

9 770040 963009
1 6 0 0 4

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Történelmi Szemle 2016-os évfolyamának megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2016 | 4

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- A KÖZJÓ A KÉSEI RENDISÉG
DISKURZUSAIBAN
*SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, HÖNICH HENRIK,
KÖKÉNYESI ZSOLT, SZILÁGYI MÁRTON
ÉS MIRU GYÖRGY ÍRÁSAI*
- *PATRICE M. DABROWSKI*
A KÁRPÁTOK „FELFEDEZÉSE”
- *RUBÉN GONZÁLEZ CUERVA*
A KIVÁLÓ ERDÉLYI FEJEDELEM
- *MÁTYÁS-RAUSCH PETRA*
A SZATMÁRI BÁNYAVIDÉK BETHLEN GÁBOR
URALKODÁSÁNAK ELSŐ ÉVEIBEN
- *TURBUCZ DÁVID*
„FERENC JÓSKA AZT ÜZENTE”
- *KERTÉSZ BALÁZS*
A MAGYARORSZÁGI OBSZERVÁNS
FERENCESEK 1499. ÉS 1518. ÉVI
KONSTITÚCIÓINAK PROLÓGUSA

Pantone 367 C (ZÖLD)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVIII. ÉVFOLYAM, 2016. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)

GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

E számunk vendégszerkesztője: SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDÖDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

A KÖZJÓ A KÉSEI RENDISÉG DISKURZUSAIBAN

<i>Szijártó M. István:</i> A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban	499
<i>Hönich Henrik:</i> „Közönséges boldogság” és „közjó”. Fogalomhasználatok Osvald Zsigmond <i>Az igaz hazafi</i> című művében	505
<i>Kökényesi Zsolt:</i> A hasznos állampolgár képzése. Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában	519
<i>Szilágyi Márton:</i> A közjó Bessenyei György <i>Tariménes útazása</i> című regényében (1804)	533
<i>Miru György:</i> Morális értékek és megosztható javak a reformkori politikai gondolkodásban	541

TANULMÁNYOK

<i>Patrice M. Dabrowski:</i> A Kárpátok „felfedezése”. Síkvidékiek és hegylakók találkozásai a 19. században	555
<i>Rubén González Cuerva:</i> „A kiváló erdélyi fejedelem”. A török elleni hosszú háború (1593–1606) a <i>relaciones de sucesos</i> tükrében	565

MŰHELY

<i>Mátyás-Rausch Petra:</i> A szatmári bányavidék helyzete Bethlen Gábor uralkodásának első éveiben (1613–1620)	585
<i>Turbucz Dávid:</i> „Ferenc Jóska azt üzenté”. Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt	603
<i>Kapitány Adrienn:</i> Közlekedéssel kapcsolatos javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálatában	615

DOKUMENTUM

<i>Kertész Balázs:</i> A magyarországi obszerváns ferencesek 1499. és 1518. évi konstitúcióinak prologusa	643
--	-----

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban*

A közjó a kora újkori politika egyik kulcsfogalma, de nem saját alkotása. A középkortól örökölte, amikor még az emberi megfontolásokat és megegyezéseket megelőző és minden tekintetben ezek felett álló isteni rendre utalt. Ezért, ahogy Aquinói Szent Tamás fogalmazott, a közjó az egyén javánál előbbre való.¹ A kora újkor lassú laicizálódása során a természetjogi felfogás általában véve lépésről lépésre szekularizálódott, és ily módon emancipálódott is. Ekkor kapott világi tartalmat a közjó fogalma is. A 18. században érvényesülő haladás megtapasztalásának hatására kialakult és dominánssá vált a fejlődésgondolat.² Ennek jegyében a közjó az immár e világi és a jövőbe kivetülő ideális állapot elérésére törekvő gondolkodás központi fogalma lett. Modern felfogása szerint a magasztos társadalmi, nemzeti stb. célok mindent legitimálnak, tekintet nélkül akármely felsőbb (isteni stb.) korlátra.

A kora újkor (ebben az értelemben) átmeneti korszakában „a világ varázstalanításának” előrehaladtával elhalványult az isteni rendbe vetett bizalom, és a szuverenitás igényével fellépő abszolút uralkodó egyre kevésbé tudta magát a régi módon Isten kegyelméből uralkodó királyként elfogadtatni. A modern állam Leviathánja ezért éppúgy a közjó fokozatosan elvilágiasodó fogalmához nyúlt legitimitásának alátámasztására, mint ahogyan a republikanizmus politikai nyelvét beszélő ellenfelei is ezt tüzték zászlajukra – csak éppen azt némiképpen eltérően értelmezve, a régi módon a magánérdekekkel szemben definiálva.

Már Machiavellinél azt láthatjuk, hogy *A fejedelem* című munkájának a középpontjában álló államrezon, az uralkodónak hatalma megtartására irányuló magánérdeke nem önmagában legitim hivatkozási alap, hanem azáltal, hogy az uralkodó hatalmának a közösség (az alattvalók, a nép) érdekét kell szolgálnia.³ Az abszolút monarchia pedig ideológiája szerint (Jean Bodin) a közjót volt hivatott szolgálni. A közjó gondolata a 16. század végétől kezdett összekapcsolódni az ál-

* Köszönöm Miru Györgynek az írás végső változatának kidolgozásához nyújtott segítségét. A munka az NKFI K 116166 sz. pályázatának támogatásával készült.

1 Aron J. Gurevics: *A középkori ember világgépe*. Kossuth, Bp., 1974. 272.

2 Pierre Chaunu: *Felvilágosodás*. Osiris, Bp., 1998. 18.; Reinhard Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003. 418.

3 Niccolò Machiavelli: *A fejedelem*. Magyar Helikon, h. n., 1964. 46., 49.

lamrezon eszméjével,⁴ amely a közjó és a szükséghelyzet összekapcsolásából született, és amelyet eredetileg összeegyeztethetőnek tartottak a keresztény elvekkel.⁵

A 18. századi Európában tehát az uralkodók többnyire már nem csupán isteni legitimációjukra hivatkozva, hanem uralkodásukat a közösség szolgálataként felfogva ültek trónjukon. Poór János egyenesen úgy fogalmaz, hogy a „megelőző korok »Isten kegyelméből« való uralkodója helyére a hivatását tevékenységével igazoló király alakja lépett, az állam első szolgája.” Ez lett a felvilágosult abszolutizmus uralkodóeszménye.⁶ Robert Evans szerint a Habsburg Birodalomban a katolikus egyház szerepét a közjón (*allgemeines Wohlsein, das allgemeine Beste*) alapuló hazafiság, az állampolgári identitás vette át az 1740-es évektől. Az állam teoretikusai, mint Martini és Sonnenfels kötelező tananyaggá tették a mérsékelt felvilágosodást, Leibniznek Christian Wolff által közvetített gondolatait. Sonnenfels gondolkodásának a középpontjában állt a közjó fogalma. Azért volt az abszolutizmus híve, mert az uralkodó a közjóra törekedett. Martini is azt hirdette, hogy a király kötelessége a közjó képviselése.⁷ A felvilágosult uralkodó jogait – ahogy ezt például Borié báró államtanácsos érvelésében láthatjuk – a közjóból származtatja. Erre hivatkozással kísérlik meg a magyar rendeket rábírní arra, hogy engedjenek jogaikból a közjót képviselő uralkodó jogainak javára.⁸ A felvilágosult kormányzás általában a jó törvények meghozatalában látta a közjóhoz vezető utat. A közjó állt a jozefin egyházpolitika középpontjában is. Erre hivatkozva rendelték alá az egyházak partikuláris érdekeit a közjót képviselő állam érdekeinek. Robert Evans a Mária Terézia-kori abszolutizmushoz kapcsolja azt a terminológiai változást, amely során a közjó pénzügyi-anyagi vonatkozású értelmezése honosodott meg.⁹

A közjó fogalma az államhivatalnokokon keresztül is terjedt, hiszen II. József már így fogalmazott: „arra törekedtem, hogy az állam minden hivatalnokába beoltsam azt a szeretetet, amelyet magam érzek a közjó iránt”.¹⁰ Benyák Bernát piarisa szerzetes az állami hivatalnokokat „közjóbéli tisztviselő”-nek nevezte.¹¹ Érthető, hogy nemcsak II. József, de még olyan főhivatalnokai is, mint Ürményi József és Pászthory Sándor megváltoztathatónak vélték Magyarország törvényeit (ha nem is

4 *Sashalmi Endre*: Az abszolutizmus. Az abszolút monarchia elmélete. In: Az abszolút monarchia. Szerk. Képes György. Gondolat, Bp., 2011. 23–24.

5 Uo. 39.

6 *Poór János*: Az állam első szolgálói. Progresszió, Bp., 1989. 2.

7 *Concha Győző*: A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Irodalomtörténeti vázlat. Franklin, Bp., 1885. (reprint: Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2005.) 10–11., 15–16.

8 *Strada Ferenc*: Izdenczy József, az Államtanács első magyar tagja. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 10. (1940) 60.

9 *R. J. W. Evans*: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683–1867. Oxford University Press, Oxford, 2006. 18. Idézi: *Nagy János*: Indigenák az 1751. évi országgyűlésen. Kézirat. (Ezúton köszönöm meg a szerzőnek, hogy tanulmányát felhasználhattam.)

10 *Vermes Gábor*: Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között. Balassi, Bp., 2011. 75.

11 *Concha Gy.*: i. m. (7. jz.) 35.

„alaptörvényeit”) a közjó érdekében.¹² Festetich György és Pászthory Sándor levelezésében már az 1770-es évek végén felbukkan a közjó szolgálatának kifejlett programja.¹³ Nagy János pedig azt mutatta ki, hogy a hivatalnoki kérelmekben „mint új-fajta hivatástudatra való apellálás jelenik meg” a közjó szolgálatára való hivatkozás.¹⁴

A közjó fogalma azonban az ellenzéki politikai térfélen is fellelhető. A republikanizmus politikai nyelvében a közjó a partikuláris magánérdekek ellenpontja volt. Erre a használatra a 18. század elejéről Forgách Simon emlékiratát lehet idézni,¹⁵ a század végéről Osvald Zsigmondnak *Az igaz hazafi* című, 1792-ben névtelenül megjelent munkáját, amely Menenius Agrippa híres példabeszédét idézte meg.¹⁶ A közjó fogalma a 18. századi diétákon is fel-felbukkant, és pedig mind a kormányzati tényezők és a „kormánypárti” személyiségek, mind az ellenzék képviselői részéről. Például az 1728–1729. évi országgyűlésen Bartakovics Mártont, az ellenzék egyik vezérét heves viselkedése miatt a királyi biztosok nyilvánosan megintették: „Közismeretű, mily mértéktelenül és lármásan viselte magát a diéta egész folyása alatt, ellenkezvén ő Felsege legfontosabb, az ország javára irányuló előterjesztésével és másokat is hasonló ellentmondásra és kiabálásra izgatván.” Bartakovics hiába felelt, hogy szeretné konkrétan tudni, miben vétett az uralkodó és a közjó ellen, a kancellária levélben figyelmeztette Nyitra vármegyét, hogy többet ne válassza meg követnek.¹⁷ 1751. május 26-án Jeszenák János hivatkozott a közjóra,¹⁸ 1790-ben pedig a kancellár a királyi előterjesztések átadása alkalmával elmondott beszédében: „valamellyek az Országnak, ’s hozzá tartozandó Részeknek köz javait illetik, mind azokban a’ Státusok és Rendek előtt, Atyai indúlattjának jeleit kívánnya nyilvánosságossá tenni”.¹⁹

A 18. század végén már nemcsak Hajnóczy József²⁰ vagy Batthyány Alajos²¹ alkalmazta a közjó fogalmát abban az értelemben, ahogyan azt a felvilágosult ab-

12 Miskolczy Ambrus: Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig. I. Orpheus világában, avagy a magyar demokratikus politikai kultúra kezdetei. Lucidus, Bp., 2009. 50.

13 Kurucz György: Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetich Györgyről. Századok 140. (2006) 1350.

14 Nagy J.: i. m. (9. jz.)

15 „Ami a fejedelem javát s a közjót is tönkretette: Bercsényi arcátlan gőgje, Károlyi kapzsisága, Vay Ádám, a testőrség parancsnokának kegyetlensége és részegessége [...]” Váradai Sternberg János: Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai. Századok 102. (1968) 1067.

16 Ld. Hönich Henrik tanulmányát ebben a számban: Hönich Henrik: „Közönséges boldogság” és „közjó”. Fogalomhasználatok Osvald Zsigmond *Az igaz hazafi* című művében.

17 Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815). Bp., 1898. (A magyar nemzet története VIII.) 60.

18 Országgyűlési Könyvtár, Gyurikovits-gyűjtemény 700.467. Acta seu diarium comitiorum regni, anno millesimo septingentesimo quinquagesimo primo Posonii celebratorum, 451.

19 Naponként-való jegyzései az 1790dik eztendőben [...] Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt [...] magyar ország gyűlésének [...]. Buda, 1791. 203.

20 Idézi Poór János: Országgyűlési viták a századfordulón. Válogatás az állagörzésre. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Az Országgyűlés Hivatala, Bp., 2013. 230.

21 Kovács Ákos András: Diétai beszédek és politikai nyelvek. In: Rendiség és parlamentarizmus i. m. (20. jz.) 250.

szolutizmus használta, hanem – Concha Győzöt idézve – „az ellentábor (II. József rendeletei) is elfogadja a boldogságot, mint e földön a legfőbb czélt [...]”.²² Az 1790–1791. évi diéta felekezeti vitájában II. József türelmi rendeletének törvénybe iktatása mellett érvelve Gömör vármegye is a közjóra hivatkozott.²³ Bár így a közjó fogalma elvileg közös alapot kínált a felvilágosult abszolutizmus és a rendiség számára a kooperációra, végül ez a kapcsolat nem jött létre. Jóllehet a magyar rendiség (főleg ennek kormányzati hivatali múlttal rendelkező reprezentánsai) a közjó fogalmát gyakran használták a 18. század második felében, helyett a republikánus hagyományból az alkotmány fogalma lett a rendiség központi értéke a század végére, mégpedig a közügyekben való részvétel értelmében.

A kora újkori politika egyik kulcsfogalma tehát a közjó, és mivel a különféle korok és a különböző beszélők eltérő szóhasználatukban mást és mást értettek rajta, vagy annak más és más jelentésrétegére helyezték a hangsúlyt, a közjó fogalmának beható vizsgálata alkalmas kiindulópontul kínálkozik a politikai diskurzusok jellegzetességeinek feltérképezéséhez. Ezzel a céllal gyűltek össze 2015. szeptember 18-án történészek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. „A közjó a kései rendiség diskurzusaiban, 17–19. század” című műhelykonferencián elhangzott Kontler Lászlónak, a Közép-európai Egyetem professzorának előadása „Biztonság, kényelem, boldogság: a közjó a 18. századi bécsi államtudományok felfogásában” címmel, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete tudományos kutatójának, Olga Khavanovának az előadása, „Közjó és karrier a 18. századi Magyarországon”, a házigazda intézmény professzorának, Szilágyi Mártonnak az előadása „A közjó fogalma Bessenyei Györgynél” címmel és Hönich Henrik doktori hallgatóé (ELTE BTK): „A közjó fogalmának divergens használatai az 1790-es évek elejének röpirataiban”. Szűcs Zoltán Gábor a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetéből „A közjó és az ellenzéki viszonya a 19. század eleji magyar politikai kultúrában” címmel tartott előadást, Velkey Ferenc a Debreceni Egyetemről „»A közjót szomjazó szent hazafiság«. A közjó fogalmához kapcsolódó céltételezések Széchenyi programadó munkáiban (és az egykorú diskurzusban)” kérdést fejtette ki, Dobszay Tamás történész (ELTE BTK) „»A Statusnak közjó tekintetéből igenis van jusa egyesek tulajdonát ... illő pótlással felcserélni«” című előadását tartotta meg, végül pedig a rendezvény társszervezője, Miru György (Debreceni Egyetem) előadása hangzott el „Morális értékek és megosztható javak a reformkori politikai gondolkodásban” címmel. Jelen számában a *Történelmi Szemle* ezen előadások egy részének, valamint az egyik felkért hozzászóló, Kőkényesi Zsolt PhD-hallgató (ELTE BTK) hozzászólása tanulmánnyá átdolgozott változatának ad nagyobb nyilvánosságot.

²² Concha Gy.: i. m. (7. jz.) 35.

²³ Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Franklin, Bp., 1888. 726–727.

ISTVÁN M. SZIJÁRTÓ
THE CONCEPT OF COMMON GOOD IN EARLY MODERN
POLITICAL DISCOURSE

Papers presented originally at a conference at Eötvös Loránd University, Budapest in 2015, these four studies explore the usages of the term 'common good' in early modern politics. Since this term was interpreted differently in various ages and different discourses, analyses of these usages of the expression offer a convenient starting point to explore the characteristics of the political discourses. This short introduction to this unit of four articles mentions some of the usages in 18th-century Hungarian politics, especially those by representatives of the enlightened absolutism on the one hand and the estates on the other, the latter using the political language of republicanism.

HÖNICH HENRIK

„Közönséges boldogság” és „közjó”*

Fogalomhasználatok Osvald Zsigmond
Az igaz hazafi című művében

Talán nem túlságosan kockázatos kijelentés, miszerint a „közjó” a 18. század vége politikai diskurzusainak egyik kiemelkedő jelentőségű, megkerülhetetlen főfogalma.¹ A fogalomnak a 18. század végi magyarországi politikai gondolkodás és gyakorlat szempontjából vett központi jelentőségét főként a többnyire „felvilágosultként” aposztrofált kormányzati politikához köthető elgondolások és megnyilatkozások, illetve a rendi diskurzusok ugyanezen jelzővel illetett szegmense vonatkozásában hangsúlyozták.² Ugyanakkor azt sem lehet nem észrevenni, hogy a használat történet nagyobb felbontású térképe finoman szólva is bővelkedik fehér foltokban: az általános kép viszonylag jól kivehető kontúrok mentén rajzolódik ki, ám ez korántsem párosul a konkrét fogalomhasználatok és érvelésmódok finomszerkezetei alkotta hálózatok részletes ismeretével. Jelenleg nem igazán mondható el, hogy a „közjó” fogalmát illetően a politikai diskurzusok szempontjából vett jelentőség tényén, illetve a makroszintű diszkurzív pozíción túlmenően részletesebb, a használatok mélyszerkezetét leíró tudás állna rendelkezésünkre. Ennek megfelelően pedig az sem, hogy ismereteink na-

* A munka az NKFI K 116166 sz. pályázatának támogatásával készült.

1 A „közjóval” korreláló „közboldogság” (*allgemeine Glückseligkeit*) fogalmát a felvilágosodás egyik „jelszavaként” tárgyalja például Louise Sommer bécsi kameralistákról szóló klasszikus alapműve. *Louise Sommer: Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung.* C. Konegen, Bécs, 1920. 204.

2 A kontinentális természetjog és a felvilágosult Habsburg abszolutizmus érvrendszerének összefüggéseit tárgyalva állapítja meg H. Balázs Éva, hogy „[a] közjó hangsúlyozása a természetjogi alapkézből frázisszerűen költözött bele minden hivatalos megnyilatkozásba, minden kormány-szintű tárgyalásba, emlékiratba, tervezetbe”. *H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégén.* Magvető, Bp., 1987. 28. Néhány további példa a szakirodalomból, csupán jelzésszerűen: *Hajdu Lajos: A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól.* Magvető, Bp., 1983. (Nemzet és Emlékezet); *Pruzsinszky Sándor: A cenzúra és a közjó – A jozefinista látomás.* Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatás-tudományi Szemle 1. (2011) 2. sz. 131–148.; *Ugrai János: Iskolázás a közjó jegyében. Tanügyi törekvések a felvilágosult abszolutizmus évtizedeiben a Habsburg Birodalomban.* Debreceni Disputa 6. (2008) 7–8. sz. 106–111.; *Pruzsinszky Sándor: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon.* Batthyány Alajostól Martinovicsig. Napvilág, Bp., 2001; *Rákai Orsolya: Az irodalomtudós tekintete. Az önálló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között.* Universitas, Bp., 2008. 143–147.

gyobb felbontású elemzések eredményeivel lennének megtámogathatók, szembe-síthetők vagy akár csak árnyalhatók.

E hiány pótlása természetesen csupán széles körű fogalomtörténeti kutatás alapján képzelhető el, amelynek kivitelezése egyetlen tanulmány keretei között nem lehetséges. Arra viszont talán az adott terjedelmi korlátok figyelembevételével is a siker reményében lehet vállalkozni, hogy a fogalomnak egy adott szövegen belül megfogható használati módjait ha nem is teljeskörűen, de részletekbe menően bemutassuk. Egy ilyen léptékű vizsgálattal szemben természetesen nem érdemes túlzott elvárásokat támasztani, főként a reprezentativitás tekintetében nem, ám arra talán joggal számíthatunk, hogy az „alapkutatás” megközelítéséből adódóan olyan diszkurzív viszonylatokra is rábukkanhatunk, melyek a madártávlat perspektívájából egyébként rejtve maradnak. Mindezeknek megfelelően tehát a következőkben egyetlen forrásszöveg, Osvald Zsigmond *Az igaz hazafi* című, 1792-ben megjelent kötetének³ a „közjó” fogalmát tematizáló érvelései közül a legjellemzőbbekre szűkítve az elemzés perspektíváját, ezek retorikus-diszkurzív finomszerkezetének nyelvi-kontextualista alapú analízisére teszünk kísérletet.⁴

3 [Osvald Zsigmond]: *Az igaz hazafi* kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája 's nemzete javát óhajtó szív. Trattner Mátyás, Pest, 1792. Bár a 126 oldalas munka névtelenül jelent meg, Széchényi Ferenc könyvtárának 1799-ben Sopronban kiadott, Tibolth Mihály által összeállított katalógusában zárójelben már az „Osváld” név szerepel a műre utaló tétel szövegében. Ld. Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi. I. Scriptorum Hungarorum et Rerum Hungaricarum Typis Editio Complexus. Pars I. A.–L. Typis Siessianis, Sopronii, 1799. 467. A katalógusról ld. *Fraknói Vilmos*: Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1902. (reprint: Bp., 2002.) 226–229. Ami a 19. századi irodalmat illeti, Concha Győző még „az *Igaz hazafi* névtelen szerzőjéről” ír, vagyis nem tud Osvald szerzőségéről, Ballagi Géza alapmunkájában pedig maga a mű sem fordul elő. Vö. *Concha Győző*: A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményei. Franklin, Bp., 1885. (reprint: Máriabesnyő–Gödöllő, 2005.) 168., ill. *Ballagi Géza*: A politikai irodalom története Magyarországon 1825-ig. Franklin, Bp., 1888. (reprint: Dialóg Campus, Pécs, 2016.). Ezzel szemben a katalógus kortársnak tekinthető bejegyzésének megfelelően a későbbi szakirodalom a művet már egyöntetűen Osvald Zsigmondhoz köti. Ld. pl. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. IX. Bp., 1903. 1436.; *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. Művelt Nép, Bp., 1954. 359., 503.; *Bodolay Géza*: A türelmi rendeletről a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781–1849). In: A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 116–118.

4 Hely hiányában csak nagyon vázlatos formában van mód a szerző bemutatására. Szinnyei József irodalmi lexikona a következő biografikus elemekkel szolgál Osvalddal kapcsolatban: „Ügyvéd; miután Veszprém megyében 17 évig al- és főügyész volt és hét évig főbírói hivatalt viselt, Veszprém vármegye táblabírája lett. 1810-ben nyugalomba vonult és az irodalomnak élt. 1825. aug. 3. meghalt 77 éves korában.” *Szinnyei J.*: i. m. (3. jz.) 1436. Ballagi magát Osvaldot egy alkalommal említi, a Tóth Ferenc egyháztörténeti munkája címlapján található cenzori *approbatio* szerzőjeként, ahol Osvald mint „a pápai ref. collegium curatora és a dunántúli superinten. könyv-vizsgálója” nevezi meg magát. *Ballagi G.*: i. m. (3. jz.) 17. Miként Bodolay Géza megjegyzi, „régii pápai nemesi család sarja”. Presbíterként aktívan részt vett a pápai református gyülekezet vezetésében és a kollégium ügyeiben is. Prózái és színpadi művek fordítója, valamint egy 1817. évi, a pápai főiskola tanítási nyelve körül kialakult vitában a magyar tanítási nyelv megtartása mellett érvelő pamflet szerzője. (*Osvald Zsigmond*: Kérdés: Kell-e már a reformátusok felsőbb iskoláiban némelly tudományokat anyai magyar nyelven tanítani? H. n., 1817.) *Bodolay G.*: i. m. (3. jz.)

Minden ilyen esetben (sőt, bár különböző mértékben, de valójában minden forráskorpusz kijelölése vonatkozásában) elmondható, hogy a választás sosem nélkülözi az önkényesség mozzanatát. Ezt jelen esetben sem tagadva ugyanakkor érdemes hangsúlyozni azt, hogy a górcső alá vett szöveg egy, a vizsgálat fent jelzett célkitűzése szempontjából alapvető kritériumnak mindenképpen megfelel: a választott szövegben a „közjó” fogalmának viszonylag kiterjedt, ráadásul meglehetősen változatos érvelési struktúrákban megfogható használatai érhetők tetten. Ha Reinhart Koselleck „szavak” és társadalmi-politikai jelentőségű „fogalmak” viszonylatában tett distinkcióját alapul véve elfogadjuk, hogy „[a] társadalmi, politikai fogalmak mindig valamilyen konkrét általánosítási igényt tartalmaznak, és mindig sokjelentésűek”,⁵ valamint adottnak vesszük, hogy a „közjó” egy ilyen társadalmi-politikai főfogalomnak tekinthető, a fentebb körülírt nagyobb felbontású elemzéstől azt várhatjuk, hogy segítségével e szemantikai többrétégezés az ominózus fogalom vonatkozásában az argumentációk komplex struktúráinak textuális valóságában tárul majd fel.

Köznép és „közjó”: a társadalmilag kiterjesztő értelmű jelentésaspektus

A közösségi működés bevezetésben ígért⁶ és a „hazafi” fogalma köré épített normatív igényű meghatározása a társadalom makroszerkezetének egy olyan konstrukciójára támaszkodik, melyben Oswald a Liviusnál szereplő Menenius Agrippa-féle tanmese szervanalógiáját⁷ használja fel.⁸ Ebben a szerző a klasszikus organikus hasonlatra építve a funkcionális egymásrautaltság elvét a „magyar Hazát” (máshol: „a mi Birodalmunk testét”) alkotó konkrét „tagok és részek”, valamint az ezeket „egybe kaptató s’ boldogító fő tárgyak” egy meglehetősen differenciált, 12 elemből álló rendszerére alkalmazza.⁹ E „társadalmi funkcionális modell” a mű egyfajta „társada-

116–118., 160–161. *Az igaz hazafi* alapján kétségtelen, hogy mind az anyanyelv, mind a reformátusság ügye irányában való elkötelezettsége meghatározó volt már az 1790-es évek elején is.

5 Reinhart Koselleck: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: *Uő*: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, Bp., 2003. 134.

6 „Minthogy kivált e’ mostani felsekent érzékenyséű idő-szakasszában, majd mindeneknek tsak a’ Hazafiúság forog szájokban; nagyobb részek pedig [...] a’ Hazafiúságnak még tsak A. B. Céjét sem tudják; hogy azért ennek már valahára a’ mi Hazánkban-is meg határozott esmérete légyen; kívántam az Igaz-Hazafiúságnak tulajdonságait tsekélly tollammal leírni.” *Osvald Zs.*: *Az igaz hazafi* i. m. (3. jz.) 3–4.

7 Mint köztudott, a római történetíró által közölt fiktív történetben a *Mons Sacerre* kivonult plebejusok meggyőzésére a szenátus által kiküldött Menenius Agrippa a plebejusok és a patríciusok egymásrautaltságának szükségszerűségét az emberi test szerveinek egymástól való funkcionális függése analógiáján szemlélteti. Liv. II. 32.

8 *Osvald Zs.*: *Az igaz hazafi* i. m. (3. jz.) 7–8. Maga a *secessio plebis* elbeszélése is szerepel *Osvaldnál*, ám Liviushoz képest jelentős eltérésekkel. Uo. 38–41.

9 *Osvald Zs.*: *Az igaz hazafi* i. m. (3. jz.) 8–9.

lomelméleti” fundamentumát adja, és egyben a szöveg felépítése is ennek szerkezetét követi: az egyes fejezetek lényegében a társadalmi taxonómia egyes „elemeinek” és optimális működésüknek a leírását adják. A „minden féle Státusoknak, és Rendeknek boldogságát” biztosító, a „közönséges társaság hatodik betses tagját” és egyben „fundamentumát” alkotó „föld-mivesek [...] Rendjét”¹⁰ például a nyolcadik fejezet tárgyalja.

A fejezet elején a „köznép” általános közösségi jelentőségét taglaló érvelést találunk.¹¹ Ehhez néhány oldallal később a „közjó” társadalmilag kiterjesztő jellegű értelmének és az ennek szolgálatába állított „törvény”, illetve a „jó törvények” alkotása fontosságának a későbbi fogalomhasználat szempontjából alapvető elképzelése kapcsolódik. Itt lényeges vonás, hogy a „közjó” és a „törvény” a társadalmi érdekközösséget megteremteni képes eszközként tételeződik, valamint hogy a két fogalom ezen konkrét-pragmatikus társadalmi relevanciája a funkcionális modell legalsó rétegetől a legfelsőig érvényesül:

„A köz terhet úgy nézzük, ’s intézzük, úgy osszuk-fel minden rendek, és tagok között, hogy a’ köz nép is tellyességgel el-hitethesse magával, hogy a’ nemességnek és a’ fő méltóságoknak terheik tsak fénnyesebbek, de sullyokra nézve az ő terheiknél semmivel sem könnyebbek, – Ollyan *törvényeket* hozunk, hogy tökéletesen meg-győzettesék a’ felől, hogy azok nem az ő el-nyomására, ’s mód nélkül való terheltetésére, hanem tsupán a’ közönséges bátorságnak, jó rendnek, és szükséges függésnek fenn-tartására tzéloznak. Egy szóval azt mívellyük, hogy ez a’ szegény község is látván a’ mi egyenes szívűségünket, és segedelmére kész hajlandóságunkat, Hazáját tömlözt gyanánt tartani ne kintelenitessék; hanem a’ mi *köz jóra* tzélozó igyekezetünk felől meg győzettetvén, mindent a’ mivel tartozik örömmel, ’s kész serénységgel vigyen véghez.”¹²

Jól látható, hogy a társadalmi rend központi aspektusaként a „közjó” mint a társadalom egészére kiterjedő közösségiség elvét megalapozó fogalom tűnik itt fel. A nem privilegizált társadalmi csoportokat a „közérdek” ilyenfajta elvont eszmerendszerében gyakorlatilag is érdekeltté tenni alkalmas fogalomná akkor válik, amikor jelentése a „közönséges bátorság”, a „jó rend” és a „szükséges függés” fogalmaival való egyenértékűségben konkretizálódik. Ezek közül az első egyfajta szélesebb értelemben vett társadalmi „(köz)biztonságnak” feleltethető meg, a második a stabil, kiszámítható és ennél fogva biztonságot nyújtó politikai-társadalmi berendezkedést képviseli, a harmadik pedig egy igazságos és méltányos, így morálisan és pragmatikusan is igazolható társadalmi hierarchiát hivatott jelölni.

10 Uo. 47. Osvald a politikai státusszal rendelkező négy rend (klérus, mágnások, köznemesek és városok) mellett a „Hadi Népet” és a „föld-miveseket” is mint „Rendet” említi, amivel a „társadalmi csoport” jelentés felé nyitja ki a „rendek” kifejezés jelentéstartalmát. Uo. 42., 47. A „rend”, ill. „rendek” kora újkori fogalmiságának komplex szerkezetéről ld. *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés. Osiris, Bp., 2005. 43–46., 411–413., 483–484.

11 *Osvald Zs.*: Az igaz hazafi i. m. (3. jz.) 47.

12 Uo. 51–52. (Kiemelések tőlem – H. H.)

Amellett, hogy alkalmazásukkal a „közjó” szemantikája valamelyest megfoghatóbbá válik, az eszmefuttatás egyúttal megfelelő mértékben általános jellegű is marad ahhoz, hogy a társadalmi érdekközösség problematikájának felvetése ne kérdőjelezze meg a rendi kereteket.

Az eszmefuttatás illetően általános jellege ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a fogalmi háló a társadalmi rendről alkotott elképzelés itt megmutatkozó változatát pusztán a nyelvi konvenció, vagyis egyfajta üres retorikusság szintjén lenne hivattott legitimálni. A megfogalmazás módja segít megérteni a társadalmi rendről alkotott képzetek tartalmi aspektusait. Ebben az esetben a konkrétumok hiányát felémlegető kritika a dekontextualizáló szemléletmód veszélyével fenyeget, amelyet legjobban talán a „közteherviselés” fogalmának a vizsgált passzusban olvasható változatán lehetne szemléltetni: a fogalom későbbi, reformkori szemantikájának a szövegrészben használt változaton történő számonkérése elemzésünket egy olyan jelentéstöbblettel terhelné meg, mely nem magából a szinkrón diszkurzív dimenzióból, hanem a fogalomtörténet utólagos perspektívájából adódik. Összességében elmondható, hogy a szerző rendről alkotott elképzeléseinek itt kifejtett változata és az ezt legitimáló fogalmi struktúra egyaránt a mű elméleti fundamentumát képező funkcionális társadalmi modell keretei közé illeszkedik. Ebben az egyes „rendek” kötelességei (annak ellenére, amit a konkrét fogalomhasználat utólagos perspektívából történő értelmezése esetleg sugall) messzemenően nem egy „egyenlősítő” modell elveiből adódnak, hanem a műben felvázolt társadalmi hierarchián, illetve az ezt leképező taxonómiai vázon belül elfoglalt helyüknek megfelelően kerülnek kijelölésre. A különböző rendek közti, végső soron a társadalmi, sőt jogi határvonalakon átvívelő szolidaritás gondolata tehát egy olyan szemléleti kereten belül érvényesül, melyben közben a rendi választóvonalak létjogosultságának megkérdőjeleződése nem merül fel, vagyis a rendi struktúrák legitimációja érintetlen marad.

Hogy a fenti szövegrész kontextuális tétjeinek megértéséhez közelebb kerüljünk, érdemes felidézni az 1790-es évek eleje politikai diskurzusainak azon szegmenseit, melyek párhuzamba állíthatók a fenti idézetben foglaltakkal. Nagy általánossággal elmondható, hogy a széles értelemben vett társadalmi összefogás eszméje különböző változatokban vissza-visszatérő elemnek tekinthető az időszak politikai vitáiban. Bár a jelszavak szintjén ez a nemesi mozgalom vonatkozásában is tetten érhető,¹³ itt az esetek többségében nem valódi társadalmi konzekvenciák-

13 A rendek közti összefogás fontosságának az uralkodóval szembeni taktikai megfontolásokból kiinduló hangsúlyozása már az Ócsai Balogh-féle programban megjelenik. (Ld. Ócsai Balogh Péter programja. In: Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Osiris, Bp., 2003. 40.) Ugyanakkor Benda Kálmán hangsúlyozza, hogy ennek a követeltatásokban szórványosan fellelhető példái nem mennek túl a humanitásra és az emberibb bánásmódra történő hivatkozásnál. *Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom (1790–1792)*. In: Magyarország története 1790–1848. I. Szerk. Vörös Károly. Akadémiai, Bp., 1980. 52. Miként Marczali Henrik az 1790–1791. évi országgyűlésről szóló monográfiájában a rendi mozgalmat jellemezve kiemeli, a valódi egyenlőség igénye „fölfele” (az *una eademque libertas* szellemében) érvényesül, és „lefelé” nem beszélhetünk róla. *Marczali Henrik: Az 1790/91-diki országgyűlés*. I–II. MTA, Bp., 1907. I. 114.

kal bíró „egyenlősítő” tendenciákról van szó. Inkább egy olyan diskurzusról beszélhetünk, melyben a társadalmi és politikai elit jogi elkülönülését megalapozó megfontolások alaprétegei mellett adott esetben a társadalom különböző csoportjai iránti lojalitás paternalista színezetű ethosza is érvényesülhetett. Ugyanakkor ennek konkrét megnyilvánulásai mögött is gyakran a politikai státusszal nem rendelkező csoportok meggyőzésére irányuló „taktikai” jellegű megfontolások, vagyis a diskurzus résztvevői által érzékelt konkrét politikai helyzet pragmatikus aspektusai sejlenek fel, miként azt az 1790. évi események kapcsán Benda Kálmán is kiemelte.¹⁴

Bár a rendi kereteket megkérdőjelező társadalompolitikai konzekvenciákkal Osvaldnál sem számolhatunk, ugyanakkor felvethető, hogy *Az igaz hazafi* esetében a társadalmi érdekközösség adott koncepciójának felvázolását egy olyan gesztusként értékeljük, melynek alapjául egy, a rendi keretekkel evidenciaként számoló, de az említett „paternalista” színezetű megnyilvánulásokon túlmutató előfeltevés-rendszer szolgál. Már önmagában a mű 1792. évi megjelenéséből kiindulva sem indokolt, hogy Osvald eszmefuttatását pusztán azon retorikus célzatú, részben „taktikai” megfontolásokon alapuló érvelések folytatásának tekintsük, melyek érvényesülése az 1790–1791. évi rendi „mozgalom” vonatkozásában nagy általánosságban megfigyelhető. A gondolatmenet tartalmi jegyei ugyanezt mutatják: a „törvény” és a „közjó” fogalmainak hangsúlyos használata, főként pedig a kettő közt tételezett, a „közönséges bátorság”, a „jó rend” és a „szükséges függés” elemeiből összeálló fogalmi hálóval konkretizált összefüggérendszer olyan irányba nyitja ki az érvelést, mely túlmutat az adózó néppel való szolidaritás rendies kiváltságvédő diskurzuson belül jellemző, többnyire általános emberies szempontokra hivatkozva megalapozott, a jobbágyok fölött „gyámkodó-atyáskodó” alapállású változatán.

A szélesebb értelemben vett kortárs intellektuális kontextus vonatkozásában nem lehet nem észrevenni, hogy a „törvény” és a „közjó” közti összefüggéseknek az idézett szövegrészben vázolt felfogása az érvelést bizonyos értelemben a kora újkori modern természetjogon alapuló 18. századi kamentalista-államtudományi diskurzushoz is közelíti, amennyiben abból a „közjó” egy olyan értelme bontható ki, melyben az a kollektív szerveződés *par excellence* alapjaként adódik, mégpedig a közösségi lojalitás növelésének eminens eszközeként tételezett „jó törvények” fontosságáról alkotott elképzeléshez szorosan hozzárendelve.¹⁵ Mindez a

14 Benda K.: i. m. (13. jz.) 51.

15 Sonnenfels a következőképp írja le a törvények közösségi lojalitás szempontjából vett jelentőségét: „A törvények [...], melyek betartása alól senki nem kívánja kivonni magát, mert azzal saját boldogságát veszélyeztetné, melyek nem annyira a megfogalmazás szavai, hanem a bennük rejlő szelíd gondoskodás [...] által vésődnek be [*eingepägt*], azok a törvények, melyek védelmezője nem annyira a szigor, mint inkább a mindenki által belátható jóság [*einleuchtende Güte*], melyek áthágásával mindenki saját magát bünteti [...], nos az ilyen törvények olyan értéket képviselnek, melyet a nép [...] az élete árán is kész lesz megvédelmezni.” *Joseph von Sonnenfels*: Ueber die Liebe des Vaterlandes. Kurzböck, Wien, 1771. 72–73. (Itt és a továbbiakban az idegen nyelvű idézeteket saját fordításban közlöm.) Ezt a Sonnenfels-szövegrészt részben angol fordításban

politikai nyelvek felől tekintve és a magyarországi kontextusra összpontosítva a felvilágosult kormányzás beszédmódjának relevanciáját veti fel.¹⁶ A „közjó” jelentésének specifikumát ebben a diskurzusban egyfajta „államcentrikus” perspektíva adja, ahol azonban az államról természetesen még nem modern értelemben esik szó, vagyis alatta nem a társadalomtól intézményesen elkülönülő, bürokratikus keretek közt működő szférát értenek, hanem a központi hatalomnak a társadalmi aktorok összességével egy teoretikus szinten feltételezett „érdeazonosságban” összefonódó konglomerátumát.¹⁷ A „közjó” ezen szemléleti keretrendszerrel összefüggésben jeleníti meg az „állam” érdekeit, amely utóbbiakat a társadalom egészének érdekeivel tartja azonosnak, és így legitimálja saját hatalmi szféráját. Ahhoz, hogy egyértelműen felmérhessük, vajon a „közjó” és a „törvények” fenti idézetben tetten érhető összekapcsolását valóban érdemes-e egy olyan keretben interpretálni, melyben elsősorban a kameralista diskurzus recepciója hangsúlyos,¹⁸ valamint hogy érzékeltetni tudjuk, hogy *Az igaz hazafi* e tekintetben releváns jelentésrétegei milyen relatív súllyal szerepelnek a mű szemléletmódját alapvetően meghatározó, a társadalom rendi tagozódásának makrostruktúráját evidenciaként kezelő előfeltevés-rendszer mellett, érdemes egy olyan passzust is röviden görcső alá venni, melyben az előző idézethez képest valamivel határozottabb formában tapintható ki a fent jelzett „államcentrikus” perspektíva.

idézve Kontler László az állam legitimációjának a sonnenfelsiánus teóriában tételezett alapjairól írva a „törvények” abban betöltött jelentőségét a következőképpen határozza meg: „A legitimáció legfontosabb fokmérője az volt, hogy az állam képes legyen biztosítani, hogy az általa alkotott törvények garantálják a polgárok »kényelmének és biztonságának« egy olyan fokát, mely elegendő ahhoz, hogy a »hazaszeret« [*love of fatherland*] állapotát idézze elő bennük.” Kontler László: *Polizey and Patriotism: Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences*. In: *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*. Ed. Cesare Cuttica–Glenn Burgess. Pickering and Chatto, London, 2012. 89.

16 „A felvilágosult kormányzás először is úgy véli, jó törvények szükségesek ahhoz, hogy a közjó megvalósuljon.” Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Bp., 2007. 18.

17 Ld. pl. Sonnenfelsnél: „Az állam is a polgárok társulása [*Gesellschaft*], akik azon célból egyesültek, hogy közös erővel a legjobbat [*ein gewisses Beste*] elérjék.” *Joseph von Sonnenfels: Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*. I. Theil. 3. Aufl. Wien, 1777. 16. Az általános bevezető (*Allgemeine Einleitung*) második pontjának e kezdőmondata az 1819. évi nyolcadik kiadásban a következő lakonikus megállapításra zsugorodott: „A nagy társulás [*die grosse Gesellschaft*] az állam.” *Sonnenfels: Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz. Zu dem Leitfa-den des politischen Studiums*. 1. Theil. 8. Aufl. Wien, 1819. 4.

18 Nem magától értetődő ugyanis, hogy e két fogalom összekapcsolását mely konvencióra vezetjük vissza. Ennek a szerteágazó hagyománynak a kora újkori magyarországi eszmetörténet szempontjából releváns vonatkozásait találhatjuk például a *Tripartitum* „Prologus”-ának 6. címében. Ld. *Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Kiadta és fordította Csiky Kálmán. Egyetemi Ny., Bp., 1894. (Bővített kiadása: Bp., 1990.)

A „józan igazgatás” és a „tudományok”

Az igaz hazafiiban felvázolt problémahorizont leginkább kézzelfogható, direkt közéleti-politikai relevanciával bíró szegmense a tolerancia diskurzusához köthető.¹⁹ Bár közvetve, de végső soron ehhez kapcsolódik Osvald akkor is, amikor a vallásszabadság társadalmi vetületeiről értekezve az „okos *Politzia*” fogalmát hozza játékba. A társadalmi rendről alkotott elképzeléseknek az elsőként vizsgált szövegrészben tetten érhető vonatkozásai itt új aspektusból mutatkoznak meg, azoktól eltérő tematikába ágyazva és részben különböző fogalmi rendszer köré rendezve. A *Politzia* a „közjóra” esetlegesen ártalmas vallási megnyilatkozások kiszűrésének eszközeként kerül szóba, mégpedig egy olyan szélesebb összefüggérendszerbe illeszkedve, melyben a vallási szféra határozottan a világi igazgatás ellenőrzésének alárendelt társadalmi dimenzióként tételeződik: az egyes „Vallások” kötelesek lennének a dogmatikai alapvetéseiket hivatalos formában nyilvánossá tenni és a világi hatóságok elé bocsátani.²⁰ A „közjó” lényegében itt is a fennálló társadalmi rend és béke megfelelőjeként konstruálódik meg, ám általános-elvont jelentéstartalma ezúttal a „józan igazgatás módgya” államcentrikus perspektívájában konkretizálódik, amit az államigazgatás, illetve egyfajta „államérdek” praktikus szempontjait megjelenítő *Politzia* fogalmának ilyen irányú szemantikája is támogat.

„Különössen a Zsidóknak, és a’ Törököknek a’ keresztények eránt helyel helyel olly kétséges értelmű tselekedeteik tapasztaltatnak, melyek az okos Politzianak az ő tudományok ártalmas volta felől nyomos gyonúságot szerezhetnek. Hogy ha osztán a’ fő kormány székek valamelly Vallásnak tudományában ollyas fundamentomos állatásokra akadnának, melyek a’ *közjónak* ártalmára tzéloznak, méltán kívánhattya a’ közönséges Társaság, hogy az ollyatén Vallásbéliek vagy veszedelmes principiomoktól, vagy a’ Hazától bútsút vegyenek. Mert [...] egy sem jó Vallás az, melly akármelly józan igazgatásnak módgyával meg nem egygyez.”²¹

A „közjó” elsőként elemzett idézetben foglalt, társadalmilag kiterjesztő értelmének egy további aspektusa érhető tetten azon a szöveghelyen, ahol Osvald a kor széles értelemben vett tudáskincsének a társadalmi vertikum egészére irányuló terjesztése mellett érvel. Ez az argumentáció a „közönséges boldogság” fogalma köré

19 Osvald Zs.: Az igaz hazafi i. m. (3. jz.) 59–111.

20 Bár ez a következő idézetből tételelesen nem derül ki, egy korábbi passzus alapján nyilvánvaló, hogy maga az ellenőrzési jogkör „szekularizált” elve a katolicizmus „államvallás”-funkciójából eredő „túlhatalma” ellen irányul. Ld. Osvald Zs.: Az igaz hazafi i. m. (3. jz.) 70–72. Természetesen Osvald a világi előljáró kontrollfunkcióját illetően is keresi a biztosítékokat. E tekintetében a határt az „erőszak”, vagyis a lelkiismereti és vallási kényszer elutasítása jelenti. Ld. uo. 60–70. (Ez ugyanakkor, mint az idézetből látható, nem ad védelmet az országból való kiutasítással szemben.)

21 Osvald Zs.: Az igaz hazafi i. m. (3. jz.) 73–74. (Kiemelés tőlem – H. H.)

építkeznek, mégpedig egy olyan hosszabb eszmefuttatásba ágyazódva,²² melynek középpontjában a felvilágosodás fénnel kapcsolatos hasonlatokkal operáló szimbolikáján keresztül bemutatott és szakrális érvényességgel is felruházott „tudományok” állnak.

„[A] tudományok [...] nem csak mint még annyi világosító fáklyák az emberi értelemnek homályát megvilágosították, hanem még a szívnek természeti hidegségét is meggyőzvé, azt mind azokra a jó indulatokra gerjesztik, melyek kút-fejei az emberi boldogságnak. [...] [T]sak ezek tehetik e világi életet boldoggá, s kelemetessé, és csak ezek késérnek által bennünket e Világnak szövevényes púsztájából a boldog örökké valóságra. [...] [E]nnel jól tévő sugárait Nemzeti nyelvünknek segedelme által, minden Rendre, és Sorsra ki terjesztvén vessük meg Nemzetünk *közönséges boldogságának* fundamentumait.”²³

Míg Oswald másutt az anyanyelv használata fontosságából kiindulva veti fel a népi felvilágosítás kontextusában a tudományok terjesztésének témáját,²⁴ ezúttal a tudományok osztályadalmi jelentősége mellett érvelés során említi a „Nemzeti nyelvet” mint kiemelt fontosságú tudáshordozót. A tudás mint a közboldogság elérését elősegítő tényező a tudós hazafiság és a csinosodás beszédmódjainak egymással összefonódó elemeiből összeálló programmal²⁵ összhangban tematizálódik, mégpedig az utóbbinak a „szív és ész” pólusai köré épülő metaforikáján keresztül.²⁶ Ugyanakkor a „közönséges boldogság” társadalmilag kiterjesztett, a felülről terjesztett tudás gondolatával összekötött, a népi felvilágosítás diskurzusára jellemző jegyekkel összekapcsolódó értelme explicit módon a „nemzeti” perspektívába állítva jelenik meg itt. Ez szövegszerűen is példát ad arra, hogy a „nemzet” potenciálisan meglehetősen komplex szemantikája milyen módon

22 Uo. 117–119.

23 Uo. 118. (Kiemelés tőlem – H. H.)

24 „Az idegen Nemzetek között mi teszi a Tudományokat közönségesekké? Semmi nem egyéb az Anyai nyelvnél; mivel ezen lévén íratatva minden tudományos könyvek, még az okos, és józan földműves is üres óráiban ezekből nagy épületet vészen, és így a böltsesség, az erkölcsi érzés, és az ezekből folyó betes mineműségek, melyek a polgári életnek fundamentumi, jól tévő sugárakat minden rendre közönségesen ki-terjesztik.” *Oswald Zs.*: Az igaz hazafi i. m. (3. jz.) 20.

25 A Bessenyei programjához, a tudós hazafiság ideológikus képleteihez és a csinosodás civilizatorikus-evolúciós narratívájához köthető elemek sok szempontból egyfajta mozaikszerű mintázatot alkotnak a korban.

26 Értelme és érzelem harmonikus összjátékának a csiszoltság shaftesburyanus programjában betöltött központi szerepéről, valamint ennek német recepciójáról ld. pl. *Nyíri Tamás*: A filozófiai gondolat fejlődése. Szent István Társulat, Bp., 2001. 255. (Idézi *Bodrogi Ferenc Máté*: Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Az önreprezentáció diszkurzív háttere. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 154.) Szemléletes példákat hoz a „szív” és „ész” kettősségének a csinosodás programján belüli magyarországi használatához *Bodnár-Király Tibor*: Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniesz. A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban. *Aetas* 30. (2015) 2. sz. 29–30.

konkretizálódhatott a „közboldogság” fogalmának társadalmilag kiterjesztő értelmében a népi felvilágosítás diskurzusán belül.²⁷

A fenti idézethez hasonló, a tudós hazafiság jellegzetes hangsúlyait markánsabban mutató érvelések mellett szép számban találkozunk Osvaldnál olyanokkal is, melyekben a „nemzeti nyelv” használata melletti érvelésen belül inkább a csinosodáshoz köthető motívumok dominálnak. Jóllehet nem igazán mondható el, hogy e politikai nyelv jellegzetes fogalmi készletében a „közjó” központi szerepet játszana, itt jól látható ugyanakkor, hogy a fogalom miképpen alkalmazható akár az anyanyelv használatának fontosságát a csinosodás jellegzetes motívumai mentén tematizáló érvelés központi elemeként is:

„[N]intsen olly Nemzet az ég alatt, melly idegen nyelven az emberi érzésnek, jó erköltsnek, tudományoknak, és pallérozottságnak arra a’ poltzára jutott volna, mellyre egy *közjóra* törekedő okos Nemzetnek vágyini szükséges. Tekintsük-meg a’ Frantziákat, Anglusokat, Szakszokat, Németeket, Pruszsusokat, és egyéb pallérozott Nemzeteket, ezek-is a’ régi homályosabb századokban Deák nyelven folytatták közönséges dolgaiknak kormányozását [...]; de mind addig a’ Tudományoknak és az ezekhez kaptsoltt erköltsi érzésnek ’s izlésnek tsak alsóbb gráditsain heverték, míg nem [...] anyai nyelven kezdték minden dolgaikat folytatni.”²⁸

Az argumentáció egyik alappillére jól láthatóan a polc-metafora, valamint a magyar „nemzet” vonatkozásában megállapított lemaradás és a mintaországok gyakorlatának követését ajánló „komparatív” érvelésmód.²⁹ Emellett az is figyel-

27 Erre a *Volksaufklärung* kontextusában Kovács Ákos András is utalt: „A társadalom alávetettnek tekintett csoportjai az ilyen és ehhez hasonló diskurzusokban válnak egyre inkább a politikai nemzet részeivé, ennek Magyarországon ebben az időszakban kiemelt jelentősége van, így e szövegek tulajdonképpen (noha elsődleges funkciójuk talán nem ez volt) a nemzet fogalmáról való diskurzushoz is hozzászóltak.” Kovács Ákos András: *Volksaufklärung* és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In: „Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazekas Gergely Tamás–Míru György–Velkey Ferenc. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2013. 191. Amint a zárójeles közbevetés is utal rá, mindez a korabeli szerzők többségénél nem járt radikális (társadalom)politikai konzekvenciák levonásával. Ugyanakkor az, hogy az elsődleges kontextus szintjén ritkán mutatható ki a rendi korlátok eltörlésére vagy akár csak relativizálására utaló felvetés, nem jelenti azt, hogy a fenti idézetben foglalt, a „Nemzet” „közönséges boldogságát” a „minden Rendre” kiadódó tudással összekapcsoló értéktársításhoz hasonló diszkurzív képleteket ne kellene fokozott figyelemben részesítenünk. Az ilyen típusú érvelések ugyanis hosszú távon a maguk töredezettségében is hozzájárulhattak a fenti idézetben jelzett lassú diszkurzív folyamathoz, melynek során „a társadalom alávetettnek tekintett csoportjai [...] egyre inkább a politikai nemzet részeivé” váltak.

28 Osvald Zs.: Az igaz hazafi i. m. (3. jz.) 18–19. (Kiemelés tőlem – H. H.)

29 A csinosodás beszédmódjának eme jellegzetes témáiról ld. Takáts J.: i. m. (16. jz.) 20. Mint az idézet „polcot” és „grádicot” egyaránt emlegető szóhasználatából látható, a Takáts által polc-metaforának nevezett, a komparatív modellt nyelvileg hatásosan megjelenítő formulában a lépcsőzetesség képzete többféle tárgyhoz kapcsolva is érzékeltethető. A komparatív modellal-

met érdemel, hogy a szerző olyan, egyértelműen a csinosodás fogalomkészletébe sorolható fogalmakkal is él, mint az „emberi érzés”, „ízlés”, illetve az ízlés „grádicsai”. Az érvelés központi eleme és egyben specifikuma tehát az, hogy a „közjóra” való törekvés attribútumának kritériumaként itt a pallérozódás anyanyelvi fejlesztéshez kötött programja tűnik fel. Ennek kapcsán egy kettős szemantikai mozgást figyelhetünk meg. Egyrészt a csinosodás jellegzetes diszkurzív képleteihez kapcsolódó értékhierarchia beépül a fogalom szemantikájába, másrészt a csinosodás jellegzetes evolúciós perspektívája is tovább erősödik a progresszivistá jelentéstartalmat is felmutató fogalom bevetése által.

„Közjó” és rendi dualizmus

A „közjó” fogalma az eddigi használatoktól markánsan különböző kontextusban és ennek megfelelően határozottan más értelemben játszik központi szerepet az elemzés alá vont utolsó szövegrészben. A nemesség társadalmi-politikai pozícióját „funkcionalista” alapon igazolni igyekvő érvelésen belül Oswald a nemességnek a király és nép (értsd itt: „köznép”, vagyis a *misera plebs contribuens*) közti „kiegyensúlyozó” szerepéből adódó nélkülözhetetlenségét mondja ki. A tétel több vonatkozásban is a Montesquieu által a monarchikus kormányzat természetét alapvetően meghatározó „közbenső, alárendelt és függő hatalmakról” mondottakat idézi fel, annál is inkább, mivel Montesquieu maga is a „legtermészetesebb” ilyen „közbenső alárendelt hatalomként” a nemességet nevezte meg.³⁰ A nemesség ilyen minőségében egyúttal a stabil, kiszámítható társadalmi-politikai működés zálogaként tételezett „törvények” (vagyis a „törvényes állapot”) érvényesülésének társadalmi-funkcionális garanciájaként jelenik meg, ilyenként pedig mind a monarchikus pólus „despotikus”, mind a köznép „anarchikus” tendenciáit korlátozó szerepet tölt be. Ezzel nem csupán a privilegizált csoportok, hanem a társadalmi egész számára válik nélkülözhetetlenné, egyúttal pedig (ebben a funkciójában) indirekt módon a „közjó” letéteményesévé is:

kötés szélesebb eszméletörténeti vonatkozásaihoz ld. *Melvin Richter: The Comparative Study of Regimes and Societies*. In: *The Cambridge History of 18th Century Political Thought*. Ed. Mark Goldie–Robert Wokler. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 147–171.

- 30 *Charles Louis de Secondat Montesquieu: A törvények szelleméről*. Ford. Csécsy Imre–Sebestyén Pál. Osiris–Attraktor, Bp., 2000. 64. Zászkaliczky Márton kiemeli, hogy a *Tripartitum* egyik legfontosabb hozzájárulása a kora újkori nemesi ideológiához az uralkodó és a nemesség egymásrautaltságának gondolata. Ezt Werbőczyre utalva a következőképp fogalmazza meg: „A legfontosabb hozzájárulása a rendi intézményi struktúra ideológiájához azon elv, mely szerint király nélkül nincs nemesség, és nemesség nélkül nincs király.” (*Zászkaliczky Márton: The language of liberty in early modern Hungarian political debate*. In: *Freedom and the Construction of Europe*. I. Ed. Quentin Skinner–Martin van Gelderen. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2013. 280.) Montesquieu 18. századi recepciója tehát bizonyos értelemben a nemesi önazonosság már meglévő toposzaihoz kapcsolódhatott.

„A’ Mágnási és Nemesi Rend tehát [...] a’ törvényeknek védelmező paisa, a’ Királyi Felsőségnek és a népnek tartalék gáttya, melly mind a’ magok akarattján járni kívánó Fejedelmeket, mindpedig a’ zabolátlan községet, hogy vagy egyik, vagy másik a’ maga hatalmával ár víz mondgyára [!] ki ne öntse magát, a’ törvényeknek határaiban tartóztattya. – Ez [...] a’ Király’ Felsőségét, és a’ népnek erejét úgy mérsékelyi, hogy egyik is a’ másikat el-ne nyomhassa; hanem egymáshoz illendő meg-határozott függéssel viseltetvén mindenkor a’ *közjónak* pontyára intéztessenek. Valahol tehát a’ Királyi méltóság és a’ Nemesség találta-tik, ezeknek jussaikat a’ dolognak természete, és ennek Ura úgy öszve szötte, hogy egyik a’ másiknak sérelme nélkül éppen nem bántathattatik.”³¹

Mint köztudott, a klasszikus republikánus hagyományon belül a „közjó” jelentése az „önérdek” szemantikájával való kontrasztjában, valamint ezzel összefüggésben a „korrupció” és „virtus” bináris oppozíciójának megfelelően konstituálódik meg, amennyiben az erényesség a közjóra való törekvést is jelenti.³² Osvaldnál ennek rendiesített változata jelenik meg itt: a „király” és a(z) ezúttal egyértelműen „köznép” értelemben megjelenő „nép” „közjóra törekvésének” biztosítóka a nemesség kiegyensúlyozó szerepe.³³ E szöveghelyen tehát önérdek és közérdek klasszikus ellentétpárját a szerző egyrészt nem egyéni szinten, hanem a

31 *Osvald Zs.: Az igaz hazafi i. m. (3. jz.) 35–36.* (Kiemelés tőlem – H. H.) Teodora Shek Brnardić egy fontos tanulmányában azt emeli ki, hogy a „hatalom megosztásának” elképzelése az 1790 után kezdődő időszakban a magyar politikai gondolkodás közhelyévé vált. Ugyanakkor a hatalommegosztásos struktúrák korabeli jelentőségét abból a szempontból hangsúlyozza, hogy arra a monarchia despotikus hajlamait kordában tartani képes garanciális elemként tekintettek. (*Teodora Shek Brnardić: Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism in the Mid-Eighteenth-Century Habsburg Monarchy.* In: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe.* Ed. Balázs Trencsényi–Márton Zászkaliczky. Brill, Leiden–Boston, 2010.) Úgy tűnik, mindez *Az igaz hazafi* alapján árnyalandó. Bár a „törvény tévő hatalom” és a „törvények tökéletes meg tartásokra szüntelen vigyázó őrr állói hatalom” elválasztásáról *expressis verbis* máshol értekezik a szerző (*Osvald Zs.: Az igaz hazafi i. m. [3. jz.] 29–30.*), az a fenti idézetből is egyértelműen kiderül, hogy a nemességnek a mérsékelt monarchiában betöltött kiegyensúlyozó szerepe mint a („köznép” értelmében vett) „néphez” köthető anarchikus, felforgató tendenciákkal szembeni garancia is fontos szerepet játszott. Való igaz, hogy maga *A törvények szelleméről* (a teoretizálás erőteljes, deskriptív tendenciái figyelembevételével is) egy olyan műként is felfogható, melyben a mérsékelt királyság eszménye főként a francia abszolút monarchia mint despotikus hatalom kritikájaként konceptualizálódik, és melynek megírásával Montesquieu fő célja az volt, hogy „figyelmeztesse honfitársait a zsarnokság veszélyeire”. (*Judith N. Shklar: Montesquieu.* Atlantisz, Bp., 1994. 91.) A despotizmus rémének megtestesülése pedig, amelyre kritikája főként irányult, XIV. Lajos abszolút monarchiája volt. (*Judith N. Shklar: Montesquieu and the New Republicanism.* In: *Machiavelli and Republicanism.* Ed. Gisella Bock–Quentin Skinner–Maurizio Viroli. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 265.) Ezzel együtt úgy tűnik, a francia forradalom eseményei magyarországi recepció egy olyan irányát erősíthették fel, melyben a mérsékelt monarchia által nyújtott biztosítékok az anarchikus tendenciákat kiegyensúlyozni képes elemként is hangsúlyosan jöhetek szóba.

32 Ld. pl. *Eric Nelson: Republican Visions.* In: *The Oxford Handbook of Political Theory.* Ed. John S. Dryzek–Bonnie Honig–Anne Phillips. Oxford University Press, Oxford–New York, 2006.

33 Ld. *Osvald Zs.: Az igaz hazafi i. m. (3. jz.) 35.*

kollektív társadalmi aktorok („király”, „nemesség”, „nép”) szintjére vetítve érvényesíti, másrészt pedig a társadalmi csoportok „kollektív önérdekének” megfékezésére nem közvetlenül a republikánus elméletben általában a polgárok érényességének és közjóra törekvésének ösztönzőjeként felfogott „törvények” szolgálnak, hanem az utóbbiak „védelmező paisa”-ként leírt nemesség. Az érdekes az, hogy bár a „közjó” itt az előzőekben tárgyalt érvelésektől markánsan eltérő módon, a rendi dualizmus „alkotmányos” biztosítékainak kontextusában jelenik meg, mégis megmarad a társadalmi vertikum egészére kiterjedő jelentősége. Az alapvetően „rendies” logikát követő, áttételesen republikánus reminiscenciákat is keltő gondolatmenetbe a fogalom úgy épül tehát be, hogy közben ezen utóbbi, elsősorban a felvilágosult kormányzás főfogalmaként releváns jelentésaspektusa is érvényes marad. Mindez éppenséggel a kiemelt jelentőségű társadalmi-politikai főfogalmak azon jellegzetességét szemlélteti kiválóan, melyre Kosellecket idézve tanulmányunk elején utaltunk: az ilyen fontos fogalmak recepció- és használatstörténetük adott pontjain egymástól megkülönböztethető, de önmagukban is rétegzett diszkurzív hagyományok különböző aspektusait képesek magukba sűriteni.

A „közjó” mint főfogalom

Talán az eddigi rövidre szabott szövegelemzésekben is kiviláglik a „közjó” és az Osvaldnál vele szinonimnak tekinthető „közboldogság” fogalmainak azon jellegzetessége, hogy átfogó értékfogalomként képesek voltak különböző beszédmódokba integrálódni és részben átírni azok értékvonatkoztatási kereteit. Ugyanakkor remélhetőleg az is megmutatkozott, hogy e politikai nyelvek is befolyásolhatták a fogalmak aktuális jelentéstartalmát. A „közjó/közboldogság” leginkább a felvilágosult kormányzás beszédmódjához, valamint részben a népi felvilágosítás diskurzusához kapcsolható társadalmilag kiterjesztő értelme mellett a csinosodás és a tudós hazafiság főként nyelvi és civilizációs vonatkozásokat, a republikánus keretek pedig leginkább moralizáló (a rendies változatban emellett főként „társadalomelméleti”) tendenciákat „építhettek bele” a fogalom adott érvelésben aktualizált jelentésmezőjébe.

Mindezeknek megfelelően (attól függően, hogy az adott gondolatmeneten belül az argumentáció súlypontjait milyen módon lehet vele megtámogatni) a fogalom igencsak sokféle kontextusban tűnik fel a műben, de diszkurzív funkciója mindig a gondolatmenet érényességének legitimálása. Ennek gyakran hangsúlyos részét képezi egy olyan negatív értékállítás is, mely a normatív mezőből kizárni kívánt viselkedésmódok, értékattribúciók, lojalitási irányok vagy akár konkrét csoportok retorikus marginalizációjára irányul. A „közjóval” ellentétes vallások társadalmi rendet fenyegető veszélyeire hivatkozó érvelés jól mutatja azt a retorikus potenciált, mely a fogalmat az ilyen „kiszorítódsi” eminens diszkurzív eszközévé avatja.

Összefoglalásképp leszögezhetjük, hogy *Az igaz hazafiból* vett fenti szövegrészletek alapján az látszik, hogy a „közjó” meglehetősen elvont, szemantikai értelemben igencsak homályos kontúrokkal megrajzolható fogalma a legkülönbö-

zőbb kontextusokban lehetett alkalmas arra, hogy hivatkozási alapul szolgálva egy adott érvelést legitimáljon. A politikai nyelvek felől közelítve pedig azt mondhatjuk, hogy átfogó értelemben használható csúcshierarchiáként működött a korban, és úgy tűnik, jól összeegyeztethető volt a különböző beszédmódokhoz köthető argumentációs mintázatok és értékhierarchiák egymástól akár markánsan eltérő rendszereivel.

HENRIK HÖNICH

“PUBLIC HAPPINESS” AND “COMMON GOOD”

ON THE TERMINOLOGY
OF *THE TRUE PATRIOT* BY ZSIGMOND OSVALD

“Common good” and “public happiness” are key conceptions of the Enlightenment. Their importance is primarily emphasised by the scholarly literature with regard to the government policies of “enlightened absolutism”, the discourses of state sciences which served as its ideological foundation, and the utterances that can be connected to the estates oriented towards the Enlightenment (*felvilágosult rendiség*). This, however, has not traditionally involved a thoroughgoing description of terminology. It is worth remembering the assertion of Reinhart Koselleck, according to which such concepts are always polysemic, and include a claim to generalization. This semantic stratification, however, can only be grasped in its complexity through conceptual analyses rooted in the subtle networks of concrete argumentations. The present study can accordingly be regarded as an attempt at exploring the concepts of “common good” and “public happiness” at the micro-level, based on one single text, the book by Zsigmond Osvald entitled *The True Patriot*.

The conceptual analysis of this work, which was published in 1792, has revealed a varied and diverse semantic network connected to the two concepts. It appeared that the field of values they represent is compatible with several among the relevant contemporary argumentations and political languages. The semantic foundation of these terms was that aspect of their meaning which was dominated by the idea of solidarity with the common people and that of rendering subjected groups interested in the preservation of the existing order.

This conceptual layer, however, can apparently be detached in the case of *The True Patriot* from that part of noble discourse in 1790 in which the idea of cooperation between particular groups of society was rather based on a paternalistic attitude towards the peasantry and on mere tactical considerations. The introduction of motives that can be connected to “popular enlightenment” [*Volksaufklärung*] also points in this direction, while the emphatic use of the term *Politzia*, corresponding to *Polizei*, as well as a kind of „state-centered” argumentation reflect the influence of the discourses of cameralism and state sciences. These sections of the text, however, also reveal a patriotic value hierarchy, connecting the development of the mother tongue and that of the “sciences”, meaning the contemporary treasure of knowledge, and, connected to this, aspects of civilization related to the political language of the Hungarian version of *politeness*. And finally, the rhetorical-discursive potential of the common good is perfectly illustrated by the central place occupied by the concept in the presentation of the relationship between king and nobility, emphasizing their mutual interdependence in the prevailing political dualism.

A hasznos állampolgár képzése

Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi
Habsburg Monarchiában*

Nem szorul bizonyításra, hogy a felvilágosodás korának gondolkodói milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az elméleti és gyakorlati tudásnak, tudományoknak egyaránt, és a társadalmi fejlődés terén meghatározó szerepet szántak a megfelelő oktatásnak. A német területek és Közép-Európa szellemi életében fontos helyet elfoglaló Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771) a *Die Grundfeste zu Macht und Glückseligkeit der Staaten* című 1760/1761-ben kiadott könyvében a következőképpen érvel: „A tudományok kétségkívül szoros kapcsolatban és összefüggésben vannak az állam javával; amelynek jegyében azok a népet értelmessé és kifinomulttá, valamint képessé teszik arra, hogy mindenfajta jövőbeni munkát minél nagyobb tökéletességgel vigyen véghez.”¹ Pár oldallal később pedig kifejti, hogy a felvilágosult, megfelelő oktatásban részesült népek körében sokkal kevésbé jellemzőek a zavargások és a háborúk, mint a kevésbé fejlett társadalmaknál.

A felvilágosult abszolutista Hohenzollern és Habsburg uralkodókat is hasonló motiváció vezérelte, amikor országaikban a közoktatás minél szélesebb körű elterjesztésén munkálkodtak.² „Az államnak olyan polgárookra van szüksége, akik bármely terhet elvállalnak, testüket az év bármely szakában az időjárás viszontagságainak és szeszélyeinek kiteszik, s végül akiket erejevesztett és elpuhult természetük el nem éktelenít” – olvashatjuk az 1777. évi *Ratio Educationis* sorait.³ A felvilágosult abszolutista kormányzatok a nemesség képzésének különleges jelentőséget tulajdonítottak, a Habsburg Monarchián belül pedig a magyar nemesség „felvilágosítása” és bizalmának elnyerése igen sürgető problémát jelentett, amelynek kulcsát a bécsi kormányzati elit és a politikai teoretikusok is

* Jelen dolgozat elkészítését az NKFIH K 116116 azonosító számú OTKA-projekt tette lehetővé.

1 „Die Wissenschaften haben allerdings ein großes Verhältnis und Zusammenhang mit dem Besten des Staats; indem sie sowohl das Volk vernünftig und gesittet, als dasselbe fähig machen, alle Arten von künftlichen Arbeiten mit desto größerer Vollkommenheit zur Stande zu bringen.” *Johann Heinrich Gottlob von Justi: Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten; oder ausführliche Vorstellung der gesamten Policey-Wissenschaft. I–II. Verlag seeliger Johann Heinrich Hartungs Wittwe, Königsberg–Leipzig, 1761. II. 47.*

2 A felvilágosult Habsburg abszolutizmus oktatáspolitikájáról ld. részletesen: *Ugrai János: A központosítás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszülése a 18. század második felében. Új Mandátum, Bp., 2014. (Oktatás és Társadalom 18.)*

3 Az 1777-iki *Ratio Educationis*. Ford. Friml Aladár. [Bp.,] 1913. (Pedagógiai Könyvtár 1.) 215.

a megfelelő oktatásban vélték felfedezni. A jelen rövid, problémafelvető dolgozat célja, hogy egy sokak által ismert, de talán kevésbé hangsúlyozott összefüggésre hívja fel a figyelmet.

I.

A kora újkor évszázadaiban a nemességképnek, illetve a nemesség társadalmi-hatalmi szerepkörének a folyamatos változásával párhuzamosan a kiváltságos rend művelődése és iskoláztatása is változott.⁴ A 16. századtól kezdve (először Nyugat-Európában) az uralkodói hatalom folyamatosan erősödött, centralizálódott, és a nemesi rend udvari integrációja is felgyorsult. Az ideális udvari nemesnek (*honnête homme*) nemcsak írni és olvasni kellett tudnia, esetleg klasszikus latin műveltséggel rendelkeznie, hanem történelmi és földrajzi ismeretekkel is bírnia kellett, alapvető rálátásának kellett lennie a művészetekre és a kor kedvelt szerzőire, idegen nyelveket (olasz, francia) is illett beszélnie, valamint nélkülözhetetlen volt, hogy az etikett világában is otthonosan mozogjon. Ezen tudás és műveltség megszerzése csupán könyvekből nem volt lehetséges. A legkézenfekvőbb megoldásnak az udvari iskolák és lovagi akadémiák (*Ritterakademie*) látogatása és a főnemesi tanulmányúton (*Kavalliers-tour, grand tour*) való részvétel tűnhetett.⁵ A 16. század vége és a 18. század utolsó harmada között – kezdetben csak francia és észak-itáliai, majd német területeken, később Európa-szerte – alapított lovagi akadémiák a nemesi oktatás-nevelés különleges intézményei voltak, amelyekben csak a kiváltságos rend tagjai tanulhattak. A lovagi akadémiák életre hívásában és támogatásában általában az uralkodók is fontos szerepet játszottak, akik a nemesség leendő vezető rétegét egyfelől „hasznos ismeretekhez” akarták hozzásegíteni, másfelől pedig az ifjú arisztokraták lojalitását is igyekeztek elnyerni. Ezen intézmények fontos feladatuknak tartották az uralkodó és az ország szolgálatára kész nemesség nevelését.⁶ A 17–18. század fordulójától pedig

4 A nemesség 18. századi átalakulásáról ld. (csak néhány fontosabb tanulmányt megemlítve): *Werner Conze*: Adel, Aristokratie. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Hrsg. Otto Brunner–Werner Conze–Reinhart Koselleck. I–VIII. Klett-Cotta, Stuttgart, 1972. I. 18–34.; *Gerhard Dilcher*: Der alteuropäische Adel – ein verfassungsgeschichtlicher Typus? In: *Europäischer Adel 1750–1950*. Hrsg. Hans-Ulrich Wehler. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1990. (Geschichte und Gesellschaft 13.) 57–86.; *Martin Fuhrmann–Diethelm Klippel*: Der Staat und die Staatstheorie des aufgeklärten Absolutismus. In: *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*. Hrsg. Helmut Reinalter–Harm Klueting. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2002. 223–243.

5 A lovagi akadémiákról bővebben ld.: *Norbert Conrads*: Ritterakademien der Frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen. 1982. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 21.); *Kökényesi Zsolt*: „A nemesi erények műhelye”. A Collegium Theresianum mint lovagi akadémia. *Hadtörténelmi Közlemények* 126. (2013) 134–148.

6 Nem volt ez másként a bécsi *Landschaftsakademie* esetében sem, 1692-ben kiadott tájékoztatója is hasonló célkitűzéseket foglal magában: *Laurenz Strebl*: Die ständische Akademie in Wien (1682–1749). (Dissertation.) Wien, 1936. 100–102.

(az egyetemekhez hasonlóan) ezen intézményekben is egyre nagyobb szerepet kapott a nemesség – sokszor diszciplináris mélységű – (gazdasági, jogi, esetleg hadászati) szaktudáshoz való segítése, amelyeket a különféle hivatalokban hasznosítani tud.

Tehát a kormányzat sok helyen már korán felismerte, hogy a nemesség integrációja, békés átformálása területén milyen fontos szerepet játszik a célirányos oktatás.⁷ A 18. században, a *Bildung*-eszmény (tehát az ember és a társadalom racionális formálhatóságába vetett hit) korában pedig a nemesi oktatás politikai jelentősége különösen felértékelődött. A politikai gondolkodás és a társadalomkép változásának hatására a nemesi akadémiák legfőbb nevelési célkitűzése – a kormányzat érdekeinek megfelelően – az állam és vezetője iránt elhivatott, a közösség és a közjó (*bonum commune*) érdekében szolgálatokra (és ha kell, áldozatokra) kész nemesség kinevelése volt. Az államférfi-ideál a 18. század végére az irodalmi és politikai publicisztikában jól ismert toposszá, a kormányzat részéről pedig (különösen a felvilágosult abszolutista rendszerekben) az arisztokrácia iránt támasztott elvárássá vált.⁸

Báró Karl Abraham von Zedlitz (1731–1793) porosz miniszter, rövid ideig (1788 és 1789 között) a liegnitzi lovagi akadémia igazgatója volt korának az egyik legfontosabb reformere, aki a nemesi akadémiák nevelési programjának, képzési repertoárjának az átalakításával foglalkozott.⁹ Zedlitz egyszerre tartotta fontosnak a lovagi akadémia oktatási és nevelési céljai között a jól hasznosítható szaktudás továbbítását és a „hazafias” állampolgár képzését. A brandenburg–poroszországi reformer két évtizeden keresztül behatóan foglalkozott a közoktatás és a nemesi iskoláztatás fejlesztésével. 1776. november 7-én a porosz Királyi Tudományos Akadémián „A hazafiságról mint nevelési tantárgyról a monarchikus államokban” tartott székfoglaló előadást.¹⁰ Zedlitz e művében kijelenti: „a patriotizmust az én fogalmaink szerint úgy kell tanítani, mint a vallástant”.¹¹ A szerző nem egy (későbbi) robespierre-i jakobinus államvallás-koncepciót vázol fel, hanem arról beszél,

7 Marc Raeff: *The Well-ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800*. Yale University Press, New Haven, 1983. 139.; *Hilde de Ridder-Symoens: Training and Professionalization*. In: *Power Elites and State Building*. Ed. Wolfgang Reinhard. Clarendon, Oxford, 1996. (*The Origins of the Modern State in Europe, 13th to 18th Centuries*) 168–169.

8 A kérdés monografikus feldolgozását (német irodalmi, politikai példák alapján) ld.: *Wolfgang Martens: Der patriotische Minister. Fürstendiener in der Literatur der Aufklärungszeit*. Böhlau, Weimar–Köln–Wien, 1996. (*Studien zu Literatur- und Kulturgeschichte der Neuzeit* 1.)

9 Zedlitz iskolaigazgatói tevékenységének részletes bemutatását ld.: *Peter Mainka: Die Erziehung der adligen Jugend in Brandenburg-Preußen. Curriculare Anweisungen Karl Abrahams von Zedlitz und Leipe für die Ritterakademie zu Liegnitz. Eine archivalische Studie zur Bildungsgeschichte der Aufklärungszeit*. Verein für Geschichte Schlesiens, Würzburg, 1997. (*Wissenschaftliche Schriften des Vereins für Geschichte Schlesiens* 3.).

10 *Carl Abraham Freiherr von Zedlitz: Ueber den Patriotismus als einen Gegenstand der Erziehung in monarchischen Staaten*. Aus dem Französischen übersetzt. Christian Friedrich Voß, Berlin, 1777.

11 Uo. 16.

hogy a valláshoz hasonlóan kiemelten kell elismerni az állam számára hasznos eredményeket is, a társadalom számára követendő példákat állítani, és a diákokat is hasonló szellemben kell nevelni. Zedlitz három társadalmi osztályt különböztet meg: a népet, a tanult polgárokat (művészek, értelmiségiek) és a kiváltságosokat (nemesek).¹² Szerinte mindegyik osztályt szükségszerűen más oktatásban kell részesíteni, azonban a különböző szinteknek (sőt a gyermekek egyéni képességeinek) megfelelően a patriotizmus átplántálása minden diák esetében az állam fontos érdeke. A nemesség esetében pedig ez nélkülözhetetlen feladatnak tűnik, ugyanis Zedlitz szerint ez az osztály tartozik a legnagyobb kötelességekkel az állam felé. Tehát gondolatmenetében (mint számos kortárs szerzőnél) elválaszthatatlanul összetartozik a kiváltság és a szolgálat.

II.

Az osztrák örökösödési háború kudarcai, pénzügyi nehézségei egyértelművé tették a bécsi udvar és a kormányzati elit számára, hogy a Habsburg Monarchia átfogó reformja nem várthat tovább magára. A gróf Friedrich Wilhelm von Haugwitz (1702–1765) vezette reformok az államgépezet hatékonyabb (porosz mintájú) fejlesztését célozták, amelyet a centralizáció, a hivatali átszervezések és a hatékonyabb gazdasági berendezkedés kialakítására való törekvés jellemez. Ezen reformok keretében sikerült a cseh és az osztrák örökös tartományok papságát és nemességét is megadóztatni (megszüntették az egyházi és a nemesi földek adómentességét).¹³ A következő évtizedekben a kormányzat pedig igyekezett a nemességet az állam – széles értelemben vett – szolgálatának megnyerni. Ebben a folyamatban az oktatás különösen fontos szerepet játszott. Mária Terézia uralkodásának első évtizede végén a következőképp fogalmazott a helyes állami, kormányzati működésről: „De különösen arra kell ezért törekednünk, hogy mi magunk keressünk erre [a feladatra] becsületes és alkalmas embereket, és nem kevésbé arra, hogy szorgalmas fiatalembereket vonjunk be, hogy ezáltal őket már fiatal koruktól az alkotás tisztességes eszméjére képezzük, és szorgalmuk és alkalmasságuk alapján őket állásokba helyezzük, [azért, hogy később] az előírt, tervszerű rendben a fejedelem és a társadalom számára hűséges, kimagasló és bőséges szolgálatokat dolgozva végezzenek.”¹⁴

A 18. század második felének császári tanácsadói közül sokan igen hasonló véleményen voltak – jól ismert, hogy báró Gerard van Swieten (1700–1772) és fia, Gottfried (1733–1803) az oktatáspolitikai irányítóiként milyen nagy jelentőséget

¹² Uo. 28.

¹³ *Karl Vocelka: Österreichische Geschichte 1699–1815. Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat.* Ueberreuter, Wien, 2004. (Geschichte Österreichs 7.) 310.

¹⁴ *Kaiserin Maria Theresias Politisches Testament.* Hrsg. Josef Kallbrunner. Oldenbourg, München, 1952. 73.

tulajdonítottak a helyes állampolgári nevelésnek.¹⁵ Gróf (1765-től herceg) Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) államkancellár 1766-ban kelt emlékiratában a főnemesi oktatás célját a következőkben látja: tanuljanak történelmet, földrajzot, geometriát, széptudományokat (irodalom, esztétika), nyelveket, akár nemesi exercitiumokat, gyakorlatokat (tánc, lovaglás, vívás) vagy hadi tudományokat, de mindemellett a legfontosabb az, hogy az állam szolgálatára legyenek nevelve.¹⁶

Köztudott, hogy a Magyar Királyság és Erdély sajátos módon integrálódott a Habsburg Monarchiába, nemessége pedig – jelentős számaránya, a török háborúk, az ország nagy területe miatt – sokkal jobban meg tudta őrizni kiváltságait és politikai befolyását, mint a Lajtától nyugatra élő társai. A magyar rendi társadalom integrálása az új államtudományos elvek alapján felépülő Habsburg államkonglomerátumba pedig különösen nehéz feladat volt, amelyet tovább bonyolított a magyar rendeknek az osztrák örökösödési háborúban tanúsított áldozatkészsége. A kormányzat hiába próbálta számos alkalommal elérni a nemesség megadóztatását, a rendek sikeresen védelmezték kiváltságukat (leginkább az 1754-ben bevezetett kettős vámhatárral sikerült megnövelni az ország által viselt anyagi terheket), és az országgyűléseken az adómegajánlás kérdésköre folyamatosan a legkiélezettebb vitákhoz vezetett.¹⁷ Az udvar és tanácsadói számára az elmúlt két évszázad tapasztalatai alapján világossá vált, hogy ezen a patthelyzeten nem erőszakos módon, hanem finomabb eszközökkel kell változtatni. Sokak számára kézenfekvő megoldásnak tűnt az oktatás eszközét javasolni, annak szemlélet- és társadalomformáló hatásában bizakodni. József főherceg 1763-ban kelt radikálisan utilitarista beállítottságú emlékiratában Magyarország fejlesztésével, integrálásával kapcsolatban különösen fontosnak tartotta az ifjúság célirányos, államérdekeknek megfelelő taníttatását.¹⁸

A magyar nemesség oktatásának a problémájával a Habsburg Monarchia első számú tanácsadó testülete, az Államtanács (*Staatsrat*) is foglalkozott, amelyben a magyar ügyek szakértője, báró Egyd von Borié (1719–1793) is határozottan azt az álláspontot képviselte, hogy a magyar nemeseket (beleértve az erdélyi és a horvát kiváltságosokat is) államtudományokra kell oktatni.¹⁹ A tanácsos úgy vélte, hogy a magyar nemesek a szakszerű oktatás segítségével képessé válnának az állam és a közös érdekének a felismerésére, amelynek hatására a kormányzat reformjavasla-
taival szembeni ellenállásuk is megszűnhetne. Az Államtanács véleménye szerint az eredmények már öt év alatt elkezdenének megmutatkozni, tíz év alatt megsoka-

15 A témával kapcsolatban ld.: *Ernst Wangermann: Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung: Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791.* Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1978.

16 *Denkschriften des Fürsten Wenzel Kaunitz-Rittberg.* Hrsg. Adolf Beer. Archiv für österreichische Geschichte 48. (1873) 105.

17 A 18. századi magyar országgyűlésekről ld.: *Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* 2. kiad. Balaton Akadémia, Keszthely, 2010.

18 II. József politikai emlékirata (1763). Ford. Kulcsár Krisztina. In: *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény.* Szerk. Poór János. Osiris, Bp., 2000. (Osiris tankönyvek) 140.

19 *Ember Győző: Magyarország és az államtanács első tagjai.* Századok 69. (1935) pótfüzet 580.

sodnának, húsz év alatt pedig általánosan elterjednének.²⁰ A felvetéssel kapcsolatban báró (1772-től gróf) Festetics Pál (1722–1782) udvari kamarai tanácsos véleményét is kikérték, aki egyetértett a kezdeményezéssel, és különösen a közjog (*ius publicum*), illetve a kamerálisztika és „polícia”-tudományok (*Cameral- und Polizey-Wissenschaften*) oktatását tartotta sürgetőnek.²¹ Hasonló javaslattal élt Kollár Ádám (1718–1783), az Udvari Könyvtár (*Hofbibliothek*) őre is, aki igen fontos feladatnak tartotta Magyarországon a polícia tudományának oktatását.²² Mindkét magyar tanácsadó sürgette egy magyar államjogi tankönyv elkészítését, amely szintén hozzájárulhatna a kormányzat és a rendek közötti konszenzus (közös jogértelmezés és fogalomhasználat) kialakításához.²³ De természetesen az Államtanácson belül is voltak, akik másként vagy más ütemben képzelték el a reformok megvalósítását, például gróf Heinrich Cajetan von Blümegen (1715–1788) volt leginkább bizalmatlan a magyarokkal szemben, morvaországi arisztokrataként ő előbbre valónak ítélte a prágai tudományos fejlesztések megkezdését.²⁴

III.

A tervek megvalósításával kapcsolatban az Államtanács Joseph von Sonnenfelsnek (1732–1817) szánt kulcsszerepet, akit 1763-ban azzal bíztak meg, hogy a bécsi egyetemen államtudományos tanszéket alapítson. Sonnenfels nemcsak a statisztika, a jog, a történelem és a polícia oktatását tartotta fontosnak, hanem mellette az érzelmekre ható, az összetartozást erősítő állampolgári nevelést is, amelynek hatására a rendi nációban való gondolkodást felváltaná az állameszme ideája.²⁵

²⁰ Uo. 619.

²¹ Uo. 614.; Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Kabinettsarchiv (= KA), Staatsrat (= Str), Protokolle 1765/2410. Festetics az 1760-as évek végén külön emlékiratot is írt arról, hogy a közjog és az államtudományok oktatását mihamarabb be kellene vezetni a nagyszombati egyetemen. *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. MTA, Bp., 1899. 423–425.

²² *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.); *Csóka J. Lajos*: Kollár Ádám Ferenc hatása az Államtanács magyar kamerális tárgyalásaira. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 5. (1935) 167.; ÖStA HHStA KA Str Protokolle 1765/2410.

²³ *Csóka J. L.*: i. m. (22. jz.) 167.; *Josef Bölöny*: Maria Theresias vertrauter Ratgeber: Paul Festetics (1722–1782). In: Maria Theresia und ihre Zeit: eine Darstellung der Epoche von 1740–1780 aus Anlass der 200. Wiederkehr des Todestages der Kaiserin. Hrsg. Walter Koschatzky. 2. Aufl. Residenz Verlag, Salzburg–Wien, 1980. 109.; ÖStA HHStA KA Str Protokolle 1765/538.

²⁴ *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.) 663.

²⁵ A Sonnenfelsről szóló könyvtárnyi szakirodalomból itt csak néhány művet említenék meg: *Éva H. Balázs*: Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism. Central European University Press, Bp., 1997. 75–85.; *Simon Karstens*: Lehrer – Schriftsteller – Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels (1733–1817). Böhlau, Wien–Köln, 2011. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 106.); *László Kontler*: Polizey and Patriotism. Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences. In: Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe. Ed. Cesare Cuttica–Glenn Burgess. Routledge, London, 2012. (Political and Popular

Gróf Cajetan von Roggendorf (1745–1809) 1764-ben kiadott jegyzetében maradt fenn Sonnenfels társadalompolitikáról szóló előadása, amelyet a bécsi egyetemen tartott.²⁶ Ebben például hasonló nézeteket igyekszik bizonyítani és tanítványaiba átplántálni: „Erejéhez mérten köteles minden polgár rendi körülményeinek megfelelően hozzájárulni az állam fenntartásához, amelynek ő maga is tagja.”²⁷ A professzor szerint a társadalom és az állam létrejöttének az oka a biztonság megteremtésében és a közjó elősegítésében áll. Az egyének felismerték azt, hogy külön-külön gyengék, de együtt erősek, így jött létre Sonnenfels szerint az akarat és az erő közösségi egysége, amely a társadalmi együttműködés motorja. A társadalom tagjai közötti egymásrautaltság az, ami az állam helyes működését, fejlődését szükségszerűen meghatározza.

De a császárváros professzorai közül nemcsak Sonnenfels vallott hasonló elveket, hanem egykori tanára, Karl Anton von Martini (1726–1800) is, akit a wolffi kései természetjog legfontosabb bécsi képviselőjének és továbbfejlesztőjének lehet tekinteni.²⁸ Martini Lipót főherceg jogtanáraként, később pedig (számos pozíciója mellett) 1760-tól az Udvari Tanügyi Bizottság (*Studienhofkommission*), 1782-től az Államtanács tagjaként komoly befolyást gyakorolt a kormányzatban. Még az innsbrucki egyetemen Martini egykori professzora volt Paul Joseph von Riegger (1705–1775), akit a „joezefinizmus atyjának” is szoktak titulálni. Ő kiemelkedő jelentőségre tett szert a Habsburg Monarchia (államtudományos elvek szerint értelmezett) egyházjogának az oktatásában.²⁹ De a felsorolásból nem szabad kifelejtetni a már korábban említett Justit vagy Christian August von Becket (1720–1784) sem, aki József főherceg német állam- és jogtörténeti oktatásával volt megbízva.³⁰ Az említett teoretikusok saját szakterületükön igen hasonló nézeteket vallottak: mindegyikük érvelésének az alapját az államba és a közjó előmozdításába vetett hit jelentette, a monarchikus államformát (lényegében a felvilágosult abszolutizmust) tekintették a legtökéletesebb kormányzati rendszernek, amelynek tanaikkal elvi legitimációt adtak, és amelynek a társadalom átformálását célzó reformjavaslatokat tettek.

Ezen kör tagjai pedig (rövidebb vagy hosszabb ideig) egytől egyig a bécsi Theresianum professzorai voltak, amely intézmény központi jelentőségre tett szert

Culture in the Early Modern Period) 75–90.; *Kökényesi Zsolt*: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. *Aetas* 28. (2013) 3. sz. 19–49.

26 *Cajetan Graf von Roggendorf*: Versuch über das Verhältniß der Stände. Georg Ludwig Schulz, Wien, 1764.

27 Uo. 5.

28 Martini életéről és tevékenységéről monografikus feldolgozásban ld.: *Michael Hebeis*: Karl Anton von Martini (1726–1800): Leben und Werk. Lang, Frankfurt am Main, 1996. (Rechtshistorische Reihe 153.).

29 Riegger műveinek értelmezéséhez ld.: *Eckhart Seifert*: Paul Joseph Riegger. Ein Beitrag zur theoretischen Grundlegung des josephinischen Staatskirchenrechts. Duncker und Humblot, Berlin, 1972. (Schriften zur Rechtsgeschichte 5.).

30 Beck és Justi nézeteiről ld.: *Szántay Antal*: Justi és Beck: kormányzati teóriák II. József környezetében. *Történelmi Szemle* 36. (1994) 53–78.

a főnemesi elit oktatásában.³¹ Az 1746-ban életre hívott nemesi akadémián a főúri diákokat államtudományos szellemben oktatták modern szakismeretekre. De az iskolában nemcsak a célirányos oktatásnak szántak fontos szerepet, hanem a hazafias nevelésnek is, amelynek Sonnenfels patriotizmusról vallott nézetei szerint alapvető jelentőséggel kellett bírnia a leendő hasznos állampolgárok világnézetének formálásában.³² Az Államtanács kulcsszerepet szánt az intézménynek a magyar vezető elit államérdekek szerinti kinevelésében, amely terv megvalósulását a jól kiépített ösztöndíjrendszer is nagyban elősegítette.³³ Az akadémia a Habsburg Monarchia iskolái között hamar tekintélyt szerzett magának, Matthias Fuhrmann (1697–1773) 1770-ben kiadott városleírásában a következőképp méltatta az intézményt: „Ezen kollégium szándéka alapvetően a társadalom jólétét célozza, abban a reményben, hogy belőle minden időben a fejedelemhez és a hazához hűséges, szerető, valamint a jámborságban és a tanultságban híres férfiak kerüljenek ki.”³⁴

Hasonló nevelési elvek érvényesültek a császárváros másik két nemesi akadémiáján, a Savoyai Akadémián és a Löwenburg Konviktusban, vagy a katonai szakoktatás terén a bécsújhelyi katonai Theresianumban is. Sonnenfelsnek a Savoyai Akadémia diákjai számára tartott két beszéde nyomtatásban is megjelent, ezekben kifejti, hogy a nemeseknek kulcsszerepet kell vállalniuk a társadalmi szolgálatok terén, mert kiváltságaik miatt még inkább kötelesek a közjó előmozdításán munkálkodni.³⁵ Fontos megjegyezni, hogy Justi a Theresianum professzoraként már 1749–1750-ben (Sonnenfelset megelőzően) igen hasonló gondolatokat hirdetett Bécsben. 1750-ben a Theresianumban elmondott beszédében kifejtette, hogy a társadalom minden rendjének áldozatokat kell hoznia a közjó érdekében, ennek felismerése és helyes mérlegelése érdekében különösen fontos az ifjú főnemeseket, a leendő államférfiakat államtudományos képzésben részesíteni.³⁶ Az 1750–1760-as

31 A Theresianum intézménytörténetéről átfogóan ld.: *Eugen Guglia*: Das Theresianum in Wien: Vergangenheit und Gegenwart. Anton Schroll, Wien, 1912.

32 A szerző kapcsolódó értekezését ld.: *Joseph von Sonnenfels*: Ueber die Liebe des Vaterlandes. Joseph von Kurzböck, Wien, 1771.

33 *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.) 614. A theresianumi ösztöndíjrendszer működéséről ld. Olga Khavanova tanulmányait. Mi itt különösképpen a következőre hívnánk fel a figyelmet: *Olga Khavanova*: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. Századok 140. (2006) 1503–1518.

34 *Mathias P. Fuhrmann*: Historische Beschreibung und kurz gefaßte Nachricht von der Römisch-Kaiserl. und Könighchen Residenzstadt Wien und ihren Vorstädten. I–III. Kraußische Buchhandlung, Wien, 1770. III. 312–313.

35 *Joseph von Sonnenfels*: Das Bild des Adels. Illyrische- und Orientalische Hofbuchdruckerey, Wien, 1767.; *Uő*: Ueber den Beweggrund der Verwendung (Von dem jungen Adel der Sav. Akademie im Jahr 1768). In: Sonnenfels gesammelte Schriften. I–X. Baumeisterische Schriften, Wien, 1786. VIII. 177–204.

36 A szöveg egyik kapcsolódó kulcsgondolatát hadd idézzük hosszabban, a szerző eredeti megfogalmazásában: „Die innerliche Sicherheit des Staates vornehmlich durch drey Mittel erreicht. Erstlich wird eine weise Aufmerksamkeit auf alle Stände und Mitglieder des gemeinen Wesens erfordert, damit weder jemand aus derjenigen Beschaffenheit und Verfassung heraustrete, die er in dem großen Uhrwerke des Staates haben muß, wenn alle verschiedene Theile zu der Glückseligkeit desselben übereinstimmen sollen, noch ein Stand zu viel oder zu wenig mit denjenigen Ab-

évektől (van Swieten reformjától, Sonnenfels tanszékalapításától kezdve) a bécsi egyetemen is központi szerepet kapott az államtudományok oktatása. Sőt ezeket a tudományokat még a bécsi magyar nemesi testőrség iskolájában is lehetett tanulni, és az Államtanács elképzeléseinek megfelelően az alapvető államtudományos tárgyak oktatását a papi képzésben is bevezették, így a Pázmáneum hallgatói számára is kötelezővé tették Riegger óráinak a látogatását.³⁷ A császárvárosi iskolák tanárai azt a szellemiséget igyekeztek diákjaik felé közvetíteni, hogy az államnak komoly elvárásai vannak velük szemben, az ország „felvirágoztatása”, a közjó előmozdítása a szolgálataik nélkül nem lehetséges.

A „bécsi államtudósi kör” tagjainak a jelentősége messze túlnyúlt a császárváros határain, a centralizált, felülről irányított oktatási rendszer révén hamar az egész Habsburg Monarchiára kiterjedt. Martini és Sonnenfels tankönyvei a magyarországi jogtudományos képzésben egészen 1848-ig kötelezően elő voltak írva.³⁸ A művek számos magyarországi (pozsonyi, budai, sőt kolozsvári) kiadást is megérték, valamint különböző részletességű magyar és latin fordításokat is lehet azonosítani. Itt hadd idézzünk hosszabban Dienes (vagy Diénes) Sámuel Martini *Positiones de lege naturali* című alapművének magyar fordításához írt előszavából, amely jól kifejezi a természetjogi, államtudományos műveltségbe vetett bizalmat az „államgépezet” működésének a továbbfejlesztése terén. „Ezen munkámban a mi a jó indulatu Olvasónak nem tettzenék, azt nem az oltsárolás, gunyolás, hanem a tiszta szeretettel telylyes, s másoknak is hasznokra lehető tselekedete által kívánja jóvá tenni, a maga Nemzetéhez való köteleességét mindenkor szeme előtt tartván. Az Ora tsinálását is mikor legelébb fel-találták, annak kerekai nem vóltanak óllyan aprok, és kipallérozattak, mint a mostaniaknak; nem vólt abban annyi tökéletesség, mint a mennyi most egy órában fel-találtathatik, hanem azt a szorgalmatos munka, és fárodtságos igyekezet vitte óllyan tökéletességre, a mint a millyen ma benne feltaláltatik. Én azon alkalmatossággal, mellyel utozni kéntelenittetem, a mit magammal el hozhattam, abból a mit lehet másokkal is közólni kívánok, kétttség kívül mások is a Hazájokhoz való szeretetbéli köteleesség szemek előtt lévén, az aránnyúság (proportio) szerint a ma-

gaben beschweret werde, welche die unzähligen Bedürfnisse der Regierung so unumgänglich nothwendig machen.” *Johann Heinrich Gottlob edl Herr von Justi: Auf höchsten Befehl an Sr. Röm. Kaiserl. und zu Ungarn und Böhmen Königl. Majestät erstattetes allerunterthänigstes Gutachten von dem vernünftigen Zusammenhange und practischen Vortrag aller öconomischen und Cameralwissenschaften; wobey zugleich zur Probe die Grundsätze der Policywissenschaft mit denen dazu gehörigen practischen Arbeiten vorgetragen werden; benebst einer Antrittsrede von dem Zusammenhange eines blühenden Zustandes der Wissenschaften mit denjenigen Mitteln welche einen Staat mächtig und glücklich machen.* D. E. v. K., Leipzig, 1754. 75.

37 *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.) 618.; *Fazekas István*: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: A bécsi Pázmáneum. Szerk. Zombori István. METEM, Bp., 2002. (METEM-könyvek 37.) 91.

38 *Petrasovszky Anna*: Szibenliszt Mihály általános államtana. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica 25. (2007) 1. sz. 121.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1983. 40.

gok Hazájukhoz Nemzetekhez való kötelességeket teljesíteni el nem mulatják.”³⁹ Az 1791-ben Göttingenben készített fordítás és az előszó politikai üzenete kézenfekvő, ugyan meg nem nevezett, de nyilván egyik fő címzettje a „közjó előmozdítására hivatott” magyar nemesség volt.

A nagyszombati (1777-től budai, majd 1784-től pesti) egyetem 1760-ban alapított természetjogi és az 1771-ben életre hívott államtudományi tanszékének professzorai Martini, Riegger és Sonnenfels tanítványai voltak.⁴⁰ Az egyetemen Sonnenfels tanait Ehrenfelsi Pál Gáspár (?–1792), Gyurkovics Ferenc és Reviczky József (1750–1815) közvetítették, míg a Martini- és Riegger-féle jogfelfogást Johann Heinrich van der Hayden, Stuhr József Fülöp és Szibenliszt Mihály (1783–1834) oktatták (hogyan csak a legfontosabb neveket említsük).

IV.

A kormányzat államtudományos oktatásba vetett bizalma pedig, úgy vélem, beigazolódott (még ha a mentalitástörténeti változásokat nem is lehet olyan pontosan számokban mérni, mint ahogy azt Borié remélte). Az 1780-as évekre kinevelődött és aktív korba került az államtudományokat ismerő (főként főnemesi) generáció, amely elkezdett a közjóról és az államérdekekről aktívan gondolkodni, és lehetőségei szerint reformokat megvalósítani. A Theresianumban nevelkedett gróf Balassa Ferencről (1736–1807) Borié már az 1760-as évek elején úgy vélte, hogy nem jellemzik azok a nemzeti előítéletek, amelyek a magyar nemesség többségét.⁴¹ Gróf Festetics Pál saját fiát, Györgyöt (1755–1819) is a Theresianumba adta művelődni, aki iskolatársával (későbbi sógorával), gróf Széchényi Ferencsel (1754–1820) együtt a 18. század végi felvilágosult – politikával és széles körű mecénatúrával foglalkozó – arisztokraták emblematikus alakjai. E főnemesi generáció tagjai II. József egyeduralkodása alatt csak korlátozottan tudtak államférfiként fellépni, de II. Lipót rövid regnálása alatt újra aktivizálódtak.

Az 1790–1791-es országgyűlés jól mutatja a felvilágosult rendi politika reformokra nyitott lendületét. A diéta meghatározó alakja, gróf Zichy Károly (1753–1826) a következőképp szólott megnyitóbeszédében az összegyűlt rendekhez: „De nem-is lehet erről kételkednünk, ha félre-téven minden részrehajló magános tekin-

39 *Diénes Sámuel*: A Báro Martini Természet Törvényéről való állatásainak magyarázatja, melyet német nyelvből magyarra fordított, és a maga költségén ki adott. II. Béts, 1792. oldalszámozás nélküli előszó.

40 *Kosáry D.*: i. m. (38. jz.) 40.; *Zoltán Fallenbüchl*: Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert. In: *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Régime. Europäische Ansichten*. Hrsg. Erk Volkmar Heyen. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1984. (Ius Commune. Sonderheft 21.) 228–229.; *Szabadfalvi József*: A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei. Debreceni Szemle 16. (2008) 475–480.; *Kői Gyula*: A közigazgatástudomány kezdetei és a Polizeiwissenschaft szerepe Magyarországon. Állam és Jogtudomány 55. (2014) 2. sz. 27–49.

41 *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.) 581.

teteket, és az el-multtaknak kedvetlen Érzékenységből, Szívünket ugyan érdeklő, de a' Köz-jónak után-kívül munkálkodó ösztönöket, azt vesszük egyedül, minden Igyekezeteink, és Munkánk egyenes Tárgyául, hogy az Haza Közjavát, s' Bóldogságát (melly kinek-kinek Bóldogságával, el-válthatatlanul, egybe-vagyon köttetve) egy Erő, egy Értelem mellett, minden félre való hajlás nélkül munkálhassuk, elő-mozdíthassuk.⁴² Egy oldallal később pedig (magára vonatkoztatva) így folytatja: „A' mi engem illet: mind született Haza-Fiúi, mind Hivatal-béli ösztönöktől indítván, valamint eddig nappali, éjjeli munkáimat, egész igyekezettel oda intéztem, hogy tehetségem szerént, kinek-kinek, és a' Haza Köz-tzéljának megfelelhessenek, 's azt a' mennyire lehetett elő-mozdítsam, és közelítsem, úgy fő-igyekezetem ez után is, hogy a' Nemes Haza kívánságának, Tetszésének, engedelmeskedvén, a' mennyire rajtam áll, a' Nemes Hazának vélem-való meg-elégedését el érhessem.”⁴³

A Theresianumban nevelkedett főúr beszédének államtudományos gondolatai nemcsak retorikai szövegek voltak, hanem amint azt életpályája is tükrözi, hiteles elvi célkitűzések.⁴⁴ Zichy már diákként túlteljesítette tanárai elvárásait, és teljesítményével kiemelkedett iskolatársai közül. 1766-ban (tizenhárom évesen) németre fordította és kiadta René Rapin (1621–1687) francia jezsuita tudós Démoszthenész és Ciceró összehasonlításáról szóló művét, egy évvel később pedig Rapin Thuküdidész és Livius összevetéséről szóló értekezését. (Mindkét mű közel kétszáz oldal terjedelmű, a fordításokat pedig Augsburgban adták ki.)⁴⁵ Újabb egy év elteltével az ifjú arisztokrata Schez Péter (1691–1756) *Metamorphosis Hungariae* című (1716-ban megjelent) művét németre lefordította, és az iskola támogatásával (138 oldal terjedelemben) Bécsben, Trattner nyomdájában kiadta.⁴⁶ 1771-ben államtudományokból tett vizsgája nyomtatásban is megjelent, amelyben Zichy – Sonnenfels tételeinek megfelelően – a polícia előnyeiről, a robotoltató gazdálkodás elutasításáról, vagy (többek között) az oktatás fejlesztésének és a tudománypártolásnak a szükségességéről értekezett.⁴⁷

42 Az Ország Bírájának Gróf Zichy Károl Úr Ő Excellenzájának beszéde, mellyel az Ország Gyűlésére öszve-sereglett Méltóságokat 's a' Második Tábla Követjeit Budán Rák 10dikén 1790ben idvezlette. Orpheus (1790. Oroszlán-Hava) 211–212.

43 Uo. 213–214.

44 Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. Ráth Mór, Pest, 1865. XII. 392.; Marczali Henrik: Az 1790/1-diki országgyűlés. I–II. MTA, Bp., 1907. I. 60–61. vagy legújabban Jean Bérenger–Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág, Bp., 2008. 184. Továbbá igen informatív a Zichyről szóló következő nekrológ is: Oesterreichischer Beobachter 1827. jún. 19. 799–800.

45 [Karl Graf von Zichy:] Rapins Vergleichung des Demosthenes mit dem Cicero. Aus dem Französischen übersetzt von einem adelichen Jünglinge. Veithische Handlung, Augsburg, 1766.; [Karl Graf von Zichy:] Rapins Vergleichung des Thucydides mit dem Livius. Aus dem Französischen von dem Uebersetzer der Vergleichung des Demosthenes mit dem Cicer. Veithische Handlung, Augsburg, 1767.

46 Karl Graf von Zichy: Ungarns Verwandlung. Ein prosaisches Gedicht. Aus dem lateinischen von – Johann Thomas Edl von Trattner, Wien, 1768.

47 Karl Zichy: Sätze aus der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft, welche am k. k. Theresianum den 23. Junius 1771 um 4 Uhr Nachmittags vertheidigen wird. Joseph von Kurzböck, Wien, 1771.

A művelt főnemes karrierje II. József uralkodása alatt meredeken emelkedett. 1788-ban, harmincöt évesen országbíró lett, tehát ekkor a legmagasabb rendi főméltóság birtokosa (ugyanis II. József uralkodása alatt nem volt nádor). Politikai hatalmát igyekezett az – általa is hangoztatott – államférfi-ideálnak megfelelő módon kamatoztatni, ahogy azt az 1790–1791. évi országgyűlésen betöltött szerepe is mutatja: mindent megtett annak érdekében, hogy az uralkodó és a rendek között közvetítsen. Legfontosabb teljesítménye a koronázási hitlevél elfogadtatása volt II. Lipóttal. (Zichy életművének értékelése még várat magára.) A diéta alatt akadtak olyanok is, akik nem voltak elégedettek az országbíró politikájával, számos őt támadó paszkvillus született, amelyek (többek között) Bécs iránti részrehajlással vádolták. Való igaz, hogy Zichy az udvarba kiválóan integrálódott arisztokrata volt. Ezt mutatja, hogy herceg Johann Joseph Khevenhüller-Metsch (1706–1776) főudvarmester lányát, Anna Máriát (1759–1809) vehette feleségül, vagy hogy familiájából ő kapta meg elsőként 1808-ban az Aranygyapjas Rendet. Azonban Zichy az ország rendjei körében is igen nagy tiszteletnek örvendett, és a többség nem kérdőjelezte meg a magyar érdekek iránti elkötelezettségét. Minden bizonnyal ezért sem jelölte az udvar 1790-ben a nádori címre, mert könnyen lehet, hogy Sándor Lipót főherceggel szemben is megnyerte volna a választást.⁴⁸

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) versben válaszolt meg azoknak, akik kételkedtek Zichyben, és költeményében kifejtette, hogy az udvari kapcsolatok nem ellenkeznek a haza érdekével, sőt még elő is mozdítják azt.⁴⁹ Pálóczi *Két nagy hazafinak emlékezete* című művében nemcsak az országbírót védte, hanem Ürményi József (1741–1825) személynököt is, aki az 1790–1791. évi országgyűlésen hasonlóan fontos szerepet játszott, mint Zichy. Kettejük szoros együttműködése meghatározó jelentőségű volt a reformok keresztülvitelében. A *Ratio educationis* (egyik) megalkotójának a tevékenysége sokkal ismertebb, mint Zichyé, így a felvilágosult abszolutizmus köznemesi származású mintahivatalnokának az életéből csak arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy jogi képzettségét, világnézetét – az egri Foglarianum után – a bécsi egyetemen, Martini és Riegger professzorok alatt szerezte meg.⁵⁰

*

A már röviden felvázolt példákból is láhattuk, hogy a felvilágosult rendiség művelődésében, világnézetének változásában milyen fontos szerepet játszottak a bécsi tanulmányok és az államtudomány gondolkodásmódja. A magyar nemesség

48 A szakirodalomban elfogadott vélekedést ld.: *Szijártó M. I.*: i. m. (17. jz.) 299.

49 „A’ sok hirtelen közt nem látszhatott hívnek / Senki, mihelyt Hazánk szeretete mellett / A’ Bétsi tűznél is pirítkozni kellett. / Most látszik: mint lehet azt meg-egyeztetni / *Tisztelni az erőst, s a’ Hazát szeretni.*” [Pálóczi Horváth Ádám:] *Két nagy hazafinak emlékezete*. Stromajer Ignázt, Buda–Pest–Kassa, 1790. 3. A mű irodalomtörténeti kontextusáról ld.: *Németh József*: Horváth Ádám, a szabadkőműves és politizáló költő. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. (1984) 464.

50 *Pruzsinszky Sándor*: Ürményi József. Akadémiai, Bp., 1990. (A múlt magyar tudósai) 9.

mentalitásának a megváltozása egyszerre volt köszönhető a kormányzati reformoknak és a politikai-társadalmi eszmék fokozatos változásának Európa-szerte. Itt elsősorban a francia felvilágosodás nézeteinek a terjedésére, illetve az önszerveződő szabadkőműves páholyok újfajta értékrendjére gondolunk. Az utóbbi hálózat jelentőségére már H. Balázs Éva is felhívta a figyelmet.⁵¹ A dolgozatban bemutatott szerzők és főurak közös jellemzője, hogy többségükben szabadkőművesek voltak (a páholytagság pedig sok esetben komoly elvi elköteleződést kívánt meg).⁵² 1792 után azonban a francia forradalom borzalmai, majd I. Ferenc retrográd kormányzata, végül a vérmezői megtorlás a reformok útjába álltak, és csak három évtizeddel később kapott újabb lendületet a reformok megvalósítása. A két reformnemzedék között pedig a családi leszármazások miatt (mint a két Széchényi esetében) közvetlen kapcsolat állt fenn, a szabadkőműves páholytagságok is eszmei hasonlóságot feltételeznek a két generáció között, valamint Martini, Riegger és Sonnenfels folyamatosan terjedő tanai a reformkor nemzedékének is szellemi bölcsőjét jelentették. Az utóbbi szempontra példa, hogy a pesti egyetemen Deák Ferenc (1803–1876) és báró Eötvös József (1813–1871) – a két későbbi szabadkőműves – Szibenliszt Mihály óráit hallgatták, aki pedig a természetjogot Martinitől tanulta, és nagymértékben az ő nézeteit közvetítette diákjai felé.⁵³

ZSOLT KÖKÉNYESI

THE TRAINING OF USEFUL CITIZENS

THE RELATIONS BETWEEN COMMON GOOD AND EDUCATION IN THE 18TH-CENTURY HABSBURG MONARCHY

The role that philosophers and government advisors of the Enlightenment era attributed to convenient education and training in the process of social advancement needs not be emphasised. The same realisation on the part of the Habsburg political elite in the second half of the 18th century led to the emergence of a state-run educational policy. The present paper focusses on one special set of problems, namely the (intentional) transformation of the mentality of the nobility, more precisely the Hungarian nobility. Its aim is the survey of a cultural process that led from a change in the cultural ideal of the court through the gradual expansion of noble schooling to the political commitment of the privileged estate to public good and reforms.

The change in noble claims to culture is briefly presented in a broader European context, special attention being paid, with regard to the knight's academies (*Ritterakademie*), to the

51 H. Balázs É.: i. m. (25. jz.) 33–42., 270–279.

52 Többek között szabadkőműves (hosszabb vagy rövidebb ideig páholytag) volt: Beck, Riegger, Sonnenfels, Kollár, Pálóczi, Ürményi, Széchényi, Festetics vagy a porosz Zedlitz is. Érdekes módon Zichy Károly szabadkőműves kötődésére nem sikerült bizonyítékot találnom, ami nem jelenti azt, hogy valamelyik bécsi, pest-budai vagy pozsonyi páholynak ne lett volna tagja, de elképzelhető az is, hogy a jozefinus államférfi karrierje miatt inkább távol tartotta magát a szabadkőművességtől.

53 Petrasovszky A.: i. m. (38. jz.) 122–123.

conception elaborated by the Prussian minister, baron Karl Abraham von Zedlitz, about the connection between noble education and patriotism. Consequently, the views of imperial advisors and theorists on noble education are explored. For the Viennese government circles the dismissive attitude of the Hungarian nobility to sharing public financial burdens in general had long posed a serious problem. In the 1760s the state council (*Staatsrat*) identified a possible solution in the purposeful training of Hungarian noble youth: it aimed to provide the future decision-making group with an education in state sciences and patriotic sentiments. In this respect, the advisors, especially baron Egyd von Borié, intended a crucial role to be played by Joseph von Sonnenfels and the Theresianum in Vienna. Sonnenfels emerged as the key figure in the education of state sciences in the Habsburg Monarchy, and his works, which proclaimed commitment to the state, were mandatory readings at the universities and academies of the Monarchy until the mid-19th century. The ideas of the state sciences and Sonnenfels' also prevailed in the Theresianum, and this noble academy of the imperial capital accordingly played an important role in the education of the Hungarian nobility, thanks to the great number of its stipends. In the last section of the paper the later political career of the first aristocratic generation trained to the service of public good is examined, through the case of count Károly Zichy, with an emphasis on the cultural and ideological connection between the reform generations in the late 18th and early 19th centuries.

A közjó Bessenyei György *Tariménes útazása* című regényében (1804)*

Az államregények a 18. századi irodalom népszerű olvasmányai voltak, amelyek a létező államberendezkedések kritikáját egy ideális államforma részletes bemutatásával kapcsolták össze, s mindezt egy erkölcsnemesítő felfogás szolgálatába állították. Ennek a regénytípusnak az egyik alapvető eszköze az utazás volt: a főhős kívülről kerül be a különböző kormányzati formákat követő társadalmakba, s idegenként ismerkedik meg azok előnyeivel és hátrányaival. Ez a külső pozíció lehetővé teszi az egyes jelenségekre való rácsodálkozást éppúgy, mint az állam működésének aprólékos bemutatását. Az idegen utazó nézőpontjának a kulturális összemérhetetlenségeket láttató eleme olyan szemléleti keret, amely eltérő poétikai lehetőségeket kínál; az államregények mindenestre az első olyan regénytípust jelentik, amelyek a magyar irodalomba integrálják ezt a nézőpontot.

A műfaj¹ népszerűségét mutatja, hogy – ezúttal csak néhány fontos csomópontot ragadva ki – 1784-ben már magyar fordítása is elkészül az ókor egyetlen államregényének, Xenophón *Kyropaideájának* Szilágyi Sámuel és Szilágyi Márton jóvoltából – a munkát még Szilágyi Sámuel kezdte meg, betegsége miatt azonban fia fejezte be, s aztán az ő neve alatt is jelent meg (*Cziropedia: az az: Kxenofonnak a' Czirus Király' Életéről Neveltetéséről, és Viselt Dolgairól Irott Historiája*). Ebben a könyvben az idősebb Cyrus uralkodásának példáján keresztül lehet felmérni a bölcs kormányzás kritériumait s azokat az intézményeket, amelyek az állam helyes működését lehetővé teszik. Fénelon nagy sikert Franciaország államregénye, a *Télémaque* (1698) két teljes fordítást is kapott magyar nyelven, előbb Haller László (1755), majd Zoltán József ültette át (az 1753-ban elkészült fordítást 1783-ban adták ki Kolozsvárott), s összesen hat kiadásban látott napvilágot magyarul, verses feldolgozása éppúgy volt, mint ahogy dramatizálása is elkészült. Ez a nagy terjedelmű regény Homérosz *Odüsszeiájának* kezdetéből indul ki: az otthon maradt Télemakhosz apja, Odüsszeusz keresésére indulván, sorra járja a görög szigeteket, hogy felkeresse atyja egykori, már hazatért harcostársait. Ez az utazás ad alkalmat arra, hogy Fénelon (s nyomában a két magyar fordítás) a különböző

* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

¹ Az államregény tradíciójának részletesebb bemutatását ld. Nagy Imre: Utazás egy regény körül. Bessenyei György „Tariménes útazása” című regényének filológiai elemzése. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, [Pécs], 1998. 117–139.

uralmi típusokkal ütköztesse főhősét. Nála Telemach előbb Kalypso szigetére vetődik, s utána kerül Idomeneus király országába, amely Telemach kísérőjének, Mentornak a segítségével tökéletes alkotmányos berendezkedést ér el. A műfaj egykorúan igen népszerű francia darabjának, Jean-Jacques Barthélemy *Anacharsis*-ának (1787) igencsak megkésve készül el a magyar fordítása: Deáki Filep Sámuel 1820–1821-ben Kolozsvárt adta ki a művet magyarul hét kötetben. Ez a kései dátum azonban jól jelzi azt is, hogy az államregény iránti érdeklődés nem enyészik el a 18. századdal, ráadásul a magyar változat elkészültét már az 1790-es években több olyan utalás és apróbb fordításrészlet előzte meg, amely Barthélemy munkájának magyarországi ismertségét bizonyítja. Az *Anacharsis*-ban egy szkíta herceg utazza be az ókori Görögország tájait, s ilyenformán szembesül az uralmi formák változatosságával. A könyv az államregény műfaját egyfajta enciklopédikus művelődéstörténeti érdeklődéssel párosítja, s hazai népszerűségét csak fokozhatta az a tény, hogy szkíta főhőse révén a magyar őstörténethez is hozzákapcsolhatónak mutatkozott, a szkíta–hun–magyar azonosság tételezése jegyében.² Az államregény alapszerkezetének különleges változatát képviselte Ludwig Holberg nagy sikerű latin nyelvű regénye, amelynek magyar fordítását *Klimius Miklós* címmel 1783-ban Györfi József adta ki a szerző nevének említése nélkül.³ Ebben a könyvben a főhős egy gödörbe esván, egy föld alatti utazás részese lesz, a Föld belsejében fedezve föl egy másik világot, amelyet különböző, nem antropomorf lények (intelligens, mozogni is képes fák) népesítenek be. A subterraneus (föld alatti) világ mint a fantasztikum hordozója még jóval később is képes volt népszerű kalandregény keretévé válni: Jules Verne *Utazás a Föld középpontja felé* című könyve a 19. század második felében hasonló alapgondolatból indul ki. Csakhogy Holberg főhősének utazása nem a földtörténeti múltba irányul: az extrém lények alkotta társadalom az emberi társadalom kormányzati formáinak szatirikus körképévé válik.

Az önálló magyar államregény megszületése a műfaj hazai népszerűsége kapcsán nem meglepő; annál sajátosabb viszont, hogy viszonylag későn került rá sor, s a műfaj akkor sem önmagában valósult meg, hanem más regénytípusokkal kontaminálódva.⁴ Bessenyei György *Tariménes utazása* című regényét⁵ 1804-re fejez-

2 A regényről bővebben ld. György Lajos: Az anekdota – A magyar regény előzményei. Tanulmányok. Kriterion, București, 1988. 250–272.

3 [Ludwig Holberg]: Klimius Miklósnak Föld alatt való útja, melyben a' Földnek ujji tudománya, és az őtödik birodalomnak historiája adattatik elől: B. Abelinus könyvesházában találtatott, és deák-ból magyar nyelvre fordított Györfi Jó'sef által. Patzko Ferentz Ágoston, Po'sony, 1783.

4 A szakirodalomban persze többféle meghatározás született a regény típusára, azaz abban nincs konszenzus, hogy a *Tariménes utazása* államregény lenne, noha ilyen formaelvek jelenlétét mindenki elismeri. A műfaji meghatározás szempontjából igen tanulságos Fried István: Jegyzetek Bessenyei György Tariménes utazása című regényéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 85. (1981) 211., valamint Nagy Imre: Filozófia, állambölcelet, utópia, szatíra. Bessenyei György Tariménes utazása című regényének műfaj történeti háttere. In: Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Szerk. Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 1999. 68–82.

5 Kritikai kiadása (amely egyben csupán a regény második megjelenése): Bessenyei György: Tariménes utazása. S. a. r. Nagy Imre. Balassi, Bp., 1999. (Bessenyei György Összes Művei).

te be, írója utolsó alkotói periódusának legfontosabb darabjaként, első teljes megjelenésére azonban csak 1930-ban került sor, ilyenformán szinte teljesen kizáródott a magyar irodalmi hagyományból.⁶

A regény címszereplője, Tariménes vidéki nemes család gyermekeként természetes értelemmel nő fel ugyan, de a nagyvilág szokásaival nem ismerős: apja kívánságára ezért nevelője kíséretében indul el utazásra. Alapvetően tehát Tariménes az, aki Totoposz országba érkezvén a kívülről érkező megfigyelő, az idegen nézőpontját képviseli – ám ebben a szerepben szinte érkezése után azonnal felbukkan egy másik, markánsabb figura is, Kirakades, a vadember, aki Totoposz legbölcsebb emberének, Trézéninek a kíséretében avatják be a civilizáció világába. Az egy társaságba kerülő Tariménes és Kirakades kettősében ettől kezdve – a regény első felében – Kirakades szemlélete lesz a meghatározó, olyannyira, hogy előtérbe kerülése erősen szatirikus jelleget kölcsönöz az emberi társadalom bemutatásának: a jelenségeket a narrátor először ugyanis Kirakades nézőpontjával azonosulva, azaz egyszerű természeti jelenségekhez hasonlított értelmetlenségekként mutatja be, s csak utána adja meg a saját kulturális viszonyrendjükben elfoglalt helyüket. Bessenyei ezen a ponton a vadember nézőpontját erőteljes és jogos civilizációkritikaként kezeli – annak ellenére, hogy Totoposz és különösen annak uralkodónője, Arténis az ideális kormányzati forma képviselője lesz a regényben.⁷ Ez a tökéletesség azonban nem a mindennapi élet vagy a szociokulturális viszonyok alapján, hanem a törvényhozás működésével mutatattik be – ezért van szükség arra, hogy a regény első fele igen nagy terjedelemben s kissé aránytalan módon a totoposzi országgyűlés működését, vitáit és törvényeit írja le szinte államtudományi értekezésre emlékeztető módon. Ez a fikcionált országgyűlési működés azokból a tapasztalatokból és ismeretekből nő ki, amelyek Bessenyeihez a magyar országgyűlés legutóbbi időszakával kapcsolatban eljutottak. Persze az író – tudomásunk szerint – személyesen nem vett részt egyetlen diétán sem, tudása tehát nem saját élményeiből eredt, noha a vármegyei politizálásban való részvétele kapcsán nem lebecsülhető ismereteket szerezhettek az országos politika legfontosabb kérdéseiről is.⁸ A regénybeli országgyűlés leírása modellszerű és ideális világ, még túlzásaiban és torzításaiban is – ezért nem tűnik meggyőzőnek a konkrét minták keresésében egy-egy történeti országgyűlés menetével vagy ügyrendjével való egybevetés. Bessenyei ugyanis nem valamely pontosan meghatározható diéta paródiáját akarta regényében bemutatni, hanem az országgyűlés ideáltipikus sémájába illesztett bele korjelző mozzanatokot. A mű ezért képes jól tükrözni a 18. század végi, 19. század eleji magyarországi politikai gondolkodás kereteit, s ebben a minőségében társtalan alkotásról van szó a kései rendiség korszakában: Bessenyei regénye mellett

6 Bessenyei utolsó írói korszakának bemutatására az egész életpálya és életmű közegében ld. *Gálos Rezső*: Bessenyei György életrajza. Közkutatásügyi Kiadóvállalat, Bp., 1951. 316–332.; *Szauder József*: Bessenyei. Művelt Nép, Bp., 1953. 115–148.

7 Erről ld. még *Laczházi Gyula*: Társiaság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában. Ráció, Bp., 2014. 147–153.

8 Bessenyei vármegyei környezetéről ld. *Csorba Sándor*: Bessenyei György világa. Argumentum, Bp., 2000. (Irodalomtörténeti Füzetek 145.)

hasonló fikciós karakterű bemutatás nem született az országgyűlés intézményéről. Ráadásul Bessenyei államjogi fejtegetései nem is csak a regényben bukkannak föl, kései műveiben ugyanis számos konkordanciát találhatunk az ott kifejtett nézetek párhuzamaként.⁹

A regényben ábrázolt totoposzi országgyűlés nem szokásos, rendszeresen ismétlődő alkalom, hanem kivételes pillanat: azért hívja össze az uralkodó, hogy „Országának belső titkos sebeit fel fedezvén, azokat orvosolja”.¹⁰ A kifejezetten alapító (vagy újraalapító) szerepűnek szánt tanácskozás jellegét tekintve erősen felidézi az 1790–1791. évi országgyűlést, amelyen döntés született a rendszeres bizottsági munkálatok megkezdéséről (1791:67. tc.), azaz a javítandó, megoldandó kérdések felvetéséről és megoldási javaslatok kidolgozásáról. A regényben azonban ez másféle folytatást kap: a diéta kezdetén Arténis saját magáról leválasztja a királyi méltóság attribútumait („a’ Korona, Királyi-páltza, alma, egy gyöngy, gyémánttal kirakott sik arannyal öszve szőtt varrott bársony párnánn az Asztalra tétetik”),¹¹ azaz megkülönbözteti emberi lényét és a képviselt hatalmat, s ő maga visszavonul a tanácskozástól, hogy személyével ne befolyásolja a döntéseket. A leírt gesztus szinte végletes formában mutatja föl a hatalmi ágak szétválasztásának montesquieu-i elveit azzal, hogy a király nem is vesz részt a törvényhozás munkájában (még szemlélőként sem), az ő feladata csupán a meghozott törvények alkalmazása lesz. Tehát még a meghozott törvények szentesítésével sincs kihagyhatatlan szerepe.¹² Ahogyan ez a regényben meg is fogalmazódik Arténis üzeneteként, amikor mégis megpróbálják visszahívni az országgyűlésbe: „valamit a’ Haza önnön boldogságának előmozdítására meghatározna, azzal ellenkezni nem kívánna; hogy Ő is országló hatalommal, méltósággal lévén fel ruháztatva, az Ország’ elméjével, azaz maga magával ellenkezésbe nem jöhet”.¹³ (Egyébként éppen a visszahívás szándéka mutatja, hogy Arténis regénybéli gesztusa nem valamely hagyomány szentesítette eljárás, hanem merőben új és innovatív gesztus.) A megvitatandó kérdések közül elsőként a „Vitézlő Rendet a’ Dólgózó Néphez” kapcsoló törvényekről, vagyis, mondhatjuk, a nemesi és jobbágyi jogállás viszonyai kerültek sorra. A vita leírása alapvetően a korporális metaforika keretében valósul meg, azaz a testrészek mintájára elgondolt állam egymással nem helyettesíthető elemeinek tudatosításával és egymásra utaltságuk elismerésével találkozunk az érvek között. Voltaképpen az egy test tagjaiként funkcionálisan megoszló feladatok

9 A párhuzamokra számos példa: *Fried I.*: i. m. (4. jz.) 213–218. A regény gondos kontextualizálását ld. Nagy Imre könyvében: *Nagy I.*: Utazás egy regény körül i. m. (1. jz.) 99–116.

10 *Bessenyei Gy.*: i. m. (5. jz.) 219.

11 Uo. 224.

12 Ahogyan ezt a „földmíves népet” védő törvények kapcsán a regényben olvashatjuk, a végző szó nem az övé: „E’ Második Ülésbenn előbb is a’ Földmíves egész Polgári Társaság tétetik ki tárgyúl. Minekutánna Arténis és a’ Vitézlő Rend, e’ nagy Országos de nem Országló Testnek sorsát, szükséges létét, érdemét egy felől más felől pedig Országló-értelem nélkül maradt gyengeségét megtekintették ’s fontolták: Végre az Országnak röllok megtett Határozásait kezdték kimondani; eleibe terjesztvén azokat a’ Felsőges Tanátsnak, helybehagyattások végett.” Uo. 234.

13 *Bessenyei Gy.*: i. m. (5. jz.) 224.

indokolják meg az állam teljes harmóniáját megteremtő új törvényeket, amelyek megóvják a túlkapasoktól a „földmíves” népet.¹⁴

Ez a logika azonban már nem érvényesül a regénybéli országgyűlési vita második eleménél, amely a vallási élettel kapcsolatos törvényekre vonatkozik. A szatirikusan ábrázolt egyházügyi viták ugyanis nem a társadalmi munkamegosztással és az állam összhangjával hozzák kapcsolatba a rendezendő vitás kérdéseket. A meghozott törvények tendenciaszerűen az állam és az egyházak szétválasztására épülnek, a felekezeti hovatartozást személyes választás útján kívánják meghatározni, s a különböző egyházak eltartására is a közösségi finanszírozást tartják követendőnek. Fontos az a kitétel, amely az uralkodó státuszához mértén határozza meg az egyházak helyzetét: „Mivel Artenisnek Törvényes Országló hatalma felett, tsak az Isteneknek hatalma van, valaki attól itt függni nem akar, Király, Haza ellen való Szentség törőnek és átoknak mondatik ki.”¹⁵ A törvényhozásról szóló két szövegrész voltaképpen egyetlen alapkérdéssé kapcsolódik össze: az állam legfőbb hatalmát és a közjót képviselő uralkodónak¹⁶ az alávetett ország egyházi rendjei fölött kell állnia, s teljes jogkörét semmiféle lelkiismereti vagy transzcendens kérdés sem korlátozhatja.

Ugyanakkor Arténis egyénisége mint a jó király eszményi megvalósulása jellemeztetik. Ezen a ponton a regény igen világosan mutatja be azt az Arisztotelész *Politika* című művéből eredeztethető s még a 18. századi államelméleti gondolkodást is meghatározó alapelvet, hogy az uralmi formák három alaptípusa (az egyeduralom [monarchia], a kisebbség uralma [arisztokrácia] és a többség uralma [politeia]) közül egyik sem eleve magasabb rendű a többinél, és mindegyik helyes működése mellé oda lehet tenni annak elfajult változatát is.¹⁷ A regényben Arténis morális tulajdonságai jelentik a legfőbb biztosítékot arra, hogy a királyból nem lesz zsarnok (az itteni szóhasználat: despota) – ám ehhez az állam helyes törvényeire is szükség van. A dilemma igazán élesen merül föl Tariménes és mestere, Trézéni egyik beszélgetésében: „Ki ne szeretné, mond Tariménes, Árténisnek parantsolatját? – Akármely kegyelmesen parantsoljon, felel Trézéni, de mihent Hazájának Törvényre ellen és a’ felett parantsolhat, ha Angyal is személyében, hivatalában Despota. Inkább legyenek Törvényeink hibások, mint Angyaloknak is olly szabad tettések alá vessük, hogy azokat akarunk ellen és kívánságunk felett magok szabadon igazgathassák, változtathassák, azaz eltörölhessék.”¹⁸ A regényben ugyanis világosan fölrajzoltatik a dilemma, amelyet Trézéni magyaráz el Tari-

14 A védelmükben meghozott törvények paragrafusokba sorolt felsorolását ld. uo. 234–237.

15 *Bessenyei Gy.*: i. m. (5. jz.) 253.

16 Róla a regény egy későbbi helyén Trézéni a következőt mondja Kirakadesnek: „Az a’ köz-ból-dogság, felel Trézéni, Árténis, kit már megismértél. Ő a’ Törvény igazságának kiszolgáltató eszköze, és a’ köz-jónak parantsoló szája. Az Országló Hatalom ő benne, halandó létének egységét el törölvén, személyét néppé tette, ki is tiz, és több Milliő Emberekből öszve alkotott Sokaság már edgyetlen egy magában.” Uo. 271.

17 Vö. *Arisztotelész*: *Politika* III. 1279a. Az általam használt kiadás: *Arisztotelész*: *Politika*. Ford. Szabó Miklós, bev., jegyz. Simon Endre. Gondolat, Bp., 1984.

18 *Bessenyei Gy.*: i. m. (5. jz.) 317.

ménésnek, amikor az a következő kérdést veti fel: „hogya ő az Országnek elméjét Arténisnek akarátjánál sem böltsebbnek, sem igazabbnak nem látja, annyira, hogya ő élő nyelvel, szájjal tsak az, a’ mi Orzága a’ Törvényvel. Kezeit ezek által megkötni, annyi, mint a’ köz jóval ellenkezni.”¹⁹ A mester erre reagálva hívja fel a figyelmet arra, hogya éppen a törvények garantálják azt, hogya ha az eszményi királyt kevésbé rátermett, az emberi gyöngeségnek inkább kitett utódok követik, az mégse veszélyeztesse az állam működését. Mert „Nem a’ Királyjal van baj, hanem az ember bajoskodik magával a’ Királyi széken.”²⁰ Vagyis fölmerül a zsarnokság lehetősége, s ennek kiküszöbölése a jó törvényekkel lehetséges – persze ez a gondolatmenet nem számol a magát minden törvényes határon kívül helyezni képes zsarnok felbukkanásával, mert erre a regényvilág láthatólag nem ad módot. Mindezt erőteljes kontrasztként a regény második felében felbukkanó konfliktus emeli ki: a szomszéd ország, Jajgádia uralkodója, Buzorkám el akarja ugyanis foglalni Arténis birodalmát. Buzorkám személyében a zsarnok típusa közvetlenül is megjelenik a regényvilágban. Arténishez intézett hadüzenete például szinte katalógusszerűen foglalja össze mindannak az antitézisét, amely Totoposzt jellemzi: „Király é az, ki tsak annyiban Uralkodhatik, a mennyiben Népének kedvét keresheti? ki minden tselekedetiben azoktól függ, a kikenn Uralkodni láttatik?”²¹ A kirobbanó háborúban elszenvedett veresége azonban egyrészt Totoposz uralmi formájának a katonai erejét mutatja, másrészt pedig lehetőséget ad arra, hogya a hatalmi vákuumba került, elfoglalt Jajgádia saját kormányzati formájának megválasztásával példát adjon az egyedül helyénvaló kormányzás megcélzására. A regény ezen passzusaiiban olvasható államelméleti fejtegetések egyértelműen a királyság mellett érvelnek. Példázként felbukkan ugyanis az a lehetőség is, hogya létezik olyan ország, „hol a hazának királyi viselt dolgai a leg alsó községnek ítélet tételeitül füg: hol a leg tanultab hadi vezéreknek, tanátosoknak érdemeket, hibájokat a szántók, vetők, kapások, kaszások, tsizmadiák, vargák ítéllik: az az, büntetik ’s jutalmazák”.²² Jajgádiában is megtörténik a kísérlet erre, de a „nép” tagjainak, a kétkezi munkával foglalkozó iparosoknak a törvényhozásba való bekapcsolása komikus kudarcot eredményez – így a megvalósult „népképviselő” alkalmatlannak bizonyul a hatalmi úr kitöltésére. Marad a királyság újraalapítása, amely persze a zsarnokság lehetőségének kizárásával valószínűsíthető meg. Az Arténis képviselte eszmény ilyenformán nem magába záruló utópiának bizonyul, hanem kiterjeszthetőnek, exportálhatónak mutatkozik. Bár ez utóbbi sem kétely nélküli lehetőség. Hiszen Jajgádia országgyűlése nem amellett dönt, hogya Arténis birodalmához csatlakozzon, hanem saját soraiból választ királyt magának Arténis győztes hadvezérének, Szidiopolinak a javaslatára, s ilyenformán kérdéses marad, a választott személy, Bodorozskuli vajon rendelkezik-e mindazon képességekkel, amelyek Arténis uralkodását jellemzik, illetve az uralkodásának korlátait garantáló intézkedések tény-

19 Uo. 290–291.

20 Uo. 292.

21 Uo. 403.

22 Uo. 478.

leg kizárják-e a zsarnokság lehetőségét. Ezt az eshetőséget (s ezt a kételyt) azonban a regény nem hangsúlyozza, csak nyugtalanító lehetőségként, megoldatlanul lap-pang a mű világában.

Az alapvetően helyesnek mutakozó totoposzi berendezkedés és Kirakades markáns, bár néha együgyűnek tűnő civilizációkritikája mindazonáltal kölcsönösen kiegyenlíti egymást, hiszen egyik sem minősül érvénytelennek: a narrátor enyhén szarkasztikus minősítései mindkettőre kiterjednek. Kirakadesnek a totoposzi társadalomba való beépülésével azonban a regénynek ez a része be is fejeződik, bár Kirakades egy-két jelenet erejéig a későbbiekben is feltűnik, s a második rész nemcsak a tematikát, hanem a szemléletet is módosítja. Innentől ugyanis ismét Tariménes lesz a főszereplő, akinek ezután a szerelemmel és a párválasztás kérdésével kell szembenéznie, noha a Jajgádiával folytatott háborúság ábrázolása ezt is késlelteti. A szerelem házasságba vezető útjának az ábrázolása persze újabb variációja az eltérő kulturális kódok bemutatásának.²³ Ez különösen az innentől újra felerősödő valláskritikában jelenik meg. Tariménes kényszerű áttérése kedvesének, Tomirisnek a vallására jó alkalmat ad arra, hogy az Isten – a regényben egyébként végig: Jupiter – különböző módon való tiszteletének külsőségei erősen szatirikus formában jelenjenek meg, de a Trézéni képviselte bölcs elv, az összes felekezetben közös isteni tartalomnak a lelkiismeret antropológiai lényegére való visszavezetése megnyugtató lezárást ad ebben a vonatkozásban is. Ez a kettősség is arra mutat egyébként, amire a regény lezárása, hogy tudniillik Tariménes feleségével inkább szülei vidéki házába vonul vissza, elkerülendő a nagyváros kísértéseit, amelyek egy idő után megronthatják az asszony szerelmét: Totoposz eszményi mivolta nem csekély mértékben, folyamatosan irónia alá van vonva. Bessenyei regénye tehát az államregény szerkezeti elvét követve egy korlátozott utópiát valósít meg – hiszen a főhőse végső soron önként és boldogsága érdekében hagyja ott a megismert és megtapasztalt államot, vagyis saját magát mégiscsak integrálhatatlannak érzi.

A közjót megvalósítani törekvő ideális állam még egy fikció keretében sem bizonyult lakhatónak a 19. század eleji Magyarországon. Legalábbis Bessenyei György felfogása szerint. A közjő megmaradt ugyan eszménynek, de sajnálatos módon elérhetetlenné vált. A regényben ez váratlanul és logikailag előkészítetlenül következik be – de a magyarázat vagy a lélektani hitelesítés elmaradása akár jelentést is hordozhat: Bessenyei György ezen a ponton olyan ellentmondásokhoz jutott, amelyet a rendelkezésére álló regénytechnikai eszközökkel nem tudott megoldani. Maradt tehát egy talányos zárlat.

23 Bessenyei regényének szerelemábrázolására ld. *Penke Olga*: Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. (Csokonai Könyvtár 42.) 167–188.

MÁRTON SZILÁGYI

THE COMMON GOOD IN GYÖRGY BESSENYEI'S NOVEL *TARIMÉNES ÚTAZÁSA*
(THE JOURNEY OF TARIMENES) (1804)

The study analyses the state-novel that was written by György Bessenyei (1746?–1811) in the last section of his life, and remained unpublished then. It chiefly explores the picture the novel draws about ideal government, and the way it imagines the working of parliament in the world of idealized kingship. This work, a late Hungarian adaptation of a genre that had been representative throughout the 18th century, uses its utopia-like structure to present political questions that were on the agenda in contemporary Hungary: the key motif is the state that creates harmony in both the agrarian world and among the various religious confessions. In the novel this ideal monarchy also proves its strength on the battlefield: it defeats the aggressive country in its neighbourhood, governed tyrannically, and exports its own form of government into the political vacuum that evolves after the fall of tyranny. The novel ends in a rather mysterious way: the ideal state, governed by a beautiful and wise queen, proves unable to integrate the novel's hero, a visitor coming as a guest from outside. Married in the meantime, this protagonist, instead of settling there, decides to return with his bride to the provincial house of his parents. Thus, the ideal state, while embodying the common good, cannot serve as the worthy framework of individual happiness even in a fictional novel.

Morális értékek és megosztható javak a reformkori politikai gondolkodásban*

A cím arra az elméleti modellre utal, amely szembeállítja a morális alapú, republikánus politikai közösséget az e közösség működését a gazdasági célszerűség és érdekek analógiájára elképzelő individuális, liberális felfogással. Az előbbiben a közösség morális elsőbbséget élvez, a közjó erkölcsi értékeit, el nem fogyó javakat, helyesnek tartott elveket feltételez, egyben kijelöli a vállalható magánérdekek körét. Itt a polgárok erényes viselkedéssel, emelkedettséggel alárendelik egyéni érdekeiket a közjónak, s köztük az egyetértés és az egység konszenzus révén jön létre. Az utóbbiban a magánérdeküket és önhasznukat követő polgárok egyéni preferenciájával kitüntetett javak összegzése képezi a közjót, a javak persze szűkösek, s a versengő érdekek kompromisszumra törekednek.¹

Mindezt a reformkorra vonatkoztatva abból a feltevésből indulok ki, hogy a politikai szövegekben meghatározóan a klasszikus politikai örökséghez, a republikánus beszédmódhoz kapcsolódó közjó fogalmat, amely elsősorban az egyetértést, a közösség egyensúlyát, erejét s a közösségi élet igényeinek preferenciáit jelentette, módosította a politikai gazdaságtan érvelése, s felerősítette a magánérdek, magánhaszon érvényesítésének szemléletét a közösségi mellett, esetleg vele szemben. A felvilágosodás racionalizmusával, a jóléti diskurzusokkal, a csinosodás beszédmódjával és a haszonelvűséggel is összefüggő politikai gazdaságtan érvei legalább a 18. század végétől jelen voltak a hazai politikai közbeszédben és publicisztikában. Egyértelműen kimutathatók az operátumvitákban, illetve Berzeviczy Gergely műveiben, de a rendek sérelmi tematikájában is.²

A közjó több kora újkori politikai beszédmód fogalmi elemét alkotta, s mivel ezek a beszédmódok átalakulóban voltak, különösen a reformerek módosítottak rajtuk sokat, a reformkorra a fogalom használata meglehetősen divergenssé vált, legtöbbször toposzszerű lett. A klasszikus politikai szövegek mellett a szokásjog és az alkotmányosság nyelve is közvetítette a közjó fogalmát – igaz, a republikánus beszédmód és a régi alkotmányra történő hivatkozás a rendek politikai kultúrájá-

* A tanulmány megjelenését támogatta a Debreceni Egyetem Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportjának OTKA K112335 sz. pályázata.

1 *Kis János*: Közjó és honpolgári erény. A magyar republikánusok javaslata a liberalizmus kiigazítására. Világosság 39. (1998) 2. sz. 36–53.

2 *Völgyesi Orsolya*: Alkotmányos függetlenség és gazdasági szabadság. A szuverenitás kérdése Kőlcsey és a magyarországi reformellenzék politikai diskurzusában, 1832–1833. Magyar Tudomány 174. (2013) 432–437.

ban szorosan össze is kapcsolódott. Werbőczy a *Tripartitumban* klasszikusokra hivatkozva használja a közjó fogalmát. Aquinói Szent Tamás nyomán a törvények szerepét abban jelöli meg, hogy az embereket erényekre, jó(ságos) cselekedetekre indítsák, vagyis a törvények a közjóra (közönséges jóra) irányuló rendelkezések, amire magyarázójának és alkalmazójának is tekintettel kell lennie. Általánosabban, a szokásjogot is beleértve, a jog célját a közjóra törekvésben határozza meg, Arisztotelész *Etikája* alapján pedig a köz javát nemesebbnek tartja az egyesekénél.³ A *Corpus Iuris* törvényeiben és az országgyűlési beszédekben is gyakran hivatkoztak a közjóra.⁴ A régi alkotmányos nyelvben módosult is a republikánus „közjó” fogalom, amikor az egyetértést és az egységet az alkotmány két autoritására, a koronára és az országra is kiterjesztették. Ezzel még Deák is számolt, igaz, rosszállóan: „oly törvényhozás, melynek egy része retteg a végrehajtó hatalomtól, más részét éppen annak fenyegetései egzáltálták: furcsa organikus törvényeket készítené a haza és király közjavára”.⁵ Republikánus toposz volt, hogy a közzolgálatot teljesítő tisztviselőnek a közjót kell szem előtt tartania, s nem önérdékét, önhasznát, hiszen az korrupcióhoz vezet. Ezt az elvárást a törvényhozásban részt vevőkre is kiterjesztették. A közjó szolgálata a felvilágosult abszolutizmus köztisztviselői ethoszának is markáns elemét képezte.

A felvilágosodás, felvilágosult kormányzás közjón műveltségi, civilizációs haladást értett, s a fogalom használata érintkezett a jóléti és csinosodási diskurzusokkal. A tudós hazafiak programjában a közjót a műveltség, a tudományok, az anyanyelv és az irodalom emelkedése feltételezte, amit szintén áldozattal és fáradtsággal lehetett elérni. Batsányi cikkeiben arról írt, hogy a polgári társaság alapját jelentő nevelésnek is a közjó hasznára kell irányulnia, a „Teátrumi Társaság” támogatása pedig a közjó kárának elhárítása. A nemzetépítés folyamatában az egyetértést, összefogást, a törvények erkölcsnemesítő, nevelő szerepét hangsúlyozták. A literátor értelmiség saját tevékenységére is úgy tekintett, mint amellyel a közjót szolgálja.⁶ Hasonló szerepmeghatározással találkozhatunk a *Hitel* és a *Balítételekről* szerzőinél is.

3 Werbőczy István Hármaskönyve. Ford., bev., utalások Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Franklin, Bp., 1897. (Magyar Törvénytár) 32–33., 36–39., 46–47. Vö. uo. 54–57., 74–77., 228–229., 426–427. Gróf Török Lajos az angol és a magyar politikai intézmények összehasonlításáról írt, az *Orpheus* első kötetében megjelent értekezésében Werbőczy nyomán használja a közjó fogalmát. Első folyóirataink: Orpheus. S. a. r. Debreczeni Attila. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. (Csokonai Könyvtár. Források. Régi kortársaink 7.) 120–122.

4 Első folyóirataink: Orpheus i. m. (3. jz.) 227–228.

5 Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek. I. 1825–1849. Vál., s. a. r., jegyz. Molnár András. Osiris, Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Politikai gondolkodók) 121–122.

6 Első folyóirataink: Magyar Museum. I. Szöveg. S. a. r. Debreczeni Attila. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. (Csokonai Könyvtár. Források. Régi kortársaink 11.) 13., 15., 172., 177., 318–319., 335., 337., 339., 348., 360–361., 447., 448., 505., 511–514.; Első folyóirataink: Uránia. Szerk. Szilágyi Márton. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. (Csokonai Könyvtár. Források. Régi kortársaink 6.) 12–17.; *Kökönyesi Zsolt*: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. Aetas 28. (2013) 3. sz. 60–91.

Az általam vizsgált reformkori szövegekben a „köz” mint közösség, „köztársaság”, esetleg „polgári társaság” általánosan utal a politikai közösségre, sőt azt olykor csupán az „egész” szó helyettesíti, de számos esetben a közösség konkrétan is meg van nevezve, így az „ország”, a „haza”, a „nemzet” javáról is szó lehet. A 18. század végétől erőteljes szemantikai átrendeződés megy végbe a politikai közösséget jelölő fogalmakban, illetve átértelmeződnek a különböző *communitas*-eszmék.⁷ A „közjót” vagy a „köz javát” helyettesítheti a „közboldogság”, a „közhaszon” vagy a „közérdek” fogalma. A szekularizált boldogság, a hozzá szorosabban kapcsolódó, még morális összefüggéseket tartalmazó jó, s a modernebb, anyagiassabb jelentésrétegeket (de nem csak azt) hordozó érdek és haszon szavak a közösség vonatkozásában szorosan összekapcsolódnak, jelentésük gyakran szinonim.

A köz és a magán értelmezése a *Hitel*ben

Nyilvánvalóan adódik a kérdés, hogy a reformkor nyitányának tekintett és sokszor közgazdasági műként olvasott *Hitel* című munkának van-e szerepe a „közjót” jelentésváltozásában. A mű keletkezéstörténete és az eredeti szerzői szándék tudatosítása persze már rég kimozdította a *Hitelt* a szoros gazdasági olvasatból, a legújabb értelmezések pedig sokkal erőteljesebben hangsúlyozzák a korábbi nyelvi és szemléleti hagyományba illeszkedését.⁸ Vagyis nemcsak arról van szó, hogy az eredetileg moralizáló, nevelő szándékú mű az anyagi érdekek miatt az erkölcsi kérdésekről sem feledkezik meg, hanem arról, hogy a gazdasági összefüggések kiterjesztetten, metaforikus szinten is értelmezhetők abban.⁹ Ezzel együtt a *Hitel*nek jelentős szerepe volt a gazdasági fogalmak és a haszonorientált szemlélet elterjesztésében.

A *Hitel*ben a közjót fogalma szokványos fordulatokban jelenik meg: a közjót elő kell mozdítani, fáradozni kell érte, hozzá kell járulni, ami áldozatvállalást, munkát

7 Debreczeni Attila: Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában. Universitas, Bp., 2009. 217–240.

8 Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Akadémiai, Bp., 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 62.) 83–112.; Oplatka András: Széchenyi István. Osiris, Bp., 2005. 176–192.; Gergely András: Széchenyi István (1791–1860). Kalligram, Pozsony, 2006. (Magyarok Emlékezete) 42–82.; Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon. I. Századvég, Bp., 2009. 357–373.; Vaderna Gábor: A Hamvívó filozófiája. A *Hitel*-vita eszmétörténeti helyéhez. Századvég 15. (2010) 1. sz. (55. sz.) 43–81.; Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István *Hitel* című művéről. Szerk. Hites Sándor. Reciti, Bp., 2014. (Hagyományfrissítés 2.).

9 Takáts József szerint a haszonközpontú érveléssel, a gazdasági metaforával a *Hitel* a gazdasági racionalitást a politikára tudja vonatkoztatni. Takáts József: Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a *Hitel*ben. In: Jólét és erény i. m. (8. jz.) 51. Rákai Orsolya úgy véli, hogy a mű a fejlődés hasonlatait a gazdaságból kölcsönzi, ill. a gazdasági törvényszerűségeket más területekről vett csereviszonyokkal érzékelteti. Rákai Orsolya: A *Hitel* modernsége. Uo. 71., 73. Hites Sándor pedig megállapítja, hogy Széchenyi a gazdaság szempontjait kiterjeszti úgy, hogy a gazdaság fogalmaival ír le nem gazdasági jelenségeket, képzeteket is. Hites Sándor: Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a *Hitel* gazdaságtanában. Uo. 104–105.

vagy adakozást kíván. De ez az áldozatvállalás nem azonos a harci erénnyel, az ön-feláldozással. A közjó a haza boldogságát, előmenetelét, az ország erejét, a köz gyarapodását jelenti, s a közcél elérésével, közboldogsággal, közerővel, közlélekkel és közértelmességgel kapcsolódik össze.¹⁰ Úgy tűnik, Széchenyi legtöbbször a szó anyagi-gazdasági vonatkozásait hangsúlyozza. Bár a közjó 27-szer fordul elő a teljes szövegben, és még 14-szer a haza, a köz(ön)ség, az ország, a nemzet és az anyaföld java, mégis a *Hitel*nek ennél hangsúlyosabb fogalma a haszon. Alapvetően perfekcionista érvelést alkalmaz: az előrejutás és az emelkedés a szövegben állandóan jelen lévő irányultság.¹¹ A viszonyok és a dolgok folyamatos javítása, csinosítása a feltétele a „tökéletesedésnek”, az „előmenetelnek”, az „emelkedésnek”, a „virágzásnak”, a „gyarapodásnak”, a „boldogságnak”. Ez kapcsolódik össze a hasznossággal, a haszon keresésével és feltételeinek elfogadásával.

Ugyanakkor a *Hitel*ben megjelenő „haszon” fogalom sem egykomponensű, hanem különböző jelentésekben fordul elő. A természet haszna mellett legnyilvánvalóbb a gazdasági haszon, hasznosság. A haszon a gazdaság „sarkalatos talpköve”, és „valódi nyereség a gazdaság philosophiája”. Széchenyi a „hasznavehetőség” fogalmával írja le, meglehetősen korszerűen, a tőke mozgását, a befektetési formák egymásba fordíthatóságát, vagyis a piaci viszonyok működéséhez szorosan kapcsolódó profitszerzést. A gazdasági társaságok szervezését is alapvetően a haszon ígérete mozditja elő, noha az egyesületek nemcsak a vagyont, hanem a szellemi erőt, a lelki tulajdonságokat is egyesítik. A haszon igazán a „jól elrendelt”, észszerű munka eredménye, ebben a jelentéskörben az értékkel, beccsel, javakkal, pénzzel (tőke, kamat, jövedelem), nyereséggel, vagyonnal stb. érintkezik, s természetesen a hitel is feltétele a lehetőségek kihasználásának, a haszon realizálásának.¹²

Azonban a szorgalmas, dolgozó gazda és kereskedő munkájának eredménye, sikere nemcsak az anyagi haszon, hanem a közösség elismerése, megbecsülése.¹³ A hitel „tágosb értelemben”, vagyis általánosabban morális kategória a könyvben, a hittel, hűséggel, megbízhatósággal, bizalommal kapcsolatos, a becsület pedig elengedhetetlen a gazdaságban, különösen a kereskedelemben, például az szava-

10 Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. (reprint: Bp., 1991.) XI., XV–XVI., XIX., 38–39., 43., 63., 119., 124., 132., 157., 176., 178., 182–184., 209., 215–217., 224–225., 232., 234–237., 241., 248., 267.

11 Takáts J.: i. m. (9. jz.) 39–59.

12 Széchenyi I.: i. m. (10. jz.) 33–35., 41–42., 77., 95., 102–103., 107., 109., 112., 150–151., 175–178.

13 Uo. 151–152. Adam Smith szoros olvasatával Hites azt hangsúlyozza, hogy a javítási vágy Széchenyi számára is a gazdasági és erkölcsi fejlődés közös alapja, a hitelezés pedig növeli a jólétet és az erényeket is. Hites S.: i. m. (9. jz.) 108–110. Smith hatására és az általa közvetített diskurzusokra: Horkay Hörcher Ferenc: Ahol a politikai és a gazdasági eszmétörténet metszi az irodalomtörténetet. A *Hitel* tudományos kontextusai. Jólét és erény i. m. (8. jz.) 9–20. Az eltéréseket hangsúlyozza Halmos Károly: A *Hitel* ökonómiájának morálja és a társadalomtörténet morálökonómiája. Uo. 134–138. Ld. még Kontler László: A globális kapitalizmus elviselhetetlen könnyűsége. (Istvan Hont: Jealousy of Trade. International Competition and the Nation-State in Historical Perspective.) BUKSZ 18. (2006) 204–213.

tolja a termékek, árucikkek minőségét, így az egyes személyeknek, de az egész nemzetnek is hasznára válik.

A szerző, aki új gazdasági ethoszt és új etikát hirdet, nem csupán a gazdasági hasznót keresi, hanem fontosnak tartja a nevelésből és a tanulásból eredő hasznót is, mert a gondolkodás, a racionális elemzés is haszonnal jár.¹⁴ A *Hitel*-ben a haszon a jó és az igazság fogalmaival együtt is előfordul, a felvilágosítás, az oktatás, a „minden oldalú vizsgálás és tanácskozás” elúzi a tudatlanságot, a bal- és előítéleteket, s annak nyomán az igazságot, az „igazi jót és hasznost” mindenki elfogadja. A törvény is lehet hasznos és jó, de ha elavul, kártékonyá válik.¹⁵ Konkrétan ki is jelenti, hogy a haszon nemcsak pénzbeli lehet, hanem erkölcsi is, s a haszonkérését általános emberi motivációnak tartja.¹⁶

A *Hitel* a hasznosság körül forogva határozottan állítja, hogy a pillanatnyi hasznót a később realizálható haszonért érdemes feladni, legyen szó egyénekről vagy magáról a közösségről. A reformok okozhatnak zavart, például egyesek tönkremennek, de hosszabb távon a változások az egész közösség hasznára válnak. A köz gyarapodása pedig a többség „önhasznát” is növelni fogja.¹⁷ Ugyanakkor a könyv az egyesek, csoportok és az egész hasznát, érdekeltiségét is szembe-síti. Több olyan kijelentést is találunk benne, amely elutasítja az önzést, az „önhaszonkeresés”-t, az öncélú haszonlesést, s az egész közösség, vagy legalább a nagyobb rész érdekét helyezi előtérbe: „a nagyobb szám haszna, jóléte s boldogsága” a fő szempontja, a polgári erénnyel összekapcsolt „közlélek” önhasznát a közhaszon mögé helyezi.¹⁸ Már-már republikánus hitvallással emlegeti a szerző azt a „nemzeti szellemet”, „igazi hazafiság”-ot, amely sorozatos sikertelenség és haszon nélkül is áldozatot hoz a „közjó előmozdítása” reményében. A többség erre a belátásra még nem képes, a „közjó” helyett inkább saját javukat követik, ezért a szerző azzal próbálja őket buzdítani, hogy a hazafias tettek hasznót fognak hozni nekik is: „mindenki sorsát javíttják”.¹⁹ A könyv zárata felé közeledve a hazafias érvelés, a haza és a köz iránti kötelezettségre való figyelmeztetés összekapcsolódik a saját magunkért való fáradozás ösztönzésével: a „jó hazafi egyszersmind jó gazda is lehet”, azaz hasznos hazafi. A közösségi lét, a közjó előmozdítása, az egyesülés lemondással, áldozatvállalással jár, de ha az önkéntesen történik, vagyis „önkötelezés” formájában, nem fog kényszernek tűnni, és nem fogja korlátozni senki személyes szabadságát.²⁰

14 Széchenyi I.: i. m. (10. jz.) 23–24., 49., 51., 57.

15 Uo. 22., 141–142., 191–195., 212.

16 Uo. 147–148., 175. A haszon kiterjesztett értelmezése általános megállapítása a *Hitellel* foglalkozó irodalomnak. Gergely A.: Széchenyi eszmerendszere i. m. (8. jz.) 105–106.; Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet. Osiris, Bp., 2007. (Osiris tankönyvek) 34.; Hites S.: i. m. (9. jz.) 104.

17 Széchenyi I.: i. m. (10. jz.) 86–88., 93–95., 215., 216.

18 Uo. 215. A „minden országlás philosophiája a legnagyobb rész boldogítása” benthami tételét többször is olvashatjuk. Uo. 122., 214. Vö. uo. 112., 128.

19 Széchenyi I.: i. m. (10. jz.) 175., 224–226., 235–236.

20 Uo. 217–218., 237.

De a *Hitel* nemcsak az egész, hanem a másik iránti kötelességekre is kitér. Az erényes („erős”) ember nem egyedül akar boldogulni, hanem mások jóléte, boldogsága eléréséhez is segítséget nyújt, s ezáltal is hozzájárul a köz boldogságához. Az is az új szisztéma jellemzője, hogy az egyik haszna, boldogulása nem okoz a másiknak kárt, veszteséget. Mindez diszkusszió, racionális értekezés által elért egyetértést, saját kötelességeink felismerését és a terhek akár önkéntes, de arányos vállalását feltételezi. A más kára nélküli haszonszerzés a közjót is növeli. Ha valaki gyarapodik, azzal a másik és a „község” is jól jár, így az egyéni haszonnal az ország, a „közönség” is nyer.²¹

A *Hitel* érvelésében a közösségért, a közjóért folytatott munkálkodás, akár erkölcsi, akár anyagi haszonnal járjon is, olyan motivációs erő, amely a saját tevékenységre is kihat. A *Hitel* a politikai gazdaságtan és a jóléti diskurzusok hatására elmozdul a republikánus „közjó”-értelmezéstől.²² Ezzel kapcsolatban talán nem is az a legfontosabb feladat, hogy eldöntsük: a magánérdeket vagy a közérdeket, az egyéni boldogulást vagy a közjót preferálja. Fontosabb azt tudatosítani, hogy jelzi ezek elkülönülését és a köztük lehetséges mozgásokat, váltásokat. Dessewffy József bírálatában jellemzően épp azzal érvelt, hogy a régi bölcsek a haszonszerzést sosem tekintették a legfőbb jónak, s a „köz-jóbul” származtatták az egyén jólétét, míg az újkoriak az egyén gazdagodásán keresztül keresik a közösség gyarapodását. Széchenyi a *Világban* megerősítette, hogy a „pénzt s életkellemeket” eszköznek, s nem célnak tekinti.²³ A *Hitel*-ben valóban vannak a kifejtésnek olyan rétegei, különösen a befejező fejezetben, ahol retorikusabban, emelkedettebben szólnak meg a változás mellett felhozott végső érvek, ahol erősebben a hazaszeretetre, vagyis a közösségi erényekre hivatkozik a szerző. De a helyzetelemző fejezetekben és az új intézmények propagálása közben azzal is tisztában van, hogy az egyéni érdekelttség és haszon nélkül kevesen mozdulnak, így az „életjavak” megszerzésére, bővítésére ösztönzi őket.²⁴

21 Uo. 22., 43., 124., 199., 206., 226–235.

22 Gergely András inkább a smithi értelmezéssel oldja fel a dilemmát, de ő is megjegyzi, hogy ahol a magánhaszon és a közhaszon nem esik teljesen egybe, ott a *Hitel* kötelességteljesítésre szólít fel. Gergely A.: Széchenyi eszmerendszere i. m. (8. jz.) 105–108. Vö. uo. 87., 139–142. Takáts József modernizált, szűkített republikánus érvelésről beszél, Hites Sándor pedig úgy véli, hogy Széchenyi az önérdékkövetés és a közjó republikánus elsőbbsége között ingázik. Takáts J.: Metaforák, elbeszéléssémák i. m. (9. jz.) 55–59.; Hites S.: i. m. (9. jz.) 110. Vaderna Gábor szerint a *Hitel* olvasói folytonos mozgást érzékelhetnek magánérdek és közérdek között, amit a szerző újszerű beszédmódja közvetít, az, hogy saját nevében beszél a közönséghez, személyesen érintett a közügyekben és személyes érdekelttségeinek is hangot ad. Vaderna G.: i. m. (8. jz.) 53–54. Vö. Lackó Mihály: Ki beszél? A rétor képe a *Hitel*-ben és A Kelet népében. In: *Uő*: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. L'Harmattan, Bp., 2001. (A múlt ösvényén) 24–25.

23 Dessewffy József: A' „Hitel” című munka' taglalatja. Kassa, 1831. 46.; Széchenyi István: Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására. Pest, 1831. (reprint: Bp., 1984.) 198–201. Vö. Schlett I.: i. m. (8. jz.) 377., 381–382.

24 A közjó mellett az „életjavak” kifejezés is többször előfordul a szövegben. Széchenyi I.: *Hitel* i. m. (10. jz.) 41., 43., 59., 113., 134., 145., 253–255.

A Balítéletekről közösségfelfogása

Wesselényi Miklós programalkotó művében csak néhány esetben szerepel a közjó fogalma, és még egy tucatszor az olyan kifejezések, mint „az egész java”, „az egész haszna”, a „közhason”, „a köz boldogsága”, „a haza java”, „a haza boldogsága” és „a (polgári) társaság java”. A szerző szívesen használja még a „köztársaság” és „polgári társaság” szavakat is. Műve később jelent meg, mint a *Hitel*, de megírásuk ideje részben egybeesett, s ismert, hogy Wesselényi és Széchenyi intenzív szellemi kapcsolatban volt, számos tervezet, ötlet közös beszélgetéseiken született meg. A *Balítéletekről* az alkotmány anyagi hiányairól írva több olyan javaslatot megfogalmaz, amely a *Hitel*ben kulcsszerepet játszik, s úgy véli, ha az alkotmány fő életvonásait megtisztítják a régi idők ráakódott tisztátalanságaitól, akkor abba beilleszthető az ipar, a kereskedelem, a pénz- és a hitelügy korszerű rendezése. A nevelő, erkölcs- és magatartásformáló szándék talán még nyilvánvalóbb benne, mint a *Hitel*ben, s bár ez a munka is szívesen él a gazdaság képeivel és meglehetősen sok gazdasági elemzést tartalmaz, mégsem tekintették sohasem meghatározóan közgazdasági munkának.²⁵

A *Balítéletekről* a *Hitel*hez hasonlóan, legalábbis fogalmilag, inkább a hasznosságot, mint a közjót értelmezi. Közismert, hogy a szerző a helyes ítéletalkotásra akarja megtanítani a közéletben részt vevőket, vagyis az előítéletes gondolkodás ellen küzd, mert a hibás gondolkodás és mentalitás megrontja a társadalmi kapcsolatokat, s magát a társadalom szervezetét is diszfunkcionálissá teszi. Az előítéletekből eredő torz társadalmi jelenségek leírása és elemzése közben olvasható dramatizált beszélgetés egyik résztvevője szembeállítja a haszonlesést, a kapzsiságot a valódi haszonnal, sürgetve a jobbagyság helyzetének javítását. A jelenet elbeszélője szerint nemcsak a józan okosság és becsület, de a haszon is azt követeli, hogy segítsenek a jobbagyságon, ám azt a nemesség tegye törvényes úton, hiszen az kötelessége. A jobbagy-földesúr viszonyt patriarchálisabban szemlélő vitázó fél pedig úgy véli, hogy a földesúr gyarapodása és parasztjai boldogsága egymást feltételezi, ezért nem zárkózik el a változásoktól. Igaz, az még korai, mert a nemesség szegény ahhoz, hogy a jövőbeli haszon reményében a megszorításokat, áldozatokat önként elviselje. Józan számítást, világos fejeket, bölcsességet igényel annak belátása, ahogy az a *Hitel*ben is olvasható, hogy a pillanatnyi hasznot vagy a látszólagos hasznot egy későbbi nagyobb haszon reményében érdemes feladni.²⁶

Egy harmadik megszólaló azt fejtegeti, hogy a személyes autonómia szempontjából értékelhető, ha valaki eldöntheti, hogy jót vagy rosszat tesz, de ez az önkényesség az egészre, a „köztársaságra” sem hasznot, sem dicsőséget nem hoz,

25 Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós. Akadémiai, Bp., 1965. 47–49., 62–74., 85., 122–154.; *Uő*: Wesselényi Miklós és világa. Gondolat, Bp., 1970. 68–84.; Gergely A.: Széchenyi eszmerendszere i. m. (8. jz.) 150–151.; Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest [Lipce], 1833. (reprint: Bp., 1986.) 179–180., 239.

26 Wesselényi M.: i. m. (25. jz.) 57., 60–62.

ezért olyan rendszabásokra van szükség, amely biztosítja a hasznos és jó cselekedeteket. A szerző máshol konkrétabban is szól arról, hogy a törvények majd minden tehetől felmentették a mágnásokat és a nemességet, hogy többet áldozhassanak a „közjóra” a törvényhozásban, a közéletben és a haza védelmében, mégsem tesznek azért eleget, s fizetni sem akarnak. De míg a jobbágyokat és nem nemeseket kényszerítik, hogy adózzanak a „közhaszonra”, az ország szükségeire, addig nekik csak erkölcsi érzékükre, kötelességtudatukra van bízva, hogy jövedelmükből a közjóra is adjanak, és viseljék a terhek egy részét, ám kényszeríteni nem lehet őket. A *Balítéletekről*, amely megértőbb a republikánus szemlélettel és a régi alkotmánnyal szemben, noha jelentősen át is értelmezi azt, ezen a ponton az egész közösség szempontjának rendeli alá az egyéni döntések (szabadság) lehetőségét.²⁷

Azonban a kifejtés során a republikánus közösségértelmezés széttöredezik, fellazul a jóléti, a haszonelvű és a csinosodást sürgető érvek hatására. A haza akkor a legboldogabb, szól a szerző, ha fiait törvény kötelezi arra, hogy neki használjanak, és így a hazafiak idejük és erejük nagyobb részével hazájukat szolgálják. Összekapcsolja a lelkes hazafiságot, a fáradhatatlan munkát és az áldozatvállalást, s kijelenti: az a nemzet a legvirágzóbb, ahol a legtöbben használnak az egésznek. Ezt az összefüggést egy gazdasági metaforában is kibontja, miszerint a „köztársaság” tőkepénz, polgárai élete pedig annak kamata, és ahogy a be nem fektetett tőke elmaradt haszna, úgy a polgárok kihasználatlan élete is kárt jelent. Ez a gazdasági kép már megfordítja az előbbi, közszolgálat melletti érvelést, majd a szöveg perfekcionista-utilitarista összefüggésbe vált át, amikor arról szól, hogy mindenki szabadon munkálkodhat sorsa javításán, és ahogy a hasznot hajtó egyéni erők fejlődnek, úgy nő az egész boldogsága. Az önsorsjavítás ösztönzi legjobban a szorgalmat és a művelődést, és ha mindenkinek lehetősége van munkája révén gazdagodni, vagyont gyűjteni, akkor a köztársaság is virágzó lesz. Végül a gondolatmenet a közteherviselésre fut ki (a semmit sem fizetéssel szemben), mivel igazán az a nemzet szabad, amelynek tagjai önhasznukra sokat adnak, ezáltal mindenki az „egésznek [értsd: közösség] sok javaival” is élhet, majd egy függetlenségi és republikánus szólammal zárul, amelybe az anyagi szempont is beleépül: „a hon oltárán értéket s vagyont áldozni szép meghívás, édes kötelesség”.²⁸

A nemzetek gazdagságának forrását a *Balítéletekről* a műveltségben és a csinosodásban jelöli meg („mívelt ész”, „világosodott ész”, „ész és velő”, „lelki műveltség s csinosultság”, „lelki s erkölcsi műveltség”, „lelki erők”). A „munkás ész” és az „ön hasznáért iparkodó igyekezet” növeli a munka hatékonyságát, a munka észszerű szervezete és megosztása hoz hasznot, növekedést, és a közösség gyarapodását eredményezi. Növekednek a szükségletek is („az élet minden örömei, minden gyönyörűségei”), ami ösztönzi a munkát, de ismét csak fejleszti a „lelki és

27 Uo. 62–69., 153–154. Vö. uo. 72–73.

28 Uo. 100–102. A jobbágyok közmunka-kötelezettségét bírálva is arról ír, hogy a munkaerő és a munkára fordítható idő a „társaság” tulajdona, amit az egész közösség erősítésére, hasznára kell fordítani, ezért elvesztegetése, elfecsérlése károkozás az országnak, a „köztársaság igazi meglopása”. Uo. 228–229.

testi erők”-et. Ez az ökonómia, amiben az adás-vevés kölcsönössége is érvényesül, a tulajdon értékét és mennyiségét is növeli. A nemzetek gazdagságának belső forrását a „lelki s észbeli mivelttség” biztosítja, a gazdagság a nemzetek egymás közti viszonyában pedig a jövedelmek és a tőke növekedésében mutatkozik meg. A gazdagság hatalom, ezért szegény nemzet nem lehet hatalmas, sem szabad, sem pedig független. Ez az érvelés a nemesi republikanizmus szükségletkorlátozásának, a „legyünk szegények, de szabadok” elvének feszül neki. A szegénység alávetéshez vezet, ezért a szerző gazdasági növekedést, a kereskedelem fejlesztését, piacosodást és iparosodást sürget. Ugyanis a szabadságot már nem a vadság, az elzárkózás biztosítja, hanem a civilizálódás, a gazdagodás, a műveltség, az elmaradottság leküzdése, ami nyitottságot, kiterjedtebb kommunikációt feltételez. A művelt és csinosult nemzetek erősek és hatalmasok. Az persze, hogy a gazdagság és a hatalom boldoggá teszi-e a nemzetet vagy erkölceit megrontja, nyitott kérdés marad.²⁹

Wesselényi műve is nacionalista szemléletű, vagyis számára is fontos a nemzeti közösség sorsa, egysége és ereje. Épp azért küzd a társadalmat megosztó előítéletekkel, mert az egyetértést lehetetlenné teszik. Az egyetértésre, „közlélek”-re, „együtt-munkálásra” pedig szükség van a „nemzetiség” művelése, gyarapítása és az alkotmány fenntartása miatt, viszont a meg hasonlítás és elkülönülés gyengíti az erőket. A társadalom nagy csoportjai (rendjei) kapcsolatában ez azt jelenti, hogy csak az szolgálja az egyik előmenetelét, ami a másiknak is hasznos. A nemesség és a jobbágyság viszonylatában könyve talán egyik legfontosabb gondolataként azt javasolja, hogy a nemesek részesítsék jogaikban az ország többi lakosát, terheik egy részét pedig vállalják át. Így azok nagyobb erőre kapnak, s biztosabb támaszai lesznek a nemességnek, az ő erejükkel nőni fog a nemességé is, sőt a tranzakció a birtokosoknak is hasznot fog hozni, pénz- és értékbeli növekedést.³⁰ A kötelezettségeknek és a jogoknak ezt a kiegyenlítését a közteherviselés mellett érvelve más-hol is a csereviszonyokkal (tartozás, ár, haszon) hozza összefüggésbe, s kijelenti, hogy „a ki élni akar a polgári társaság javaival, terheit is kell hordoznia”. Az örök-váltság ügyletei során még konkrétabb anyagi természetű kiegyenlítésről, csereviszonyról, „adás-vételről” beszél.³¹

A hazát boldoggá a „nemzetiség”, a nemzeti sajátosságok művelése és terjedése teheti. A szerző szerint a törvények egyenlősége, a nyelv, vallás, közös származás, azonos szokás és életmód jellemzi a nemzeti egységet, amit a testvéri kapcsolat és a háznép képekkel is kifejez. Magyarországon csak a haza, az alkotmány és a törvények egyenlősége alakíthat ki egységet a sokféle nyelv, vallás és szokás miatt.

29 Uo. 106–114. Vö. uo. 175–177., 179., 277–280.; *Ludassy Mária*: Népi tánc és harci ének. Rousseau és a populista kultúrkritika kezdetei. In: *Uő*: Téveszméink eredete. Atlantisz, Bp., 1991. 32–59.; *Dénes Iván Zoltán*: A nemzet, a civilizálódás és a rend programja. In: *Uő*: Szabadság – közösség. Programok és értelmezések. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008. (Eszmetörténeti Könyvtár 9.) 51–53.

30 *Wesselényi M.*: i. m. (25. jz.) 163–164. Vö. uo. 217–218., 233–238.

31 Uo. 183–185., 218–227. Magánszemélyek, társaságok, egyes társadalmi csoportok, de még a Habsburg Birodalom részeinek haszonérdekeiről („interessé”), azok lehetséges egyeztetéséről, kiegyenlítéséről is találni fejtegetéseket a könyv lapjain. Uo. 54., 78., 84–85., 178–179., 254–255.

A különböző nemzetiségek csak úgy tudnának közös célra, a „haza boldogítására” összefogni, ha levetkeznék egymás iránti előítéleteiket. A bizalom megteremtésének útja az alkotmány biztosította jogok kiterjesztése a nemzeti kisebbségekre, de jogot csak azoknak a lakosoknak adna, akik képesek „megnemzetesülni”, a magyar nemzetbe beolvadni. Így a polgárrá válás feltétele a nemzeti sajtóság és a nyelv elfogadása, vagyis ez az ára a jogadásnak. A tulajdonszerzés lehetőségét, a birtokjogot a nemzet ajándékozta, s az ajándékhoz Wesselényi szerint joga van feltételt szabni. A jobbágysággal kapcsolatban épp az ajándékozási gesztust utasította el. A nekik biztosítandó személyi és tulajdonosi jogokat örökös jussuknak tartotta, aminek megadása nem ajándék számukra, hanem a tartozás megfizetése. A fokozatos jogkiterjesztés általános nemzetépítő stratégia. Egy nemzet annál erősebb, minél több szabad tagja van. A röpirat ezért akarja a parasztságot is részesíteni az alkotmány nyújtotta jogokban. Az alkotmány hagyományaival és átértelmezett formájában maga is a közösségtudat erősítője, a nemzeti jellegzetességek hordozója.³²

A *Balítéletekről* (dominánsan organicista) nemzetértelmezése támaszkodik a republikanizmus közösségi elveire, az egyetértésre, az együttműködésre, a politikai közösség egységes testté formálására, ahogy az a *Hitelben* is érvényesül. Republikanizmusa talán nem annyira szűkített, mint a *Hitelé*, de átértelmezett, ahogy az ősi alkotmány felfogása is. Ebbe a keretbe illeszkednek be a változás, a reformok, a korhoz való igazodás követelményei – és ez még szembetűnőbb, ha az alkotmányról van szó. A reformok markáns része a gazdaságra, gazdálkodásra és jólétre vonatkozik, gyakran konkrétan és a képiség szintjén is. A *Balítéletekről* nemcsak az egyének és a közösség kapcsolatát értelmezi, hanem az átalakuló társadalom nagy csoportjainak helyzetét és azok érdekeltségeit is. A megértés, kölcsönösség, kiegyensúlyozottság elveivel, a jogok és kötelezettségek átrendezésével a társadalom szerveződésének új mintáit mutatja fel.

Kölcsey és Deák fogalomhasználata

Reprezentációs szövegekben, gyűléseken tartott beszédekben, köszöntésekben gyakrabban találkozhatunk a közjóhoz kapcsolódó szokványos fordulatokkal, mint ahogy a republikánus politikai nyelv megszokott kifejezéseivel is. Kölcsey Ferenc nyilvánosan elmondott vagy elmondásra szánt vármegyei beszédeiben nem túl gyakran, de használja a közjóhoz kapcsolódó frazeológiát, s persze olyan fogalmakat is, mint hazafiság, önhaszon-megtagadás, áldozatvállalás, igazság, törvény. Ezekben a szövegekben szinte szétbogarozhatatlan az alkotmány és ősi jussok dicsérete, a nemzet és korona egységének hangsúlyozása és a republikánus közösségfelfogás.³³

³² Uo. 79–81., 217., 233., 237–238., 296.

³³ Kölcsey Ferenc összes művei. II. Politikai beszédek. S. a. r. Szauder Józsefné–Szauder József. Szépirodalmi, Bp., 1960. 11., 26., 60., 67.

Országgyűlési beszédeiben és politikai tartalmú szövegeiben inkább az „érdek” szó kerül előtérbe, de van arra is példa, a papi tized kérdéséhez hozzászólva, hogy Kölcsény a közjó és közérdek fogalmait azonosítja: „a nemzet rendelkezésétől függő adománynak elvételét a köz jó, s a nemzeti köz érdekek sürgetve kívánják”.³⁴ Az érdek meglehetősen tág jelentésmezőben mozog. Egyik megyei beszédében az ország egyetemes érdeke a jussokkal kapcsolódik össze. Az országgyűlésen a nyelv ügyében tett felszólalásában a latin nyelv érdekével a magyar nyelvét állítja szembe, a független, önálló nemzet érdekét. Szembesíti a többségi érdeket és a magánvéleményeket, illetve a társadalom különböző „osztályozatinak” érdekeit is.³⁵ Az örökös megváltásról tartott nevezetes beszédében a szabadságot és a tulajdont emeli olyan közös érdeké, amely a „társaság tagjait egy formán” köti a hazához. Országgyűlési naplójában aztán részletesen fejtegeti a „népérdek” kérdését, az egyes nagy társadalmi tömbök politikai helyzetét és egymáshoz való viszonyát. Felveti az eltérő érdekek egyeztetését és egy egyetemes népérdek kialakulását; azt, hogy az ellenkező elemek a közérdekben egyesüljenek.³⁶

Kölcsény tehát a közösség politikai egységét hangsúlyozza, s az érdekek előtérbe állítása azt sugallja, hogy egy racionális érdekeltségek alapján, szerződéses jelleggel szerveződő társadalomképpen gondolkodik, pedig ő az, aki viszonylag zökkenőmentesen értelmezi át a republikánus közösségfelfogást a nyelvi alapú nemzet közösségi rendszerébe.³⁷

Deák Ferenc az első reformországgyűlésen elmondott beszédeiben szintén használja a „közjó”, illetve a „haza közjáva” fogalmakat, de még szívesebben a „szabadság”, a „boldogság” és „közboldogság” (haza, nemzet, ország boldogsága) kifejezéseket. Egy 1835. március 17-i országgyűlési felszólalásában a sérelmek összefüggésében egymás mellett alkalmazza „a haza boldogsága”, „a közjó előmenetele” és „a közboldogság előmozdítása” szókapcsolatokat.³⁸ A „közboldogság”-hoz néhány esetben ugyanaz az ige (előmozdít, eszközöl) kapcsolódik, mint a közjóhoz, a polgártársak vagy embertársak boldogítása pedig áldozatot követel, mint

34 *Kölcsény Ferenc*: Országgyűlési dokumentumok 1832–1835. S. a. r. Völgyesi Orsolya. Universitas, Bp., 2011. (Kölcsény Ferenc minden munkái. Országgyűlési írások 3.) 311., 323.

35 Kölcsény Ferenc összes művei i. m. (33. jz.) 56.; *Kölcsény F.*: Országgyűlési dokumentumok i. m. (34. jz.) 122., 263., 358., 486.

36 *Kölcsény F.*: Országgyűlési dokumentumok i. m. (34. jz.) 379–380.; *Uő*: Országgyűlési napló. S. a. r. Völgyesi Orsolya. Universitas, Bp., 2000. (Kölcsény Ferenc minden munkái. Országgyűlési írások 1.) 71., 80–82. Vö. Kölcsény Ferenc összes művei i. m. (33. jz.) 973–974.; *Kölcsény F.*: Országgyűlési dokumentumok i. m. (34. jz.) 323. Az országgyűlés vitáira, különösen Kölcsény szempontjaira ld.: *Völgyesi Orsolya*: Ősi alkotmány és törvényhozói szabadság. Versengő politikai nyelvek a polgári törvények vitájában az 1832–1836-os országgyűlésen. Történelmi Szemle 55. (2013) 401–424.

37 *Takáts J.*: Politikai eszmétörténet i. m. (16. jz.) 65–67.; *Uő*: Politikai nyelvek a *Nemzeti hagyományokban* és *Uő*: A nemzet: költői utópia. A „nagyság” fogalma Kölcsény *Mohácsában*. In: *Uő*: A megfelelő ötvözet. Politikai eszmétörténeti tanulmányok. Osiris, Bp., 2014. 135–164.

38 Deák Ferenc beszédei. I. 1829–1841. Összegyűjt. Kónyi Manó. 2. bőv. kiad. Franklin, Bp., 1903. 146.

szokásosan a közjó is.³⁹ A gyakorta használt boldogság és közboldogság fogalmak jelentése nem azonosítható kizárólag a jóléttel, illetve az anyagi javakkal. Deák szerint a haza boldogsága a sérelmek felszámolásán nyugszik, egyik megismételt országgyűlési iratában pedig a „sérelmeket” „hazánk igazainak és boldogságának” szempontjával cseréli fel.⁴⁰ A boldogság, a jobbágyok, a(z adózó) nép, a haza boldogítása leggyakrabban a szabadsággal vagy a jogokkal alkot tartalmi kapcsolatot. Arra is van példa, hogy Deák a boldogsággal kapcsolatban elválasztja a szabadságot a materiális jóléttől.⁴¹ A jó törvények, így az örökváltság engedélyezése is boldogító hatású, ezért elhalasztása egyenesen a közboldogság meglopása. A műveltség, a bizalom és persze a szorgalom is növeli a közboldogságot.⁴² Közeledünk a szó szociális, anyagi tartalmához, amikor a boldog és a virágzó együtt szerepel, olykor jelzős szerkezetben, máskor egymás mellé rendelve, de a haszon is megjelenhet a boldogság környezetében.⁴³ Sejtethetően a jólétre, az anyagi javakra utal a boldogság, amikor a szegénység, az ínség elhárításáról, az öröklésről, vagyonról van szó, esetleg a nyomorúság mellett tűnik fel. Olykor konkrétan a lakosság „materiális” boldogságáról beszél Deák, s nála is előfordul az az összefüggés, hogy nem más kárával kell boldogulni, hanem önerőből előrehaladni.⁴⁴

A közjó értelmezésében hasonló utat járhatunk be. Vannak esetek, amikor a közjó morális, politikai elemeket feltételez, például az egyetértést, a politikai közösség együttműködését és a bizalom fokozását. A köz javát szolgálja a városok országgyűlési szavazatának arányosabbá tétele, és az, ha több követ, vagyis nagyobb szellemi erő vesz részt az országgyűlés munkájában, illetve az országgyűlési tudósítások áldozatos munkálatai is. Deák a nemzetiség, a nemzeti nyelv terjesztését a hon „közérdekének”, a nemzet közkívánatának tekinti.⁴⁵ Az országgyűlés legfontosabb kérdését, a jobbágyok helyzetének lényeges javítását a haza közügyének tartja, s olyan megoldásokért küzd, ahol jól jár a földesúr, emelkedik a jobbágyok jóléte, és nyer a közjó is, hisz ugyanaz a föld több, gazdagabb és műveltebb népességet tart el. A jobbágyoknak nyújtott kedvezményektől, elsősorban az örökváltság lehetőségétől, a birtokjog és a személybiztonság megadásától, vagyis a szabadságtól és a tulajdontól a szorgalom, a műveltség növekedését várja,

39 Uo. 147., 195., 197.; *Deák F.*: Válogatott politikai írások i. m. (5. jz.) 65., 67., 69., 120–121.

40 Deák Ferencz beszédei i. m. (38. jz.) 140–141., 144–145.

41 *Deák F.*: Válogatott politikai írások i. m. (5. jz.) 75., 89–92. „Találkozik-e itten közöttünk olyan, ki a materiális legjobb létet, melyhez jobbágyi függés van kapcsolva, inkább választaná, mint törvényes függetlenség mellett a középszerűséget? Ezen törvényes függetlenség nélkül nincs valóságos polgári szabadság, pedig csak a szabadság képes tiszta és állandó boldogságot nyújtani.” Uo. 69.

42 Uo. 57., 70., 88., 94–95., 99., 119., 121–122., 161.; *Deák Ferencz beszédei i. m. (38. jz.)* 41.

43 *Deák F.*: Válogatott politikai írások i. m. (5. jz.) 58., 86., 90., 92–93., 161.

44 Deák Ferencz beszédei i. m. (38. jz.) 76–77., 99., 101., 105., 254.; *Deák F.*: Válogatott politikai írások i. m. (5. jz.) 65. „a tapasztalás tanít, hogy minden szabadság, amely a polgári társaság céljával összefér, leghatalmasb rugója az iparnak, ez pedig az egyetlenegy út a polgárok materiális boldogságára”. Uo. 83.

45 Deák Ferencz beszédei i. m. (38. jz.) 58., 227.; *Deák F.*: Válogatott politikai írások i. m. (5. jz.) 128–129., 163–164.

s ezáltal a haza fejlődését, javát. A szabadság és a tulajdon a haza érdekeivel köti össze polgárát.⁴⁶

A vitákban szociális szempontokra is tekintettel van. A jobbágyi haszonvételek szabad forgalmának szorgalmazása mellett azt is javasolja, hogy korlátozzák az egy személy által megszerezhető jobbágytelkek számát, ami egyszerre szolgálja a jobbágyok „boldogságát” és a „statusnak közjavát”, mert fékezi a nagyfokú elszegényedést. Az irtványföldek esetében is körültekintő rendezést javasol, nehogy a visszaváltás inségre juttasson egyes paraszti rétegeket, miáltal csökkenne a „közjót előmozdító” iparkodó polgárok száma. A kisajátítási joggal kapcsolatban is kijelenti, hogy egy kis „materiális nyereség” reményét nem fogják „morális áldozattal”, nemzeti jussokkal megvásárolni, hiszen nem tulajdonosai, hanem őrei a nemzet jogainak. A kisajátítási jog szintén a közjó szempontjából fontos, mert egyik feltétele a közlekedés, infrastruktúra fejlesztésének, amit csak magántársaságoktól remél, ám a törvényhozás útján segíteni akarja azokat.⁴⁷

Deák beszédeiben a jóval kevesebbszer előforduló közjó és a gyakrabban használt közboldogság jelentése közel azonos. A „köztársaságnak fő célja a közboldogság”. A közboldogság szélesebb jelentésmezőt foglal el, s több benne az anyagi, jóléti elemekkel való kapcsolat, a közjó inkább megmarad a hagyományosabb morális, politikai mezőben, de nemcsak abban. A reformok által a jobbágyok és a birtokosok érdekei nem különülnek el, hanem „egy nemzeti közérdekben” egyesülnek, és együtt mozdítják elő az ország virágzását.⁴⁸ Az 1830-as évek végétől a korábbihoz képest Deáknál is gyakoribb lesz a „közérdek” szó használata.

*

Ezekből az 1830-as évekből származó példák közül egy kevert szóhasználat tűnik ki, a közjó mellett gyakori a jóléti diskurzushoz kapcsolható „közboldogság” és a gazdaságtanhoz közelebb álló „érdek”, „haszon” szavak használata is. Ha a kifejezések jelentésmezőit vizsgáljuk, akkor érzékeljük a közösségi, morális tartalmak és a magánérdek, magánhaszon jelentéseinek összekapcsolódását, keveredését. Mindenesetre azokban a vitákban és politikai szövegekben, ahol ezek a frazeológiai megjelentek, a liberális reformerek olyan megoldásokat kerestek a társadalom átalakítására és integrálására, amelyek csökkentenék a közérdek és a magánérdek közti távolságot. Közjóértelmezésük, amit tehát többféle fogalommal, szócsaláddal is kifejezhettek, afelé haladt, hogy a politikai közösség nemzeti integrációjával a szabadságjogok is érvényesüljenek.

46 Deák Ferencz beszédei i. m. (38. jz.) 215.; *Deák F.*: Válogatott politikai írások i. m. (5. jz.) 87–93., 135.

47 Deák Ferencz beszédei i. m. (38. jz.) 106., 229–232., 263.; *Deák F.*: Válogatott politikai írások i. m. (5. jz.) 62–64.

48 *Deák F.*: Válogatott politikai írások i. m. (5. jz.) 94., 135.

GYÖRGY MIRU

MORAL VALUES AND DIVISIBLE GOODS IN THE POLITICAL THINKING
OF THE “REFORM ERA”

Examining the interpretation of the concept of common good in the so-called Reform Era in Hungary (1830–1848), the study concludes that the use of “common good”, a notional part of early modern political language, had by then become fairly topos-like. Beginning with the texts that mediate the classical political inheritance, common good meant before all concord, the unity of the community, and was consequently connected to moral values, with community enjoying priority. Political economy, however, related as it was to rationalism, discourses of welfare, the language of politeness and utilitarianism, favoured private interest and the conditions of private gain.

The study first explores István Széchenyi’s *Hitel* from the perspective of the extent to which the emergence, or even dominance, of private interests modified the public view. Although frequently operating with economic descriptions and analyses, and using economic images, the *Hitel* does not completely break with the public view nor with the moral expectations connected to the nation. Yet it does make viewpoints of private interest sensible, and one of the efficient ways of its argumentation is to spur the quest for private gain and the acquisition of the „goods of life”. The analysis of Miklós Wesselényi’s *Balítéletekről* has yielded similar results. While its author is more strongly attached to republican outlook, and displays more sympathy towards the ancient constitution, he likewise operates with economic descriptions and images, emphasising through economic argumentation the necessity of individual gain and material welfare, and thereby fragmenting and transgressing traditional public conception and morality.

As both authors were as a matter of fact nationalists as well, as all politicians and publicists in the Reform Era, they could not completely part with republican public sense in the interpretation of the national community. The analysis also briefly touches upon the terminology of Ferenc Kölcsey and Ferenc Deák, a digression that, despite divergences in the frequency with which of synonyms and the individual elements of the verbal family (interest, happiness) are used, clearly corroborates the view that, in the political debates and publicism of the 1830s, all liberal reformers sought ways for the transformation and integration of society that would lessen the distance between private and public interests. Although they could express public good with a number of terms, they were clearly on the way to a national integration of the political community that would also make liberty rights prevail.

PATRICE M. DABROWSKI

A Kárpátok „felfedezése”

Síkvidékiek és hegylakók találkozásai
a 19. században

Közép-Kelet-Európa szívében magasodik a Kárpátok hegylánc, amely az Alpok mellett Európa e részének meghatározó hegyvonulata. Vad vidék ez, tágas és titokzatos, amelyet magas hegycsúcsok és zöldellő völgyek, sűrű erdőségek és dús legelők, gyorsan tovaúgó hegyi patakok és mély tavak, tengerszemek jellemeznek. Mégis, közvetlen környezetén kívül csupán kevesek számára ismert terület.

Készülő új könyvem témájaként a Kárpátokat választottam, pontosabban e nagy kiterjedésű terület bizonyos részeinek, a Tátrának, a Keleti-Kárpátoknak és a Beszádoknak a 19. és 20. századi világát, amikor „felfedezték” a turizmus számára ezt a hegyvidéki tájegységet. Több kérdésre is választ kerestem. Pontosan mikor kezdődött a Kárpátok szóban forgó részeinek modernizálódása? Kik „derítették fel” ezeket a területeket és kik élvezték a turizmus jegyében? Hogyan fejlődtek ezek a régiók „felfedezésük” után? Természeti jelentőségük mellett egyúttal nemzeti jelentőségűek voltak-e ezek a hegyek, vagy csupán helyi, illetve regionális (tehát nem nemzeti) fontossággal rendelkeztek? Mivel kutatási tervem meglehetősen átfogó jellegű, ezért az alábbiakban csak a hegység 19. századi „felfedezésének” néhány aspektusára térek ki.

A Kárpátok kétségtelenül igen szép és turisztikailag kitűnő adottságokkal rendelkező vidék: kiválóan alkalmas hegyi túrákra, csúcsok megmászására, valamint „rég, jó” nyári üdülésekre. A történész számára azonban nem csak ezért érdekes ez a terület. A Kárpátok mindig is történelmileg fontos geográfiai határvonalat képezett, sőt egyáltalán maga volt a határvidék; szinte pontosan kettészeli azt a területet, amelyet egykoron Kelet-Európának neveztek. A Kárpátok nem csupán ennek a többnemzetiségű és többvallású régiónak egy része, a hegység mind a mai napig több állam számára határként szolgál. A Kárpátok hegyvonulata jelenleg határvonalat jelent Szlovákia, Lengyelország, Ukrajna és Románia között, illetve át is halad ezeknek az országoknak a területén, a régebbi múltban pedig fontos határszakasz volt a Lengyel–Litván Köztársaság és Magyarország között. A 19. század utolsó harmadától a Kárpátoknak ugyanez a része a Habsburg Birodalom belső határát alkotta; „Ausztriát”, pontosabban a Habsburg-tartomány Galíciát választotta el észak felől a délre fekvő Magyarországtól. Jóllehet ez a csodaszép és oly sokszínű hegység Európa e részének – a szó szoros értelmében – kiemelkedő fizikai jelensége, a Kárpátokat erősen periferikus területnek szokás tekinteni.

Ez a megközelítés azonban inkább csak szó szerint, semmint átvitt értelemben találó. A történész Peter Sahlins, aki egy hasonló – bár Európának épp az ellenkező végén fekvő – határhegységet, a Pireneusokat vizsgálta, megállapította, hogy a határterületek kitüntetett helyek a nemzeti különbségek formálódásának szempontjából.¹ A tézis – tekintettel a Kárpátokban élő etnikai csoportok sokféleségére – itt még inkább érvényesnek tűnik, mint a Pireneusok esetében. Hiszen a jelenleg a térségben létező államalakulatokhoz köthető nemzetek, a szlovákok, lengyelek, ukránok, románok, valamint a közvetlen szomszédságban élő magyarok és németek mellett léteztek önálló etnikumok is a Kárpátokban. Ezeket a népeket hegylakóknak tekintették, némelyeket közülük egyszerűen csak így is neveztek. A gorál szó például lengyelül hegylakót jelent, s a „góra” (hegy) szóból származik. A gorálok a Tátra északi lejtőin élnek, amely a Kárpátok koszorújának legmagasabb hegyvonulata. Más hegyi népek, akik önmagukat valószínűleg szintén egyszerűen hegylakónak tartották, külön nevet kaptak szomszédjaiktól. Ilyenek például a keletebbre, az Alacsony-Beszkidékben és a Besszádokban élő lemkek, valamint a huculok a Keleti-Kárpátokban, akiket néha keletbeszkidéknek is hívnak. Ezt a két etnikumot a hegylakót jelentő ukrán, illetve rutén szót követve horianynak is lehetne nevezni.

A hegyes-völgyes kárpáti határterületek etnikai összetételét tovább bonyolította az itt élők keveredése különböző más népekkel. A hegyekbe és a hegyek előterébe irányuló több évszázados betelepedés következménye volt ez. Ehhez képest már a hegyek iránti különös vonzalom nyilvánult meg abban a jelenségben, melyet inkább a turizmus fejlődéséhez köthetünk, mintsem valódi migrációs folyamatokhoz. Épp ez a hegyek felé irányuló érdeklődés áll kutatásaim középpontjában, amikor a Kárpátok „felfedezéséről” beszélek. A síkvidékiek fedezték fel a hegyeket, nemcsak azok, akik a közvetlen közelükben éltek, hanem olyanok is, akik távolabbról érkeztek. Különösen ez utóbbiak találkozása a hegyvidékkel érdemel figyelmet. A síkvidékiek, akikről itt szó lesz, általában nemzetileg elkötelezett emberek voltak, és ahhoz a csoporthoz tartoztak, amelyet a világnak ezen a részén az „értelmiség” megnevezéssel illetnek. Ők voltak a nemzeti eszme hordozói – ellentétben a hegylakókkal, akik akkortájt helyi identitással, vagy még inkább egyfajta törzsi identitással rendelkeztek, de semmiképpen nem nemzeti önazonossággal. Mi történt akkor, amikor a nemzeti tudatú síkvidékiek nagyobb számban kapcsolatba kerültek a Kárpátokban élő hegylakókkal?

Úgy tűnik, Sahlins tézise itt beigazolódik. A kapcsolatfelvétel túlmutatott az újonnan felfedezett úti cél iránt érzett pusztá rajongáson. Az érintkezés változtató erőt hozott létre, és pedig nem csak abban az értelemben, hogy ez a *terra incognita* a turizmus célpontjává vált. A találkozás jelentősége sokkal inkább abban állt, hogy a benne részt vevők önértékelése megváltozott, méghozzá nemcsak a síkvidékieké, hanem a hegylakóké is. Némely esetben az addig nem nemzeti kategóriákban gondolkodó hegyi népek elkezdtek nemzeti érzéseket táplálni, miközben az erősen nemzeti tudatú síkvidékiek egyre inkább úgy tekintettek a hegylakókra,

1 Peter Sahlins: *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. University of California Press, Berkeley, 1989. 271.

mint nemzetük értékes elemére. És valóban: a kultúrák összecsapása helyett az identitások átalakulására került sor, miközben mindkét oldal nemcsak az átalakulás részese volt, hanem saját javára is fordította azt. Ennek a folyamatnak az eredményét más helyütt genuin „felfedezésnek” neveztem.²

Ebben a tanulmányban a síkvidékieknek a hegyekkel és azok lakóival való találkozásait vizsgáljuk a történelem folyamán. Az első találkozásokra az I. világháború előtt került sor, olyan vidékeken, amelyek akkor a Habsburg Birodalomhoz tartoztak, és ma Lengyelországban, illetve Ukrajnában fekszenek, vagyis az egykori Galícia területén. Először a Tátra hegység és lakói, a gorálok „felfedezését” tárgyaljuk, azt, hogy miként kerültek a lengyelek érdeklődésének középpontjába a 19. század utolsó harmadában. Azután a Keleti-Kárpátok és a huculok „felfedezéstörténetével” foglalkozunk, szintén elsősorban a lengyelek, de – a 20. század első évtizedeiben – a nemzeti tudatú ukránok szemszögéből is.

Fordítsuk először figyelmünket a Tátra felé, amely a Kárpátok hosszú vonulatának legmagasabb része. A Tátra a Kárpátok nyugati részét alkotja, a mai Lengyelország és Szlovákia határán. A hegyvonulat egyfajta Alpok *en miniature*. Több mint 60, körülbelül 2500 méter magas hegycsúcsával 785 négyzetkilométeren elterülve, amelynek kevesebb mint egynegyede, körülbelül 176 négyzetkilométer esik lengyel területre, a Tátra a Kárpátok legmarkánsabb geográfiai formációja. A Tátra északi lejtői, amelyek Krakótól egykor kétnapi utazással voltak elérhetőek, félreesőek, komorak és hidegek. Mégis, akik bejárták, tekintélyt parancsoló, fenséges vidéknek írták le, amely egészen más benyomást tett rájuk, mint az addig általuk ismert sík vidék.

A ma részben Lengyelországban, részben Szlovákiában magasodó Tátra a 19. század utolsó harmadában a Habsburg Birodalom egyik belső határát képezte Galícia és Magyarország között. Lakossága számos népcsoport keveredéséből alakult ki, amelyek a történelem folyamán ebben a régióban találtak új hazára. Etnikai szempontból ezeket a betelepülőket ma lengyeleknek, szlovákoknak, ukránoknak, magyaroknak, németeknek és románoknak neveznénk. Amíg a telepesek egy része a sziklás és kopár vidéken – az adottságoknak legmegfelelőbb módon – pásztorként tevékenykedett, addig mások bányákban dolgoztak, illetve erdőgazdálkodással foglalkoztak. Az idők folyamán összeolvadtak azzá a néppé, amelyet ma goráloknak nevezünk. Ők alkotják Lengyelország legismertebb regionális etnikai csoportját. Amint Timothy Cooley a gorálok zenéjéről írott könyvében helyesen jegyzi meg, ezen a területen a síkvidéki turizmus „inváziója” következtében különösen is erőteljes volt a külön etnikummá való alakulás.³

Habár az úgynevezett gorálok eredetileg különféle népek keveredéséből jöttek létre, a hegyeket a 19. század utolsó harmadában meghódító lengyel elit paradox módon egyfajta őslengyeleknek tekintette őket. Ezek a lengyelek, akik azért

2 Patrice M. Dabrowski: 'Discovering' the Galician Borderlands: The Case of the Eastern Carpathians. *Slavic Review* 64. (2005) 380–402., különösen 380–381.

3 Timothy J. Cooley: *Making Music in the Polish Tatras: Tourists, Ethnographers, and Mountain Musicians*. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis, 2005. 8. skk.

utaztak a térségbe, hogy túrázzanak és gyógyuljanak a friss hegyi levegőn, amiatt is érkeztek, hogy itt érezzék meg a szabadság ízét. Zakopanében, a Tátra lábánál fekvő festői hegyi faluban nemcsak friss levegőt lélegezhettek be, hanem a szabadság bizonyos fokát is élvezhették. A nemzeti érzésű lengyelek közül szép számmal érkeztek Varsóból, illetve más, az Orosz Birodalomhoz tartozó vidékekről. Tytus Chałubiński varsói orvos ösztönzésére utaztak a híres lengyelek – mint például Henryk Sienkiewicz író, vagy a festő és író Stanisław Witkiewicz – a hegyvidéki határterületre. Mint oly sok más utazót, őket is elvarázsolták a hegyek és lakóik. Idővel a távoli kis falu, Zakopane a lengyelek nyári, illetve téli fővárosává vált, sőt mi több: Lengyelország szellemi fővárosává, abban az időben, amikor nem létezett szabad és független Lengyelország, ráadásul egy olyan helyen, ahol a világ minden tájáról érkező lengyelek viszonylag szabadon találkozhattak és közösen nyaralhattak. Míg 1873-ban még csak háromszáz vendég utazott Zakopanéba, a következő évtized végéig számuk csaknem megtízszereződött. Negyven év elteltével, 1913-ban már 13 ezer vendéget regisztráltak. Ez a vendégsereg a hegylakókat az egykori Lengyelország déli határterületén élő egzotikus bennszülötteknek tekintette. A gorálokat minden kétséget kizáróan lengyeleknek tartották, még ha primitív lengyeleknek is, a szó pozitív értelmében.

A síkvidékieket valósággal lenyűgözte a hegyek népével való találkozás. A gorálok ugyanis nagymértékben különböztek a síkságon élő parasztoktól. Az utóbbiak csak rövid idővel azelőtt szabadultak meg a jobbágyság kötelékeitől, és továbbra is jobbágyként gondolkodtak. Velük ellentétben a gorálok büszke fellépésükkel, energikus karakterükkel és mindenekelőtt szabadságszeretetükkel tűntek fel. Ezért őket tekintették az egykori lengyel területeken a leginkább figyelemre méltó paraszti népesedésnek. Vonzerejüket abban az időben fedezték fel, amikor a nemzeti érzésű lengyel elit köreiben tudatosodott, hogy együtt kell érezniük a parasztsággal, midőn belátták, hogy *ugyanazon nép, egyazon nemzet tagjai* mindannyian. Ez azt jelentette, hogy a lengyel nemzetnek, amely addig a nemességet jelentette, a parasztság tömegeit is magában kellett foglalnia ahhoz, hogy modern nemzet lehessen.⁴

E folyamat során a gorálok nemcsak a modern értelemben vett lengyel nemzet legérdekesebb új tagjai lettek, hanem egyidejűleg őslengyeleknek is tartották őket. Befolyásos lengyel értelmiségiek, akiket magával ragadott a Tátra-lakók egyedisége, a gorálokat autentikusan primitív lengyeleknek tekintették, akik az egész nemzet szempontjából értékes tulajdonságokat hordoznak. Henryk Sienkiewicz-re, a későbbi Nobel-díjas lengyel íróra olyan nagy hatást tettek a gorálok, hogy *Özönvíz* című történelmi regényében irodalmi emlékművet emelt nekik. A 17. századba helyezett lebilincselő, ámde történelmileg hamis cselekmény szerint a gorálok mentették meg a lengyel király életét. Ily módon a Tátra-lakók bevonultak a lengyel történelembe, egy olyan történelembe, amely addig a nemesség

4 David Crowley: Finding Poland in the Margins: The Case of the Zakopane Style. *Journal of Design History* 14. (2001) 105–116.; Patrice M. Dabrowski: Constructing a Polish Landscape: The Example of the Carpathian Frontier. *Austrian History Yearbook* 39. (2008) 51–53.

monopóliuma volt. Egy másik művében Sienkiewicz a gorálok hegyi dialektusát használta arra, hogy a középkori lengyel nyelvhasználatot érzékeltesse. Ily módon a lengyel írónak, kora legismertebb literátorának volt köszönhető, hogy a gorál származású hegyi vezetők által kísért hegymászók, vagy egyszerűen csak a Zakopanéba látogatók, akik a *Kereszteslovagokat* olvasták, úgy vélhették, a hegyek között a középkori lengyel nyelvvel találkozhattak.⁵

Stanisław Witkiewiczre a gorálok művészi képességei tettek nagy benyomást, amelynek birtokában faházaikat, bútorait, valamint különféle használati tárgyait fantáziadús faragványokkal díszítették. Witkiewicz úgy vélte, „hogy a hegylakók, akik a völgyekben, a külvilágtól elzártan éltek, mindenkinél tartósabban megőrizték a legősibb, Lengyelország hegyvidékeire jellemző általános életmódot”.⁶ Más szóval, Witkiewicz úgy vélte, sőt meg volt győződve róla, hogy az erre a hegyi régióra oly jellemző építészeti kultúra, illetve díszítőművészet egykor egész Lengyelországban virágzott. Witkiewicz a lengyel elit szükségleteinek megfelelően modernizálta ezt a népies formanyelvet, ily módon megalkotta az úgynevezett „zakopanei stílust”, azt a stílust, amelyet ő egyszerűen csak „lengyel stílus”-nak nevezett.⁷ Ez lett a gorálok újabb hozzájárulása a lengyel nemzettudat erősítéséhez, és ily módon is integrálódtak népi motívumok az össznépi lengyel kultúrába.

E hozzájárulások, melyek bár a maguk módján mind jelentősek voltak, mégsem kaptak volna olyan nagy szerepet, ha nem alakult volna ki egyidejűleg az a helyzet, amely komoly kihívást jelentett a szóban forgó hegyek feletti lengyel fennhatóság számára. Történt ugyanis, hogy egy földbirtokos a határ magyar oldalán igényt jelentett be a „Morskie Oko” – magyarul „Tengerszem” – nevű szép hegyi tóra, amely kedvelt turisztikai célpont volt. A lengyel részről várható reakció nem maradt el. Az eset izgalmasnak és nem kevésbé komplikáltnak bizonyult.⁸ Röviden összefoglalva, a hegylakók és a nemzeti érzelmű lengyelek egy csoportja harcolt azért – részben szó szerint, a magyar csendőrséggel folytatott határ menti összecsapásokban, részben átvitt értelemben, vagyis levéltárakban, ahol a területre vonatkozó lengyel igényekre kerestek bizonyítékokat –, hogy a hegyi tó lengyel kézben maradjon. A határkonfliktus ügyében végül egy választott bíróság döntött Grazban 1902-ben. A pert a lengyelek nyerték meg. Ennek következtében a tengerszem, amely addig csak egy volt a terület számos hegyi tava közül, a lengyelség

5 Dabrowski, P.: Constructing a Polish Landscape i. m. (4. jz.) 54–55.

6 Stanisław Witkiewiczet idézi Stanisław Witkiewicz: Człowiek – artysta – myśliciel [Stanisław Witkiewicz: Az ember – a művész – a gondolkodó]. Szerk. Zbigniew Moździerz. Zakopane, 1997. Az idézet helye: Edward Manouelian: Invented Traditions: Primitivist Narrative and Design in the Polish Fin de Siècle. Slavic Review 59. (2000) 393.

7 Zbigniew Moździerz: Z dziejów ‘Koliby,’ pierwszej willi w stylu zakopiańskim [A ‘Koliba’, az első zakopanei stílusú villa történetéhez]. Wierchy 59. (1993) 166.

8 Ld. Jerzy M. Roszkowski: Towarzystwo Tatrzańskie wobec sporu o Morskie Oko w latach 1873–1902 [A Tátra Társaság és a Tengerszem esete 1873 és 1902 között]. In: Spór o Morskie Oko: Materiały z sesji naukowej poświęconej 90 rocznicy procesu w Grazu, Zakopane 12–13 września 1992 r. [A Tengerszem körüli vita. A grazi per 90. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyagai, Zakopane, 1992. szeptember 12–13.]. Szerk. Jerzy M. Roszkowski. Zakopane, 1993.; továbbá Dabrowski, P.: Constructing a Polish Landscape i. m. (4. jz.) 60–63.

per se szimbólumává vált. Ettől az időtől kezdve lengyelek generációi számára hazafias kötelesség lett elzarándokolni a tengerszemhez. Így és a hegyekben szerzett további tapasztalatok révén erősítették lengyel identitásukat. Ténylegesen az a meggyőződés alakult ki, hogy mindazok, akik megmásszák a hegyeket vagy azok lejtőin síelnek, a legjobb feltételeket találják meg ahhoz, hogy ezáltal genuin lengyel identitásukat megerősítsék, avagy megszerezzék. Így váltak a hegyek egy-szersmind a nemzeti „felfedezés” legszemélyesebb jellegű helyeivé.⁹

A Kárpátok iránti érdeklődés mindazonáltal nem korlátozódott egyedül a Tátrára, a 19. században a Keleti-Kárpátok is egyre inkább a közfigyelem homlokterébe kerültek. Amint elnevezésük is mutatja, ezek a hegyek a Tátrától keletre, a Beszkidek és a Besszádok mögötti térségben emelkednek. A régió, amely ma Ukrajnához tartozik, az akkori időkben Kelet-Galícia legtávolabbi vidékének számított, amelyet heterogén népesség lakott. A legnagyobb etnikai közösséget a huculok alkották. A gorálokhoz hasonlóan ez a népcsoport is különböző eredetű elemek keveredéséből alakult ki. Ezekre a hegylakókra vezethető vissza a tájegység másik neve, a Huculföld.

Galícianak ez a része a tartomány egyik legfélreesebb és legelmaradottabb régiója volt, pedig maga Galícia is a központtól legtávolabb eső és legelmaradottabb birodalomrésznek számított a Habsburg-tartományok sorában. A Keleti-Kárpátok mindenestre bővelkednek természeti szépségekben: sűrű őserdők, lenyűgöző sziklafalak, a sziklákról lezúduló vízesések és gyors folyású hegyi patakok jellemzik. A hegység azonban leginkább dús zöld hegyi legelői révén vált ismertté, ahol a hucul pásztorok és állataik a nyarat töltötték.

Meglepőnek tűnhet, de maga I. Ferenc József császár is segítette a Huculföld „felfedezését”. 1880-ban ő volt annak a Kolomeában megnyitott néprajzi kiállításnak az első látogatója, amelyet a Tátra Társaság czarnohorai szekciója rendezett. A Tátra Társaság az egykori Lengyelország első hegyvidéki szervezete volt, a czarnohorai szekció a Keleti-Kárpátokban működött. A császár látogatása hozzájárult a régió megismertetéséhez, amelyre a lengyelek és az ukránok is igényt tartottak. 1880-ban a lengyelek az ukránokkal szemben jobb helyzetben voltak, mivel a lengyel elit tagjai kulcspozíciókat töltöttek be a galíciai kormányzatban, és rendkívül közel álltak a császárhoz, akinek galíciai látogatása nagyon népszerűnek bizonyult. A lengyelek igyekeztek hangsúlyozni, hogy Galícia egész tartománya mindig is az ő fennhatóságuk alá tartozott, ugyanakkor látványosan demonstrálták, hogy a császár lojális alattvalói. A rákövetkező évtizedekben számos üdülőhely jött létre a Keleti-Kárpátokban, így például Delatyn, Jaremcze, Burkut és Kosów, de egyikük sem tudott versenyre kelni Zakopanével.

Azonban nem csupán a lengyelek érdeklődtek a Keleti-Kárpátok iránt. A 20. század elején a kialakuló ukrán értelmiség tagjai – sokan közülük, miként a len-

9 *Nikodem Bończa-Tomaszewski: Źródła narodowości. Powstanie i rozwój polskiej świadomości w II połowie XIX i na początku XX wieku* [A nemzet forrásai: A lengyel öntudat létrejötte és fejlődése a 19. század második felében, valamint a 20. század elején]. Wrocław, 2006. (Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej) 14. fejezet.

gyekek, a Habsburg-uralom alatt lévő Galíciában éltek – nyári zarándokutakba kezdtek a hegyek közé, amelyeket *sajátjaiknak* tekintettek. Ott találkoztak a huculokkal, akik ugyanúgy lenyűgözték őket, mint a gorálok a lengyeleket. A hucul falu, Krivorivnia (lengyelül Krzyworównia) számos ukrán író, festő és gondolkodó kedvelt úti céljává vált. Krivorivnia egyfajta ukrán Zakopane lett, ukrán Athénnek is nevezték. Galíciái ukrán szellemi nagyságok – Ivan Franko író, Volodimir Hnatjuk etnográfus, a történész Mihajlo Hrusevszkij és mások – ezen a vidéken töltötték a nyarat.¹⁰ De, a lengyelekhez hasonlóan, a hegyvidéket felkereső jelentős vendégek némelyike az Orosz Birodalomból érkezett.

Tekintettel a hucul hegylakóknak az ukrán nemzetre gyakorolt potenciális hatására (és fordítva), különösen is érdekes egy Harkovból származó „orosz” ukrán találkozása a huculokkal. Hnat Hotkevics polihisztornak számított, aki ma főként íróként és dalnokként ismert (hangszere a hagyományos ukrán citeraféle, a bandura volt). Hotkevics az 1905. évi orosz forradalom után került száműzöttként Huculföldre. Azt ajánlották neki, hogy utazzon Krivorivniába, ahol az ukrán értelmiség számos tagja töltötte a nyarat. Némelyek közülük – hasonlóan a lengyelekhez a Tátrában – néprajzi tanulmányokat folytattak, dalokat gyűjtöttek vagy a táj szépségének megörökítésével foglalkoztak. Úgy tűnik azonban, Hotkevicsre jóval nagyobb hatást gyakoroltak a huculok és vidékük, mint sok más honfitársára. Kijelentette, hogy „az egész kerek világon nem található szebb hely”, és hozzátette, „a Huculföldre való megérkezésemkor úgy tátva maradt a szám a csodálattól, hogy hat éven keresztül úgy is maradt”.¹¹

Hotkevics azonban nem érte be annyival, hogy hat éven át utazgasson a huculok földjén. Elsajátította a hucul dialektust, amelyet „a hegyi patakok friss vizéhez” hasonlított, miután összevetette azzal a nyelvvel, amelyet oroszországi otthonában az ukránok beszéltek. A hucult egy olyan nyelvjárásnak tekintette, amely az ősi szláv gyökerekig nyúlik vissza.¹² Hotkevics megismerkedett a huculokkal, megmászta a *polonynynak* nevezett hegyi legelőket, ahol a hucul pásztorok nyáron az állataikat legeltették, írt a huculokról és az életükről. Legismertebb elbeszélése, *A rablók nyara* egy hucul rablóról és szeretőjéről szól a 19. század elején. Hotkevics attól sem riadt vissza, hogy a párbeszédet hucul dialektusban írja meg, ami nyilvánvalóan jobban sikerült neki, mint a nála jóval ismertebb írónak, Mihajlo Kocjubinszkijnek, akinek 1912-ben írt regényét, *Az elfelejtett ősök árnyait* a szovjet érában meg is filmesítették.

Mindez a tudás, valamint Hotkevics sokoldalú tehetsége meghatározó szerepet játszott a hucul színház létrejöttében, amelyet 1910-ben alapított. Ennek során egy olyan nép fiaival dolgozott együtt, akik sosem láttak színházat. Ennek ellenére Hotkevicsnek sikerült a Krasznojla nevű hucul faluban létrehoznia egy laikusok-

10 Petro Arsenyč: Kryvorivnja v žytti i tvorčosti ukrains'kych pys'mennykiv, dijačiv nauky i kul'tury [Krivorivnia az ukrán irodalom, tudomány és kultúra embereinek életében és működésében]. Ivano-Frankovszk, 2000.

11 Hnat Chotkevyc: Spohady [Visszaemlékezések]. In: *Uő: Tvory v dvoch tomach* [Életműkiadás két kötetben]. 2. kiad. Kijev, 1966. 544–545.

12 Uo. 544.

ból – közöttük sok analfabétából – álló színházi csoportot. Korábban ugyan dolgozott színészként és rendezőként is, néhány kollégája mégis kigúnyolta, mondván, ezt az elképzelést nem lehet megvalósítani; neki azonban mégis sikerült.¹³ Hotkevics felismerte, hogy a drámaiságra hajló, energikus és humoros huculok született színészek. Természetesen csak önmagukat, vagyis a huculokat tudták alakítani, a megfelelő színdarab keretében azonban ezt nagy lendülettel és önbizalommal sikerülhetett előadniuk.

Hotkevics talált egy ilyen színművet, mégpedig egy lengyel drámaíró, Józef Korzeniowski alkotását, a *Kárpátok hegylakóit*. A cselekmény egy hucul legény tragikus története, akit besoroztak a Habsburg-monarchia hadseregébe, dezertált, és arra kényszerült, hogy rablóként éljen a hegyek között. A darabot Hotkevics hucul nyelvjárásba ültette át. A téma saját történelmük részeként közvetlenül szólította meg a huculokat, színészeket és nézőket egyaránt. A szabadság mint vezérmotívum ugyanakkor egy szélesebb publikum számára is jelentőséggel bírt (beleértve a lengyeleket is), a darab pedig azokat a nézőket is szórakoztatta, akiket csupán a színpompás jelmezbe öltöztetett, ámde tanulatlan falusiak színészi képességei érdekeltek.

Hotkevics ambíciói a hucul színházzal kapcsolatban messze túlmutattak Huculföld határain. A társulat színigazgatójaként turnét szervezett, beutazták egész Galíciát, még Krakkóban is felléptek. A hucul csoport mindenütt elismerésre talált, a nézők csodálták magabiztosságukat és bátor játékukat – egész más képet mutattak, mint ami analfabéta parasztoktól elvárható lett volna. A hucul színház jó néhány turnét tett a tartományban. Hotkevics azonban nem elégedett meg azzal, hogy a galíciaiaknak bemutassa huculjait és élő kultúrájukat egy sor színdarabon keresztül, amelyeket ő írt később külön a csoport számára. Egy kisebb társulatot is szervezett, amely az Orosz Birodalomhoz tartozó hazájában lépett fel. Együtt turnézta az ukrán területeken, egészen Harkovig, Hotkevics szülővárosáig, és még Moszkvába is eljutottak. Ily módon ukránok és oroszok is megismerhették a huculokat és kultúrájukat, és különös érdeklődést mutattak a nem mindennapi színész-csoport iránt. Az izgalmas vállalkozásnak azonban a háború kitörése miatt 1914-ben hirtelen vége szakadt.

Hotkevics hucul színháza nagy hatást fejtett ki rövid fennállása alatt. Erősítette a huculok büszkeségét saját kultúrájuk iránt, amelyet a legkülönbébb nemzeti-ségű nézők, olyanok, akik meg akarták ismerni a huculok színpompás és érdekes hegyi népét, nagyra értékeltek. A kelet-kárpáti huculok és a tátrai gorálok „felfedezése” közötti hasonlóságok szembetűnőek. Felfedezőik mindkét esetben nyilvánvalóan ősi eredetüket és erőteljes dialektusukat értékelték. Bevezető szövegeiben, amelyekkel Hotkevics hucul csoportját az Orosz Birodalom publikuma számára bemutatta, mindig azt hangsúlyozta, hogy a távoli, megközelíthetetlen hegyek „tették a huculokat talán az egyetlen szláv törzssé, amely a patriarchális életmódot, sőt a pogány rítusokat megőrizhette”.¹⁴ Hotkevics arról is meg volt győződve,

¹³ Uo. 550.

¹⁴ *Dmytro Mynajljuk*: Teatral'ni spomyny [Színházi emlékek]. In: *Vasyl' Stef'juk*: Kermanyč Hutsul's'koho teatru: Narys žyttja i tvorčosti H. Chotkevycha; Spohady pro n'oho [A hucul szín-

hogy a hucul dialektus vitalitása új életre kelthetné az ukrán nyelvet. Ősukránok voltak-e a huculok? Úgy tűnik, Hotkevics azt a nézetet képviselte, hogy az ukrán nemzet egy különösen érdekes regionális variánsáról van szó. Arra számított, hogy idővel és megfelelő körülmények között „a hucul színház az ukrán színház ölen egy sajátos és színpompás jelenség lehet, akárcsak a szicíliai színház Olaszországban vagy a tiroli színház a német színpadokon”.¹⁵

A „felfedezések” e két tárgyalt esete rávilágít arra, hogy az efféle találkozások milyen jelentősek lehetnek a nemzeti, regionális és helyi identitások létrejötté szempontjából. A lengyelek éppúgy, mint az ukránok az Orosz Birodalomban és a Habsburg-uralom alatt álló Galiciában egyaránt lelkesedtek a Kárpátok hegyi lakói iránt, legyenek azok gorálok vagy huculok. A nemzetileg tudatos értelmiség tagjait – például az írókat vagy a festőket – inspirálták a hegylakók. Ők testesítették meg azokat a hasznos tulajdonságokat, amelyek elengedhetetlenek voltak olyan modern nemzetek kialakulásához, melyek ekkor még nem rendelkeztek saját államisággal. Idetartozott ezeknek az etnikumoknak a szabadságszeretete, illetve az a körülmény, hogy valamilyen módon az ősi múlt hordozóinak tekintették őket. Az adott nemzet részéről minden hegyi népre saját regionális – és egyúttal nemzeti – kincsként tartottak igényt. A szabadságszerető hegylakókat, akiket az ősi nyelv és életmód megőrzőinek is tekintettek, kiválóan alkalmasnak vélték arra, hogy olyan nemzetek tagjai legyenek, amelyek nem csak konszolidálódni, illetve növekedni akartak, hanem ezen túl a nemzeti függetlenség ismételt elérését is célul tűzték ki a maguk számára.

A másik oldalról tekintve, a síkvidékiekkel való találkozás megerősítette a gorálok és a huculok velük született méltóságát és öntudatos fellépését is. Megtápasztalták, hogy sajátos tulajdonságaikat a kívülállók is értékeli. Ez némely hegylakót arra ösztönzött, hogy nemzeti kategóriákban gondolkodjék, ami abban is visszatükröződött, hogy az I. világháború során nemzeti seregekben, a Lengyel Légióban, illetve az ukrán Szics-lövészgárda soraiban harcoltak az állami függetlenségért.¹⁶ Ez valóban egy egészen új eset volt a szóban forgó, szabadságszerető népek történetében.

Végezetül néhány összefoglaló megállapítás. Paradox jelenséggel állunk szemben: hegyek és hegységek nem jellemzőek sem Lengyelországra, sem Ukrajnára. Lengyelország síkság, Ukrajna sztyeppe. Mindazonáltal a hegyek – a Tátra és a Keleti-Kárpátok – a 19. században, amikor sem független Lengyelország, sem önálló Ukrajna nem létezett, az inspiráció forrásai voltak. A távoli és festői hegyvidék, ahol lengyelek és ukránok töltötték a szabadságukat, fontossá vált nemzeti fejlődésük szempontjából. A Tátra, és különösen a gorálok, a lengyelek számára

ház rendezője: Tanulmány H. Hotkevics életéről és működéséről; Emlékek róla]. Kosiv, 2000. 165.

¹⁵ Chotkevyc, H.: i. m. (11. jz.) II. 576.

¹⁶ *Tadeusz Krawczak*: Udział chłopów galicyjskich w ruchu niepodległościowym, 1912–1918 [Galíciai parasztok részvétele a függetlenségi mozgalomban, 1912–1918]. (Diplomamunka.) Varsói Egyetem, 1976.; *Petro Arsenyč–Ihor Pelypejko*: Doslidnyky ta krajeznavtsi Hutsul'shchyny: Do-vidnyk [A Huculföld kutatói és etnográfusai: Kézikönyv]. Kosiv, 2002. 244.

döntő jelentőségűek lettek. A síkvidékről származó elit és a hegyi parasztok találkozása elősegítette a lengyel nemzet átalakulását nemesi nemzetből egy olyan nemzetté, amely a társadalom egész spektrumát átfogja. A találkozás magukat a hegyeket is ismertebbé és népszerűbbé tette, egyes helyek a Tátrában – mint a Tengerszem – a lengyelség ikonikus szimbólumaivá váltak. Az ukránok esetében a huculokkal való találkozás láthatólag kevésbé volt nagy hatással az egész nemzet szempontjából, bár egyes személyek, mint Hnat Hotkevics és hucul színháza tagjai számára különleges jelentőséget kapott. Ha nem tört volna ki az I. világháború, a huculok és az ukránok sorsa valószínűleg máshogy alakult volna.

(Fordította: Dömötörfi Tibor)

PATRICE M. DABROWSKI

“DISCOVERING” THE CARPATHIANS

ENCOUNTERS BETWEEN LOWLANDERS AND HIGHLANDERS
IN THE 19TH CENTURY

In the midst of what used to be called Eastern Europe lie the Carpathian Mountains, next to the Alps the dominant mountain range in this part of Europe. They are wild, extensive and mysterious, shaped by high peaks and green valleys, dense forests and lush meadows, fast flowing streams and deep lakes.

The focus of this article are the Carpathians or, more precisely, the “discovery” of individual segments of this long and diverse mountain range – including the Tatras and Eastern Carpathians – for purposes of tourism. When exactly did these two segments of the Carpathians begin to be modern? By whom and for whom were they “discovered”? How did these regions develop after their “discovery”? Did the mountains represent a national as well as a natural environment, or were they of only a local or regional (and not national) significance?

This article examines encounters of lowlanders with the highlands and highlanders over the course of a half-century. Encounters took place before the First World War in a region that at the time belonged to the Habsburg Empire and today is located in Poland and Ukraine: that is, former Galicia. First, the “discovery” of the Tatra Mountains and their indigenous inhabitants, the Górale, by Poles in the last third of the 19th century will be addressed. Next comes a no less interesting encounter, that of the “discovery” of the Eastern Carpathians and the Hutsuls by Poles, but also, in the first decades of the 20th century, by nationally conscious Ukrainians. I argue that, in the period under investigation, the mountains paradoxically served as a source of inspiration for these two quintessentially lowland nations.

RUBÉN GONZÁLEZ CUERVA

„A kiváló erdélyi fejedelem”

A török elleni hosszú háború (1593–1606)
a *relaciones de sucesos* tükrében*

Cervantes *Példás elbeszéléseinek A két lány* című novellájában a La Mancha-i falu piacterére érkező nemesembert a kíváncsi helybéliek rögtön faggatni kezdik a legfrissebb udvari hírekről. Legtöbbet a hollandok és a törökök elleni háborúról kérdezzétek, de még ennél is jobban érdekelték őket a „Transilvano” cselekedetei.¹ A falusiak Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet (1588–1602) ismerték ezen a néven, aki a korabeli Spanyolországban népi hősnek számított, hiszen fellázadt hűbérurával, a török szultánnal szemben, és „keresztes hadjáratot” vezetett a törökök ellen. Két sajátos jelenség eredményeképp Báthory a tökéletes keresztény fejedelem nemzetközi ideálképeként jelent meg a korabeli Spanyolországban. Egyrésről a hírlapi aprónyomtatványok terjesztése révén, amelyek sorra beszámoltak a katonai sikereiről; másrésről a nagy népszerűségnek örvendő komédiában, a *Kiváló erdélyi fejedelem*ben szintén megjelenő Báthory-alak széles körű ismertsége következtében.

A spanyolországi Báthory-kép kialakításában meghatározó szerepet játszottak a jezsuiták: kommunikációs hálózatuk ugyanis a Gyulafehérváron székelő erdélyi udvartól Madridon és Rómán át akár limai rendházukig továbbította az információkat. Báthory kulcsfontosságú szövetségesnek számított a rend számára, amely igyekezett megnyerni II. Fülöp spanyol uralkodót az erdélyi fejedelem hadjáratainak támogatására. Ily módon a korabeli közvélemény érdeklődése az erdélyi fejedelem háborúja iránt szervesen kapcsolódott a spanyol királyi udvarban zajló magas szintű politikai vitákhoz.

* Jelen tanulmány jelentős mértékben átdolgozott és kiegészített változata a szerző egy korábbi tanulmányának: *Rubén González Cuerva*: «El Prodigioso Príncipe Transilvano»: La Larga Guerra contra los turcos (1593–1606) a través de las „relaciones de sucesos”. *Studia Historica. Historia Moderna* (Ediciones Universidad de Salamanca) 28. (2006) 277–299.

1 „Y todo se lo pagó el alguacil con preguntarle nuevas de la Corte y de las guerras de Flandes y bajada del Turco, no olvidándose de los sucesos del Trasilvano, que Nuestro Señor guarde.” *Miguel de Cervantes*: Las dos doncellas. Ed. de Florencio Sevilla. Alicante, 2001. fol. 190v. – „[...] s mindezért azzal fizetett, hogy az udvar híreiről kérdezősködött, meg a flandriai háborúról, a szultán csillagának leáldozása felől, s nem feledkezett meg az erdélyi eseményekről sem, hogy a Jóisten tartsa meg egészségben.” (András László fordítása.) *Miguel de Cervantes*: Példás elbeszélések. Európa, Bp., 1958. 330.

Erdély és Kelet-Európa a hosszú háború idején

A Magyarországon zajló hosszú háborúra (1593–1606) hagyományosan nem tekintenek a 16. század végének történelmét döntően meghatározó tényezőként. A háború mégis nagyban befolyásolta a korabeli európai politikát, ennél fogva olyan nagymértékű közérdeklődésre tartott számot, mint talán semmilyen korábbi történelmi esemény. Erre következtethetünk abból, hogy a korabeli hírlapok központi témája volt Báthory Zsigmond története. Ezek Báthory személyében a „tökéletes” katolikus fejedelmet és a „keresztes vitéz” élő példáját dicsőítették. Az erdélyi fejedelem azzal, hogy belépett a hosszú háborúba és újabb frontot nyitott a törökellenes harcban, elnyerte az európai katolikus országok szimpátiáját, és mintát szolgáltatott a hősies fejedelem ideáljához, aki fellázadt pogány ura ellen és harcolt annak eretnek vazallusaival is. Báthory népszerűsége ellenére a háború meghatározó eleme mégis II. Rudolf császár (1576–1612) és III. Murád (1578–1595) szultán konfrontációja volt.

A Magyarországra régóta jellemző határ menti fegyveres összecsapások 1592-től egyre intenzívebbé váltak, miután a törökök 1590-ben békét kötöttek Perzsiával, és a szultán a békekötést követően birodalmának nyugati határait is stabilizálni akarta. A törökök katonai ereje nagyságrendekkel meghaladta a császári területek haderejét, ráadásul II. Rudolf helyzetét gyengítette, hogy az Európa katolikus uralkodóival közösen indítandó pogányok elleni hadjárat terve kudarcot vallott. Franciaország és Velence számára előnyösebb volt a szultánnal való szövetség, II. Fülöp Flandriában és Franciaországban volt elfoglalva, ezért nem látott konkrét lehetőséget a magyar határvidéken zajló harc támogatására, Lengyelország pedig ebben az időben jobban tartott a Habsburgok terjeszkedésétől, mint az oszmánoktól.²

Végül II. Rudolf császár Rómában találta meg legnagyobb támogatóját. VIII. Kelemen pápa (1592–1605) az iszlám elleni keresztes hadjáratnak tekintette a katonai konfliktust, amelynek spirituális vezetői szerepét meg akarta szerezni. A pápai diplomácia megragadta az alkalmat, és jelentős erőket mozgósított egy nagy keresztény liga létrehozására, amely azonban teljességében sosem valósult meg. A pápa spanyolokat, olaszokat, lengyeleket, németeket, erdélyieket, moldvaikat, kozákokat, moszkvaiakat, havasalföldieket, bolgárokat, szerbeket, horvátokat, albánokat, görögöket, arabokat, perzsákat és cserkeszeket egyaránt meghívott a keresztény szövetségbe.³

Az 1596. évi mezőkeresztesi csatától eltekintve (a spanyolországi hírlapokban egri – agriai – csataként hivatkoznak rá) a háború folyamán nem került sor nagyobb mezei ütközetre a császári és az oszmán seregek között, viszont folya-

2 Jan Paul Niederkorn: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). ÖAW, Wien, 1993.

3 Peter Baril: Der Türkenkrieg: Ein zentrales Thema der Hauptinstruktionen und der Politik Clemens’ VIII. In: Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas. 1592–1605. Hrsg. Georg Lutz. Niemeyer, Tübingen, 1994. 67–77.; Marko Jacov: L’Europa tra conquista ottomane e Leghe Sante. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 2001. 57–98.

matosak voltak a várostromok, valamint a városok és erődítmények körüli harcok, amelyek során a keresztények tüzérségi fölényüket, a törökök pedig kiváló logisztikájukat bizonyították. Ennek ellenére nem volt igazán szakszerűnek mondható háború, rövid és szenvedéssel teli hadjáratok jellemezték, általános volt a területek fölötti ellenőrzés hiánya és a zűrzavar. Nem létezett pontosan körülírható frontvonal, mivel a Magyar Királyság és a hódoltság határvidékén éveken keresztül különböző betörések pusztítottak. 1606-ban a zsitvatoroki béke végül jelentős eltérésekkel bár, de lényegében az 1592. évi állapotnak megfelelően állította helyre a határokat. A császár, annak ellenére, hogy nem ért el katonai győzelmet, nagy sikert könyvelhetett el, mivel hosszú ideig tartó megaláztatás után a szultán egyenrangú félként ismerte el; sőt bebizonyosodott, hogy a törökök szárazföldön is legyőzhetők.⁴

Érdemes kiemelni a háború zűrzavarából egy eseményt: 1594-ben a fiatal erdélyi fejedelem, Báthory Zsigmond felbontotta a szultánhoz fűződő hűségesküjét, és szövetségre lépett a katolikus erőkkel, kiszolgáltatva ezzel kis országának sorsát a „Nagy Török” kényének. 1595-ben Báthory csapatai több kisebb fegyveres összecsapásban is vereséget mértek a török erőkre. A spanyolországi hírlapokban a fejedelem szembeszállását a törökökkel egyértelműen keresztények és muzulmánok, ebben az esetben katolikusok és eretnekek közötti vallási harcként írják le.

De milyen képet festenek a spanyol források magáról a hősie Báthory Zsigmondról? A hírlapok egybehangzóan úgy írják le őt, mint győzedelmes hőst, akinek lételeme a háború, vagy mint tökéletes keresztény lovagot, aki az állam érdekei előtt elsősorban Istent szolgálja, aki hátat fordított Isztambulnak és megtért az anyaszentegyházhoz, engedelmeskedve Róma akarátának.⁵ A hírlapok ilyen típusú propagandisztikus szövegei ellentmondanak azoknak a korábbi pápai jelentéseknek, amelyekben a fejedelmet fiatalnak, tapasztalatlannak és lobbanékonynak mutatták be.

Zsigmond magyar katolikus nemesi családból származott. Nagybátyját, Báthory Istvánt 1571-ben választották meg erdélyi fejedelemnek, majd 1576-ban lengyel királynak is. Ez a hatalomkoncentráció lehetővé tette számára, hogy ifjú unokaöccsét jelölje ki örökösnek a fejedelemség élére. Zsigmond olaszos környezetben nevelkedett; ez hatással volt gyulafehérvári udvarának kialakítására is, ahol zenészekkel, költőkkel és itáliai udvari személyzettel vette körül magát.⁶ Meglehetősen egzaltált vallásossága is az őt nevelő és később általa támogatott jezsuiták hatására alakulhatott ki; ezekben az években (1591–1599) udvari tanácsosa egy spanyol

4 *Caroline Finkel: The Administration of Warfare: The Ottoman Campaigns in Hungary, 1593–1606.* VWGÖ, Vienna, 1988. 7–20.

5 „Mossa dunque da Amoro la guerra a Cesare, si dichiarò Sigismondo Battori Principe di Transilvania contra il Turco, cosa inaspettata da lui, e poco sperata anco da quelli, che ciò essaminavano solamente per ragione di Stato, percioche fù opra della sola Provvidenza di Dio”. *Lazzaro Soranzo: L’Ottomanno* [...]. Napoli, 1600. 114–115.

6 *Klaniczay Tibor: Gli antagonismi tra corte e società in Europa centrale: la corte transilvanica alla fine del XVI secolo.* Cheiron 2. (1983) 34–53.; *Jean Nouzille: Les jésuites en Transylvanie aux XVIIe et XVIIIe siècles.* XVIIe siècle 199. (1998) 2. sz. 315–328.

barát, Alfonso Carrillo⁷ volt, aki folyamatos kapcsolatot tartott fenn Rómával és Madriddal. Báthory hatalomra kerülésétől, 1588-tól gyakorolt katolikuspárti és keménykezü politikája 1594-ben tetőzött azzal, hogy II. Rudolf oldalán belépett a törökök elleni háborúba. Ezt megelőzően, még 1593 végén Carrillo titkos küldöttségben járt Rómában és Prágában is, hogy megbizonyosodjon róla, a pápa és a császár támogatnának egy ilyen fordulatot.

Az idealizált Zsigmond-portré, melyet Carrillo a nyugati közvéleménynek közvetített, később azonban nem bizonyult makulátlannak: nyilvánvalóvá vált bizonytalan és olykor zsarnoki személyisége, amelyről az aprónyomtatványok hírei szemérmesen hallgattak. Chudoba egyszerűen gyenge és döntésképtelen⁸ embernek tartotta, aki komoly veszélybe sodorta a fejedelemséget. Zsigmond személyisége rendkívül összetett volt, egyszerre tűnhetett zseninek és örültnek. A kiváló zenei tehetséggel megáldott, komor lelkületű fejedelem, miután ellenzékét kivégeztette, kisajátította javaikat. Ambiciózus férfi volt, aki a jelentős európai hatalmak közé kívánta juttatni fejedelemségét, ezért olyan uralkodói miliőt teremtett maga körül, amely igazolja vágyott szerepét. Így sikerült elérnie, hogy VIII. Kelemen engedélyt adjon egy állandó nunciatúra létrehozására Gyulafehérvárott, illetve ő maga is bíboros kívánt lenni; és bár célját soha nem érte el, gyulafehérvári palotájában rendszeresen bíborosi reverendában mutatkozott.⁹ Megkapta az aranygyapjas rendet is, miután több ízben kérte levélben a pápát, hogy gyakoroljon nyomást a rend vezetőjére, II. Fülöpre ennek érdekében. 1596-ban – inkább azért, hogy a pápa kedvében járjon – a spanyol király végül a rend tagjává választotta, és neki adományozta az arany nyakéket, amellyel ezt követően Zsigmondot több portréján ábrázolták.¹⁰ Zsigmondnak sikerült előnyös házasságot kötnie II. Rudolf császár unokahúgával, Habsburg Mária Krisztiánával, ami a két uralkodó között 1594-ben létrejött szövetség bizonyítéka.¹¹ Házaseletüket nehezítette, hogy Zsigmond nem lépett feleségével testi kapcsolatra, és bár úgy tűnik, hogy csodálta az

7 Alfonso Carrillo (1556, Alcalá–1628, Róma) Párizsban és Németországban tanított teológiát, és a fiatal Zsigmond fejedelem nevelésére érkezett Erdélybe. A fejedelem 1596-ban Rómába küldte, hogy a pápától anyagi támogatást kérjen a török elleni háborúra, ezután II. Fülöp előtt is megjelent Toledóban ugyanezzel a kéréssel. Később Mátyás főherceg gyóntatója volt, majd az osztrák provincia tagja, az alcalái jezsuita kollégium rektora, a toledói és a kasztíliai tartományi iskola prépostja. Az egyetlen róla szóló monográfia: *Szilas László*: Der Jesuit Alfonso Carrillo in Siebenbürgen 1591–1599. Institutum historicum S. I., Roma, 1966., főként 87–88.

8 *Bohdan Chudoba*: España y el Imperio. Rialp, Madrid, 1963. 280.

9 *Emile Haraszti*: Sigismond Bathory, prince de Transylvaine et la musique italienne. D'Après un Manuscrit de 1595 a la Bibliothèque Nationale de Paris. Revue de musicologie 39. (1931) 194. nr. 3.

10 Archivo General de Simancas (= AGS), E, 1345, nr. 211. Francisco de Vera II. Fülöphöz. Velence, 1594. december 31.; AGS E, 701, nr. 65, fol. 2v és uo. 702, s. nr. Guillén de San Clemente II. Fülöphöz. Prága, 1594. május 3., ill. 1595. április 3.

11 AGS E, 701, nr. 117. Guillén de San Clemente Juan de Idiáquezhez. Prága, 1594. november 1.; AGS E, 2450, s. nr. II. Fülöp Guillén de San Clemente követhet. Madrid, 1595. június 11.; AGS E, 702, s. nr. Guillén de San Clemente II. Fülöp királyhoz. Prága, 1595. június 20.; *Alexander Randa*: Pro Republica Christiana. Die Walachei im „langen” Türkenkrieg der katholischen Universalmächte (1593–1606). Societatea Academică Română, München, 1964. 104–105.

asszonyt, zenésze, Giovanni Busto úgy jellemezte: „sin hora e tenuto vergine” (pásztoróra nélküli, még szűz férfi).¹² A vizsgált nyomtatványokból is kitűnik a fejedelem azon óhaja, hogy pappá szenteljék, bár ezt a kívánságát csak 1598-ban nyilvánította ki, amikor érvényteleníttetni akarta házasságát. Egyébiránt kevésbé tűnik hősiesnek, hogy Báthory négyszer menekült el országából, és végül Prágában, száműzetésben fejezte be életét.¹³

A relaciones de sucesos mint az újkori Spanyolország információs eszközei

Báthory cselekedetei és személye a *relaciones de sucesos*¹⁴ kiadása és terjesztése nyomán váltak gyorsan ismertté az Ibériai-félszigeten. Az inkvizícióval és a cenzúrával kapcsolatos közhiedelmekkel ellentétben a kora újkori spanyol társadalom nagyon jól tájékozott volt a korabeli európai ügyekkel kapcsolatban, és a hatékony királyi postaszolgálatra is támaszkodhatott.¹⁵ A jól informáltság korabeli igényének köszönhetően¹⁶ valósult meg az alkalomszerű aprónyomtatványok kiadása, amelyek a 16. század közepétől váltak népszerűvé, és a század végén, illetve a 17. században éltek virágkorukat. Ezután újságjellegű publikációk váltották fel őket, elsőként az 1661-ben Francisco Fabro Bremundán által alapított *Gaceta Nueva*.¹⁷ Az újabb kutatások ugyanakkor már 1619-től találtak többé-kevésbé rendszeres kiadású nyomtatványokat.¹⁸

Hírlapokon¹⁹ olyan megtörtént, vagy néhány esetben kitalált (de valósághű) eseményeket leíró dokumentumokat értünk, amelyek fő célja a közönség – legyen az olvasóközönség vagy hallgatóság – szórakoztatása volt. Nagyon különböző témákat dolgoztak fel: történelmi-politikai eseményeket (például háborúkat, eretnekek nyil-

12 Haraszi, E.: i. m. (9. jz.) 195.

13 AGS E, 709, nr. 116, fol. 3r. A spanyol Államtanács ülésének jegyzőkönyve. Madrid, 1610. április 10.

14 A kifejezés szó szerinti fordítása 'eseményekről szóló tudósítások'. Ez a mai spanyol nyelvben a Magyarországon jobban ismert *Neue Zeitung*nak megfelelő terminus technicus. – *A ford.*

15 Carlos J. Carnicer García–Javier Marcos Rivas: Espías de Felipe II: los servicios secretos del Imperio Español. La Esfera de los Libros, Madrid, 2005.

16 Már J.-R. Seguin: L'Information en France de Louis XII a Henri II. (Droz, Genf, 1961.) c. alpművében egyértelművé válik a 16. század elejétől minden társadalmi csoportban jelen lévő információigény, 51.

17 Eulogio Varela Hervias: Gazeta nueva, 1661–1663: notas sobre la historia del periodismo español en la segunda mitad del siglo XVII. Madrid, 1960.

18 Carmen Espejo: El mercado de las noticias en España: La Gazeta de Roma (Valencia, 1619). In: Proto-giornalismo e letteratura. Avvisi a stampa, relaciones de sucesos. Ed. Gabriel Andres. FrancoAngeli, Milano, 2013. 25–54.

19 Maga a Madridi Nemzeti Könyvtár is vásárolt 2004 februárjában néhány nyomtatványt, melyek között megtalálható a tanulmányban vizsgált Rodrigo de Cabrera által kiadott *La prometida de la victoria que los capitanes del Emperador tuvieron de los turcos en el Danubio* (Rodrigo de Cabrera, Sevilla, 1599.).

vános máglyahalálát), a Spanyol Királyság eseményeit, egyházi vagy udvari ünnepeket, utazásokat, rendkívüli eseményeket, mint például természeti katasztrófákat, csodákat, sorstragédiákat.²⁰ A *relaciones de sucesos* kifejezés a legalkalmasabb ezen szövegcsoportok meghatározásához, bár használatban volt még a *nuevas* (újdonságok), *noticias* (hírek), *gacetas* (hírlapok), *cartas* (levelek), *pronósticos* (előrejelzések) és *avisos* (értesítések) szó is. Ebből az utóbbi, komolyabb és konkrét híreket feldolgozó műfajból sokat találunk jelen tanulmány forrásai között.²¹

A műfajhoz tartozó dokumentumok, változatos elnevezésük ellenére alapvetően egységes kivitelezésűek és megfogalmazásúak voltak. Egy vagy két durva és olcsó, egyszer félbehajtott és hanyagul nyomtatott papírríven jelentek meg. Készítésükhöz elhasználdott betűsablonokat használtak, ékezetek nélkül, így bővelkedtek a nyomdahiábákban. Az olvasók figyelmének felkeltésére alkalmanként képeket helyeztek el a címlapon, bár ezeket többször is felhasználták, és nem feltétlenül kapcsolódtak a szöveg tartalmához. A gyors és olcsó, valamint nagy mennyiségű (akár ezerpéldányos) előállítás miatt kiadásuk igen kifizetődő üzletnek bizonyult.²²

A nyomdából kikerülés után a hírlapokat könyvesboltokban adták el, ám tartalmuk szóbeli úton is hatékonyan terjedt a vak hírmondók révén, akik árusították is a sajtóterméket.²³ Széles körű terjesztésüket megfizethető áruk tette lehetővé, és az a tény, hogy közös felolvasásokat is tarthattak a nyomtatványokból, így az analfabéta hallgatóság memorizálhatta és továbbadhatta tartalmukat. Bár a hírlapok városokban készültek, a hálalók és vándorok közvetítették azokat a vidéki lakosságnak is. Magánlevelezésen keresztül híreik más nagyvárosokba is eljuthattak: a későbbiekben részletesen vizsgáljuk a jezsuiták fontos szerepét a hírterjesztés és csatornáival kapcsolatban.

Keveset tudunk arról, hogy mely társadalmi csoportokhoz jutottak el az apró nyomtatványok, bár egy kissé statikus és általánosító feltételezés szerint egyidejűleg működhetett a fajsúlyos sajtó prózában közölt politikai hírekkel, valamint egy

20 *Carmen Espejo*: Un marco de interpretación para el periodismo europeo en la primera Edad Moderna. In: *La aparición del periodismo en Europa: comunicación y propaganda en el Barroco*. Ed. Roger Chartier–Carmen Espejo. Marcial Pons Historia, Madrid, 2012. 106–113.

21 *Avisos* (értesítések) alatt az udvarral kapcsolatban álló, gyors, írott hírterjesztési módszert értjük. Ezek a spanyolra fordított dokumentumok Itáliából származtak, ahol a 16. század első fele óta működött hasonló rendszer, főként Bolognában és Rómában: a *scrittori d'avvisi* értesítésírók kiterjedt információs hálózattal rendelkező szervezetei. *Jean-Pierre Étienne*: Entre relación y carta: los avisos. In: *Las relaciones de sucesos en España (1500–1750)*. Ed. María Cruz García de Enterría et al. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, 1996. 114.

22 Egy átlagos munkanapon a legegyszerűbb nyomda is képes volt több mint ezer nyomtatványt készíteni. Juan René granadai nyomdász, aki legalább egy hírlapot kiadott a Magyarországon zajló háborúról, így írta le munkájukat: „Rendszerint háromezer ívet állítanak össze és küldenek ki nap mint nap, és háromezret egy lappal, amelyekből ezerötszáz lesz két lappal mindennap. Ezek elkészítéséhez elegendő három alkalmazott: egy, aki összeállítja a nyomtatványt, egy szedő és egy levonatkészítő, aki a nyomtatást végzi.” *Pedro M. Cátedra*: Invención, difusión y recepción de la literatura popular impresa (siglo XVI). Editora Regional de Extremadura, Mérida, 2002. 75.

23 Ld. részletesen: *Jean-François Botrel*: Les aveugles colporteurs d'imprimés en Espagne. *Mélanges de la Casa de Velázquez* 9. (1973) 417–482., 10. (1974) 233–272.

populáris irányzat, mely hihetetlen, csodás eseményekről számolt be, gyakran verses formában.²⁴

Filippo de Vivo hangsúlyozta, hogy Velencében mind nyomtatott, mind szóbeli hírforrások révén közismertek voltak a nemzetközi és a belpolitika történései. A társadalom szinte minden rétege, az arisztokrácia szalonjaitól (*ridotti*) a külvárosi borbélyműhelyekig, lelkesen diskurált a világ eseményeiről.²⁵ A külföld irányában látszólag zártabb és elszigeteltebb Ibériai-félszigeten a hírterjesztés és -fogadás elkülönülésének jelensége Pedro Cátedra munkájában figyelhető meg a legjobban, amely az 1570-ben Segoviára jellemző hírterjesztési gyakorlatot elemzi tárgyilagosan és részletesen. Cátedra sikeresen nyomon követte és bemutatja, hogyan terjedt a városban egy Segovia tartományából származó ügyvéd emlékezetét meggyalázó népszerű vitázó nyomtatvány, a *Caso admirable y espantoso*. A nyomtatvány Sevilában készült, és hatalmas felfordulást okozott Segoviában, pedig ott nem volt tömeges nyomtatás, és nem működtek a máshol annyira jellemző vak hírmondó-terjesztők: a szerző szerint a gyors élőbeszédés hírterjedés jelensége „arra készíthet, hogy realisabban újraértékeljük a 16. századi nyomtatványok és a vak hírmondók hatékony terjesztő szerepéről alkotott véleményünket”.²⁶ Segoviában a nyomtatványok tartalmát lovagok, írnokok, és a legnagyobb buzgalommal, erkölcsi indítatásból, a trinitárius barátok terjesztették szóban. Számos társadalmi csoportot foglalkoztatott a halálakor démonok serege által elhurcolt ügyvéd kitálat története, anélkül, hogy nagyszámú nyomtatott példány állt volna a közönség rendelkezésére: a másolt kéziratok és a város terein folytatott szóbeli terjesztés elegendőnek bizonyult a hatékony hírterjesztéshez. Cátedra esettanulmányában „terjesztési és recepciós módszerek, valamint az ezekben aktívan vagy passzívan részt vevő társadalmi rétegek széles palettáját” figyelhetjük meg.²⁷

A hírlapok céljával kapcsolatban feltételezhetjük, hogy a kiadók üzleti motivációján túl a monarchia és az egyház számára kulturális közvetítőként szolgáltak az ellenreformáció üzenetének terjesztésére az alattvalók széles rétegei körében. A korona a lektor által kiadott engedélyeken keresztül, melyek nélkül nem jelenhe-

24 Létezik néhány, a nyomtatványokat ellenző korabeli vélemény is, például Juan Tamayo de Vargasé, aki IV. Fülöp király krónikása volt. Kritizálja a nyomtatványokat, mert szerzőik szerint a királyság ellenségei, illetve tartalmuk nem megbízható, csupán szórakoztató információt közölnek: „[a nyomtatványok], melyeket vakok árulnak, általában valamely érdekelt szája íze szerint írnak, vagy csak egyetlen levél alapján és engedély nélkül publikálnak [...], hogy hasznát húzzanak, becsapva a népet, akik, mivel nyomtatott anyagok, valós hírek veszik azokat, és mindenki mást, aki kevés pénzen érdekes olvasmányra vágyik.” Idézi: *José Altabella: Fuentes crítico-bibliográficas para la historia de la prensa provincial española*. Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1983. 20–21.

25 *Filippo De Vivo*: Patrizi, informatori, barbieri. Politica e comunicazione a Venezia. Feltrinelli, Milano, 2012. 160–162., 224–232.

26 *Cátedra, P. M.*: i. m. (22. jz.) 96.

27 Uo. Figyelemreméltó, mennyire széles az ilyen jellegű hírek iránt érdeklődők társadalmi köre. Sevilában a gyapjúfeldolgozó munkások is ugyanezen közönségbe tartoztak, és bizonyított, hogy II. Fülöp szorgalmazta, hogy leányai olvassák a nyomtatott értesítéseket.

tett meg aprónyomtatvány, kontrollálhatta a kiadványok tartalmát is.²⁸ De Vivo ugyanakkor rámutatott, hogy pontatlan mind az a modell, mely a politikai kommunikációt a közvélemény megmutatkozásaként értelmezi, mind az azzal szembehelezkedő, a politikai kommunikáció és a propaganda közé egyenlőségjelet tevő interpretáció. Az első modell jellemzően idealizáltan mutatja be a hatalom alól felszabadított kommunikációt, míg a második túlhangsúlyozza a felülről kikényszerített üzenetek közvetítésének hatékonyságát.²⁹

Az aprónyomtatványokban mindenesetre megfigyelhetünk néhány általánosan jellemző ideológiai jellegzetességet, melyek a törökkel, illetve eretnekekkel szemben álló egységes társadalmi állásfoglalás létrehozását célozhatták; ez főként az erkölcsösségben, a katolikus hit dicsőítésében, a spanyol szellemiségben nyilvánult meg, mely az igazi keresztes ideált igyekezett életben tartani. A királyság, illetve szövetségesei (a mi esetünkben Erdély fejedelme) győztes és messianisztikus szerepben jelentek meg. Az ellenséges oldalon tűnik fel a legyőzhetetlenség mítoszával övezett félelmetes török, mint az Úr büntetése. A nyomtatványok kíváló propagandát jelentettek a közös ellenséggel szembeni diadaloknak, ugyanakkor átmenetileg enyhítették a már-már megrögzött félelmet a muzulmánoktól.³⁰

A sevillai nyomdász: Rodrigo de Cabrera

A 16. század utolsó éveiben virágzott a kereskedelem és Sevillában hírhedség tombolt, melynek enyhítését elősegítette a város kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszere. Ugyanakkor a Flandriából és Itáliából érkező olcsóbb és jobb minőségű könyvek

28 Redondo feltételezi, hogy a Korona részéről ez hatékony ellenőrzési mechanizmus volt; Cátedra, Olivari és Reyes inkább a cenzúra határait hangsúlyozzák: értelmezésükben a királyi hatóságok szabályozási lehetőségei igen korlátozottak voltak, és rengeteg nyomtatvány megjelenhetett hivatalos engedély nélkül. *Augustin Redondo*: Sevilla, centro de „relaciones de sucesos” en torno a 1600: fiebre noticiera y narrativa. In: *La cultura en Andalucía. Vida, memoria y escritura en torno a 1600*. Ed. Pedro Ruiz Pérez–Klaus Wagner. Ayuntamiento de Estepa, Estepa, 2001. 143–184.; *Cátedra, P. M.*: i. m. (22. jz.); *Michele Olivari*: Entre el trono y la opinión: la vida política castellana en los siglos XVI y XVII. Consejería de Cultura y Turismo, Valladolid, 2004.; *Fermín de los Reyes Gomez*: El libro en España y América: Legislación y censura (siglos XV–XVII). I–II. Arco/Libros, Madrid, 2000.

29 *De Vivo, F.*: i. m. (25. jz.) 30–34.

30 Bár a Habsburgok Spanyolországa győzedelmesként és némi arroganciával jelenik meg, bizonyos mértékű tömegpszichózis folyamatos volt. Ld. *M. A. de Bunes Ibarra*: La imagen de los musulmanes y del norte de África en la España de los siglos XVI y XVII: los caracteres de una hostilidad. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1989.; *Giovanni Ricci*: Ossessione turca. In una retrovia Cristiana dell’Europa moderna. Il Mulino, Bologna, 2002.; *Giuseppina Ledda–Antonia Paba*: Cómo se construye la otredad: procedimientos de enaltecimiento y denigración. In: *Representaciones de la alteridad, ideológica, religiosa, humana y espacial en las relaciones de sucesos, publicadas en España, Italia y Francia en los siglos XVI–XVIII*. Éd. Patrick Bégrand. Presses Universitaires de Franche-Comté, Besançon, 2009. 253–272.; *Miguel de Cervantes*: Viaje del Parnaso. Alicante, 2001. 127–129. www.cervantesvirtual.com.

miatt ekkoriban a helyi kiadók válságban voltak. A korlátozott belföldi piac sem tudott felvenni több spanyol szépirodalmi kiadást, ezért a spanyol nyomdák csökkentették a kiadások számát, és a félsziget legjelentősebb központjaiba összpontosították a termelést. Sevillában elmúltak a Cromemberg-féle arany évek, aki a század első felében kétségkívül Spanyolország vezető könyvárusa volt. Ezekben az években Alcalá, Medina del Campo és Burgos kezdte átvenni a stafétabotot, mivel ezekben a városokban az aprónyomtatványok kiadására specializálódtak, ami jövedelmezőbb és biztosabb befektetésnek ígérkezett, illetve nem igényelt túl kifinomult technikát, és gyors nyereséget hozhatott. Ráadásul, ahogy Pedro Rueda is rámutatott, az új nyomdaközpontok nagy sikerrel exportálták Amerikába a hírlapokat, köszönhetően annak is, hogy kisebb méretük miatt gazdaságosabb volt a szállításuk.³¹

Rodrigo de Cabrera, akinek nyomdája, amint azt nyomtatványai láblécében is jelezte, a Madalena negyedben, a volt Rosario-ispotály épületében volt, ma a 16. század végi Sevilla legnagyobb kiadójaként ismert. Kiadója 1594 és 1599 között bizonyosan aktív volt, és a Magyarországon zajló háborún kívül Flandriáról, Franciaországról és Angliáról, valamint III. Fülöp és Ausztriai Margit, illetve Izabella Klára Eugénia és Albert főherceg házasságáról is publikált nyomtatványokat. Tevékenysége azért is számít igazi mérföldkőnek, mert ő volt az első, aki rendszeresen tett közzé információkat, és kiadványait sorszámmal látta el. Legkevesebb 15 olyan nyomtatványt ismerünk a Magyarországon zajló háborúról, amely az ő nyomdájából került ki 1596 és 1599 között.³²

Ezek a nyomtatványok voltaképpen egy levelezés alkalmi kiadásai voltak, hiszen azoknak a leveleknek egy részét tették közzé, melyeket Juan de Mosquera jezsuita páter küldött Rómából korábbi rendházfőnökének, Juan Sebastián de la Parra perui tartományfőnöknek (1545–1622).³³ Mosquera tömörítette és spanyolra fordította a bőséges római forrásokat Báthory fejedelem hadjáratairól. A 16–17. század fordulóján Velence mellett a pápai udvar volt a legnagyobb információköz-

31 *Pedro Rueda Ramírez*: *Negocio e intercambio cultural: El comercio de libros con América en la Carrera de Indias (siglo XVII)*. Universidad de Sevilla, Sevilla, 2005. 147.

32 *Aurora Domínguez Guzmán*: *El preperiodismo en España a finales del Quinientos: las relaciones de sucesos impresas por Rodrigo de Cabrera*. In: *Geh hin und lerne. Homenaje al profesor Klaus Wagner*. Coord. Piedad Bolaños Donoso et al. Universidad de Sevilla, Sevilla, 2007. I. 165–192.; *Carmen Espejo*: *European Communication Networks in the Early Modern Age. A New Framework of Interpretation for the Birth of Journalism*. *Media History* 17. (2011) 189–202.; *Uő*: *Gacetas y relaciones de sucesos en la segunda mitad del XVII: una comparativa europea*. In: *Géneros editoriales y relaciones de sucesos en la Edad Moderna*. Dir. Pedro M. Cátedra García. Sociedad Internacional para el Estudio de las Relaciones de Sucesos–Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas, Salamanca, 2013. 79.

33 Sebastián de la Parra két alkalommal volt perui tartományfőnök (1593 és 1598 között, ill. 1608-tól), és közreműködött a rend terjeszkedésében Chilében és Argentínában. Bár életszentsége bizonyított volt, végül nem avatták szentté. *Manuel de Mendiurru*: *Diccionario histórico-biográfico del Perú*. Lima, 1885. VI. 246–247.; *José Jouanen*: *Historia de la Compañía de Jesús en la antigua provincia de Quito: 1570–1774*. Editorial Ecuatoriana, Quito, 1941. I. 21., 35., 109., 112., 119.; *Alexandre Coello de la Rosa*: *Era sanctorum: la beatificación inconclusa del padre Diego Martínez, SJ (1627–1634)*. *Hispania sacra* 123. (2009) 197–199., 206–207., 211.

vetítő központ. A hírek dinamikus áramlását főként a jelentős római diplomáciai testület tette lehetővé, amely az ügynökök, politikai írók és informátorok, az úgynevezett *menanti*³⁴ úttörő szerepű csoportját foglalkoztatta. Ezen kívül Róma volt a katolikus egyház nemzetközi információs hálózatának központja is, így a város hírterjesztő szerepe a globalizáció első hullámának kiindulópontjaként is értelmezhető.³⁵ Mosquera és Cabrera tevékenysége is bizonyítja, mennyire kiterjedt és hatékony volt a jezsuita rend információs hálózata.

Magyarország 16–17. századi eseményei nem voltak ismeretlenek Itáliában, köszönhetően az Anjou-ház kora és Hunyadi Mátyás uralkodása óta kialakult összeköttetéseknek és az uralkodói udvarok között kapcsolatot tartó értelmiségeknek. Sok magyar diák tanult Itáliában, főként Páduában; Báthory tanácsadóinak nagy része is ott töltötte diákévei egy részét. Tudjuk, hogy a 16. század végén a pápaság számára elsődleges fontosságú volt Erdély rekatolizálása, és az olasz jezsuiták, köztük a híres misszionárius, Antonio Possevino az elsők között írtak a magyar területek eseményeiről. 1593-ban, a törökök elleni hosszú háború kezdetén VIII. Kelemen pápának már hatalmas mennyiségű információ állt rendelkezésére a magyarországi háborúra vonatkozóan, amelynek forrásai a jezsuiták, illetve Báthory udvartartásának olasz háttérrel, kapcsolattal rendelkező tagjai voltak.³⁶

A források körét tovább bővítették azok a hírek, melyek Velence kikötőjébe, illetve a ferrarai udvarba érkeztek.³⁷ Mosquera összegyűjtötte mindezeket a dokumentumokat; néhány alkalommal több olasz hírlap tartalmát tömörítette, míg máskor teljes terjedelmükben spanyolra fordította az olasz szövegeket. Az eredeti nyomtatott szövegek főként két neves római kiadó, Gabia és Bernardino Beccari nyomdájából, illetve Pandulfo Malatesta milánói „*Impressore Regio Camerale*” műhelyéből származtak.³⁸ Ettinghausen kiemelte, hogy a nyomtatott olasz eredetű kéziratok terjesztése általános gyakorlat volt a spanyol *relaciones de sucesos* ese-

34 *Mario Infelise*: *Roman avvisi*: Information and Politics in the seventeenth Century. In: *Court and Politics in Papal Rome 1492–1700*. Ed. Gianvittorio Signorotto–M. Antonietta Visceglia. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 212–228.

35 *Benedetta Albani*: *The Apostolic See and the World: Challenges and risks facing global history*. *Rechtsgeschichte* 20. (2012) 330–403.

36 *Klaniczay T.*: i. m. (6. jz.) 34–48.; *Péter Sárközy*: *L'eco letteraria italiana delle guerre contro i Turchi in Ungheria*. In: *I turchi, il Mediterraneo e l'Europa*. A cura di Giovanna Motta. Franco Angeli, Milano, 1998. 355–366.; *Florina Ciure*: *Interferenze culturali veneto-transilvane nel Cinque-Seicento*. *Crisia* 27. (2007) 141–158.

37 Velencével kapcsolatban vö. *Hans J. Kissling*: *Venezia come centro di informazioni sui Turchi*. In: *Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV–XVI): aspetti e problemi*. A cura di Hans-Georg Beck et al. Olschki, Firenze, 1977. 97–110. Ferrarában Vittorio Baldini nyomdász 1595-től egy egész kiadványsorozatot szentelt a hosszú háború eseményeinek, melyet Milánóban Malatesta, Rómában Gabiani, Sevillában pedig Cabrera jelentetett meg. Ricci említést tesz 15 ferrarai hírlapról és számos komoly törökellenes értekezésről olyan kiemelkedő írók tollából, mint Tarducci, Soranzo vagy la Noue Schwendi. *Ricci, G.*: i. m. (30. jz.) 69–70.

38 *Tullio Bulgarelli*: *Gli avvisi a stampa in Roma nel Cinquecento*: Bibliografia, antologia. Istituto di Studi Romani, Roma, 1967. 101–106.; *Márton Szentpéteri*: *Il Transilvano. The image of Zsigmond Bathory. Bruniana e campanelliana: ricerche filosofiche e materiali storico-testuali* 9. (2003) 1. sz. n. 19.

tében.³⁹ Mosquera kéziratos levél formájában küldte tovább szövegeit sevillai és limai rendtársai tájékoztatására, nem szánta azokat tömeges kiadásra.

A levelek szerzője, Juan Mosquera páter Monforte de Lemosban, Galíciában született 1556 körül. 1580-ban lépett be a Jézus Társaságába, és hamarosan Peruba küldték.⁴⁰ Bár három évvel korábban már kérelmezte visszatérését Európába, csak 1591-ben érkezett Sevillába. Claudio Aquaviva, a jezsuita rend generálisa a következő évben Rómába hívta, mivel a rend perui ügyeiben járatos tanácsadóra volt szüksége. Mosquera megbecsült közvetítője is volt dél-amerikai rendtársai és ismerősei kéréseinek.⁴¹ 1595 márciusától Mosquera havi gyakorisággal krónikát kezdett írni Báthory tevékenységéről korábbi rendházfőnökének, Juan Sebastián de la Parra perui tartományfőnöknek. A latin-amerikai provinciákkal folytatott kommunikáció központja Sevilla volt, ahol Mosquera úgynevezett „nyilvános leveleit” kibontották, és tartalmukat terjesztették.⁴² Mosquera 1596 októberében tért vissza Rómából Sevillába, és ott az Indiák prokurátora mellett dolgozott, így személye kulcsfontosságúvá vált az amerikai kontinensen működő jezsuitákkal fenntartott kapcsolatokban.⁴³ Hivatalos kötelmei ellenére nem adta fel *relaciones*-írói és -fordítói munkáját: folytatta sorozatát a magyarországi háborúról, és más „egzotikus” híreket is fordított, főként a Moszkvai Nagyfejedelemségről.⁴⁴ 1610-ben halt meg Granadában.⁴⁵

A fentiekben ismertetett, egymással is összefüggő hírtovábbítási folyamatok is jelzik a háborúval kapcsolatos információk terjedésének és recepciójának egyedi jellegét Spanyolország esetében. Báthory 1594. június 16-án, az erdélyi országgyűlésen kezdeményezte a csatlakozást a törökellenes ligához, és 1595-ben már hadjáratba vonult az Oszmán Birodalom ellen. A korabeli olasz nyomtatványok egy időben, pontosan számoltak be ezen eseményekről az év folyamán, míg Mosquera páter 1595. márciusban kezdte meg havi jelentései írását. Ugyanakkor Rodrigo de Cabrera hasonló témájú beszámolóit csak 1596 júniusától kezdte kiadni, bár ekkortól nyomdája viszonylagos rendszerességgel működött. Az első két aprónyomtatvány nyomtatási engedélyét a sevillai *corregidor* nevén, június 17-re és 19-re dátumozva állították ki. Ebből arra következtethetünk, hogy egy időben szándékozták terjeszteni őket az úgynevezett *Carta de Mahometesszel* és a harmadik *relaciónnal* együtt, melyek ugyanazon év május 6-án jelentek meg Rómában. Az első szöveg az 1594-es hadjárat rövid összefoglalása, a második az 1595-ös év győzelmeit írja le (ennek függeléke a *Carta de Mahometes*), és csak a

39 Henry Ettinghausen: Las relaciones de sucesos italianas en relación con las españolas. In: *Proto-giornalismo e letteratura*. Avvisi a stampa, relaciones de sucesos. A cura di Gabriel Andrés. FrancoAngeli, Milano, 2013. 13–24.

40 Antonio de Egaña: Monumenta Peruana. Institutum historicum S. I., Roma, 1974. III. 238. Catálogo de la Provincia del Perú, 1583. január 2.

41 Uo. IV. 441., V. 100., 147., 168.

42 José Eugenio de Uriarte: Catálogo razonado de honras anónimas y seudónimas de autores de la Compañía de Jesús pertenecientes a la antigua asistencia española [...]. Madrid, 1904. II. 172., 202.

43 Egaña, A. de: i. m. (40. jz.) VI. 237., 270., 595.

44 Nicolás Antonio: Bibliotheca Hispana Nova. Madrid, 1783. I. 747.

45 Augustin de Backer–Alois de Backer: Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus. Liège, 1854. II. 428.

harmadik *relación* nyújt frissebb információt, az 1596-os hadjárat előkészületeiről.⁴⁶ Ebből látható, hogy Cabrera nyomdájának elsődleges célja az volt, hogy az előismeretekkel nem rendelkező közönséget gyorsan tájékoztassa az erdélyi helyzet alakulásáról. Mi lehetett az oka annak, hogy ennyi késéssel támadt csak érdeklődés Spanyolországban Zsigmond hadjárata iránt?

Erdélyi követség Spanyolországban, 1596

Mint említettük, 1596. június 17-én Sevilleben kiadási engedélyt kapott az első jezsuita forrásokat felhasználó aprónyomtatvány. Nem sokkal korábban egy másik jezsuita páter, Alfonso Carrillo, az erdélyi fejedelem követe jelent meg Madridban fontos ügyben.⁴⁷ Nincsen bizonyíték arra, volt-e valamilyen összefüggés a két esemény között, de Carrillo és Mosquera 1596 áprilisában találkozott Rómában, és az is egyértelmű, hogy a jezsuitáknak érdekében állt nyilvánosan propagálni erdélyi támogatójuk, Báthory Zsigmond győzelmeit. Az események különösen érzékeny körülmények között zajlottak: a sikeres 1595. évi hadjárat után Zsigmond kétségesbeesetten próbálta elnyerni a császár, a pápa és a spanyol király támogatását, hogy megszilárdítsa pozícióját a török offenzíva ellen. 1596 februárjában Carrillo páter, Visconti erdélyi nuncius és maga Báthory utaztak a prágai császári udvarba, hogy segítséget kérjenek II. Rudolftól.⁴⁸ Ezután Carrillo Rómába és Madridba utazott tovább, hogy a lehető legnagyobb mértékű támogatást szerezze meg. Miután VIII. Kelemen pápa pénzt, katonákat és a nagy presztízsű állandó nunciaturát ígerte Báthorynak, Carrillo visszatért szülőföldjére, Kasztíliaába.⁴⁹

A spanyol uralkodónak, bármennyire is szeretett a kereszténység védelmezőjének szerepében megjelenni a nemzetközi politikában, nem fűződött komoly érdeke a Magyarországon zajló háború támogatásához. Ebben az időszakban a spanyol monarchia egyszerre viselt háborút Anglia, Franciaország és a németalföldi felkelők ellen, ráadásul II. Fülöp és unokaöccse, II. Rudolf német-római császár kapcsolatát leginkább a kölcsönös, leplezett gyanakvás határozta meg.⁵⁰ Sem Khevenhüller kinevezett császári követ, sem Lobkowitz rendkívüli követ nem tudta

46 Uriarte, J. E. de: i. m. (42. jz.) II. 202. Az idézett szövegek forrása (ld. melléklet): Mosquera (1596a), Mosquera (1596b), Mosquera (1596c), Mosquera (1596d).

47 Archivio Segreto Vaticano (= ASV), Segreteria di Stato (= SS), Particolari, 1, fol. 127r. Alfonso Carrillo Pietro Aldobrandini bíborshoz. Madrid, 1596. május 17.

48 ASV SS Particolari, 4, fol. 92r. Alfonso Carrillo Cesare Speziani nunciushoz. Gyulafehérvár, 1595. december 28.; AGS E, 703, s. nr. Guillén de San Clemente Juan de Idiáquezhez. Prága, 1596. február 13. és március 5.

49 Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberiniani Latini 5845, fol. 14v. Pietro Aldobrandini bíboros Camillo Caetani nunciushoz. Róma, 1596. április 9.; *Arnaud d'Ossat: Lettres du Cardinal d'Ossat*. Paris, 1698. I. 226., 246–247.

50 María J. Rodríguez Salgado: *I loved him as a father loves a son... Europe, damn me then, but I deserve his thanks: Philip II's relations with Rudolf II*. In: *La dinastía de los Austria: las relaciones entre la Monarquía Católica y el Imperio*. Coord. José Martínez Millán–Rubén González Cuerva. Polifemo, Madrid, 2011. 384.

elérni, hogy II. Fülöp változtasson stratégiáján. Ezért VIII. Kelemen jónak látta két rendkívüli pápai követi látogatással növelni a spanyol királyra gyakorolt nyomást. Az első követség, Borghese auditor, a leendő V. Pál pápa vezetésével, 1594 februárjában érkezett a spanyol udvarba. A második követség vezetésével a pápa unokaöccsét, Gianfrancesco Aldobrandini pápai generálist bízta meg 1595 januárjában. Mindkét követ sikertelenül és csalódottan távozott az országból; II. Fülöp sziklaszilárdan tartotta a magyar háború kapcsán elfoglalt álláspontját. A király őszintén elmondta Borghesének, nem segít unokaöccsének, hiszen: „A császárnak módjában állt mérlegelni a kereszténység helyzetét, az erőfeszítéseit Franciaország ügyében, illetve jelentős kiadásait, és mikor Császári Felsége békét teremt, boldog lesz.”⁵¹ Ám a pápai kérés teljes elutasítása nem lett volna méltó a katolikus királyhoz. II. Fülöp végül 300 000 dukátot ígért, de ennek harmadát megkapta Quiroga bíborostól „önkéntes” adományként, az összeg maradékát pedig az Indiáról érkező flotta hazatérésekor kívánta átadni. Bár a flotta 1594 júliusában befutott, a nuncius nehezményezéseinek dacára a pénzt a király csak decemberben küldte el.⁵²

Aldobrandini 1595 januárjában hasonló segítségkérő céllal, valamint a királynak szánt értékes ajándékokkal érkezett. De két hónapnyi kinkeserves tárgyalás után sem sikerült elérnie, hogy VIII. Kelemen kérésére II. Fülöp hadsereget, illetve a Mediterráneumban hajóhadat állítson fel, csupán annyit, hogy a pápaság Quiroga bíboros örökségének harmadát felhasználhassa arra, hogy nyolcezer gyalogos katonát és ezer lovasat toborozzon a király országaiban.⁵³

Amikor Carrillo Madridba érkezett, Caetani nuncius még tárgyalásokat folytatott a több mint egy éve Aldobrandininek ígért összeg kifizetéséért.⁵⁴ A királyi kegy kimutatására az épp betegségből lábadozó II. Fülöp Toledóba hívatta Carrillót, és meleg fogadtatásban részesítette. Carrillo három kéréssel járult az uralkodó elé: anyagi támogatást kért Báthory fejedelemnek, felvételét az aranygyapjas rendbe, valamint a spanyol armada figyelemelterelő támadását a törökök ellen a Földközi-tengeren.⁵⁵ Június 28-án megérkezett a király válasza: II. Fülöp jóváhagyta 80 000 aranydukát azonnali kifizetését Velencében. A jezsuitának az armadával kapcsolatos kérését azonban lehetetlen volt teljesíteni, ugyanis az admirális már a nyílt tengeren volt, pontos utasításokkal.⁵⁶ Igen figyelemreméltó ez a gyors, minden tárgyalást nélkülöző és az előzetes megegyezés érzését keltő segély. A spanyol

51 *Ricardo de Hinojosa y Naveros*: Los Despachos de la diplomacia pontificia en España: Memoria de una misión oficial en el Archivo secreto de la Santa Sede. Madrid, 1896. 366.

52 AGS E, 2450, s. nr. „Puntos de lo que trajo Popel (von Lobkowitz) y la respuesta que se les dio”. San Lorenzo, 1595. szeptember 13.; *Niederkorn, J. P.*: i. m. (2. jz.) 201.

53 Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), Santa Sede, 20, fol. 388–400. II. Fülöp Sessa hercegéhez. Madrid, 1595. március 31., ill. *Hinojosa y Naveros, R. de*: i. m. (51. jz.) 391–392. Giovanni Francesco Aldobrandini VIII. Kelemen pápához. Torija, 1595. április 1.

54 ASV SS Spagna 47, fol. 178r. Camillo Caetani nuncius Aldobrandini bíboroshoz. Madrid, 1596. június 10.

55 ASV SS Particolari, 1, fol. 129r. Alfonso Carrillo Pietro Aldobrandini bíboroshoz. Toledo, 1596. május 29.; AGS E, 703, s. nr. Alfonso Carrillo *memoriáléja* II. Fülöp királyhoz. Toledo, 1596. június 1.

56 AGS E, 2450, s. nr. „Lo que Su Md. es servido que se responda a lo que el padre Alonso Carrillo a propuesto de parte del príncipe de Transilvania”. Toledó, 1596. június 28.; Guerra y diplomacia

udvar híres volt lassú ügymenetéről és a bármilyen ügyben folytatott elhúzódozó és aprólékos tárgyalásairól, ám Carrillo kevesebb mint egy hónapot tartózkodott Toledóban. Az Erdélynek nyújtott váratlan anyagi támogatás annak fényében még meglepőbb, hogy ugyanekkor II. Fülöp már tárgyalásokat folytatott az 1596 novemberében bejelentett államcsödről.

Caetani nuncius korábban azt jósolta, Carrillo számos okból is többet fog elérni a spanyol udvarnál, mint akár ő maga, akár a császári követ. Carrillo ügyének kedvezett kérése újszerűsége, Báthory korabeli hatalmas népszerűsége és a hírnév, a „szimbolikus tőke”, melyre a spanyol korona szert tehetett a támogatásával. A fennmaradt források tanúsága szerint Báthory fejedelem harca elnyerte mind II. Fülöp, mind gyermekei személyes érdeklődését. A király első kérése Carrillóhoz az volt: „sapere la vera relatione di quelle cose” (megismerni azon dolgok valódi történetét). Emellett a spanyol király, a kereszténység védelmezője hírnevének kifejezetten jót tett, hogy egy „egzotikus fejedelem” egy spanyol jezsuita által vezetett rendkívüli követséggel fordul hozzá.⁵⁷ Ezt a propagandajellegű gesztust széles körben terjesztették is a spanyol korona római, velencei és prágai nagykövetei, hogy újabb bizonyosságát adják a spanyol uralkodó bőkezű és önzetlen külpolitikájának, akit egyébként sokan erősen kritizáltak számító, csak az államérdeket szem előtt tartó politikai habitusa miatt.⁵⁸

A tárgyalások folyamatának és eredményének létezik egy dinasztikus vonatkozású értelmezése is. II. Fülöp fő miniszterei (főként Cristóbal de Moura y Juan de Idiáquez) körében korántsem volt népszerű a magyarországi hosszú háború anyagi támogatásának ötlete; annál inkább támogatta azt az udvaroncok egy kisebb csoportja, akik a hatalmi perifériára szorultak. Mind a nuncius, mind a császári követ legnagyobb támogatója Habsburg Mária özvegy császárné volt.⁵⁹ Mária II. Fülöp húga és II. Rudolf császár édesanyja volt, és férje halála után a madridi sarutlan karmeliták kolostorába vonult vissza. A császárné alapította a madridi jezsuita kollégiumot is, és környezetében kialakult egy politikai csoport, mely hangsúlyozottan támogatta a jezsuitákat, illetve szorgalmazta a spanyol monarchia és a pápaság, valamint a dinasztia osztrák ága kapcsolatainak szorosabbra fűzését. Fülöp herceg (1598-tól III. Fülöp) szimpatizált Mária politikai meggyőződésével:

en el Mediterráneo: Correspondencia inédita de Felipe II con Andrea Doria y Juan Andrea Doria. Ed. Rafael Vargas-Hidalgo. Polifemo, Madrid, 2002. 456.

57 „Hanno piacere che si sia mandata persona espressa à far ricorso a Sua M.tà, et implorar il suo aiuto, giudicando che ciò appartenga molto alla sua riputat.ne. È stato molto accertato, che venisse un Gesuita per la molta autorità che tengono con li ministri, et che fosse naturale di questi regni”. ASV SS Spagna 47, fol. 196r. Camillo Caetani nuncius Aldobrandini bíboroshoz. Madrid, 1596. június 12.

58 AGS E, 703, s. nr. Guillén de San Clemente II. Fülöp királyhoz. Prága, 1596. október 21.; *Giro-lamo Frachetta*: Il primo libro delle orazioni nel genere deliberativo. Roma, 1598. 65–68.

59 ASV SS Spagna 47, fol. 161r–162r. Camillo Caetani nuncius Aldobrandini bíboroshoz. Madrid, 1596. április 30.

ennek mutatta jelét 1596 júniusában a Báthorynak nyújtandó támogatás tárgyalásakor és több más alkalommal is uralkodása során.⁶⁰

II. Fülöp Báthorynak juttatott támogatása beleillett az uralkodó Közép-Európával kapcsolatos nagyobb léptékű stratégiájába: nemcsak az erdélyi fejedelem kapta meg az annyira áhított aranygyapjas rendet, hanem Mátyás főherceg, II. Rudolf császár testvére és tervezett utódja, valamint Ferdinánd osztrák főherceg is. A spanyol uralkodó ezzel is bizonyítani akarta, hogy gyanakvó unokaöccsén, II. Rudolfon kívül több szövetségese is van a térségben, valamint e gesztussal kívánta megkezdeni az óvatos stratégiai közelítést az alsó-ausztriai udvarhoz. Ennek uralkodója, Ferdinánd főherceg Báthory sógora volt, és Ferdinánd húga, Margit a legmegfelelőbb menyasszonyjelöltnek bizonyult Fülöp spanyol herceg számára. Nem sokkal Carrillo követjárása után II. Fülöp legbizalmasabb tanácsadója, Cristóbal de Moura megkezdte a házasságot előkészítő tárgyalásokat Habsburg Mária császárnéval.⁶¹

A keresztes Spanyolország dicsérete: *A kiváló erdélyi fejedelem komédiája*

A sevillai hírlapoknak köszönhetően 1596 kora őszére Báthory cselekedetei Spanyolország-szerte közismertek lettek. II. Fülöp nagylelkűségének adta jelét azzal, hogy ekkoriban részesítette bőkezű pénzadományban a hősiessé erdélyi fejedelmet. Az intenzív közéleti figyelem ihlette *A kiváló erdélyi fejedelem komédiája* című színművet, amelynek cselekménymagját Báthory hadjárata adta. A komédia forrásának a fentiekben ismertetett négy, magyar témájú *relaciones* tekinthető, amelyek 1596 júniusában jelentek meg; a szövegek hatása olyan erős, hogy egyes részleteik sok esetben szó szerint jelennek meg a mű szövegében.⁶²

A valós történelmi hátteret az 1594 és 1596 közötti történelmi események adják, a szövegkorpusz elemei azonban nem lineárisan követik egymást, sőt sok esetben fiktív elemekkel vegyítve jelennek meg a komédiában. A színmű a következő valós történelmi eseményeket vonultatja fel: Zsigmond oszmán alattvalói hűségesküjének

60 ASV SS Spagna 47, fol. 304r–305v. Camillo Caetani nuncius Aldobrandini bíboroshoz. Madrid, 1596. július 16.; *Magdalena S. Sánchez*: The Empress, the Queen, and the Nun: Women and Power at the Court of Philip III of Spain. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1998.; *José Martínez Millán*: La emperatriz María y las púgnas cortesanas en tiempos de Felipe II. In: Felipe II y el Mediterráneo. Coord. Ernest Belenguer Cebrià. Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Madrid, 1999. III. 143–162.; *Rubén González Cuerva*: Cruzada y dinastía: las mujeres de la Casa de Austria ante la Larga Guerra de Hungría. In: Las relaciones discretas entre las monarquías hispana y portuguesa. Coord. José Martínez Millán. Polifemo, Madrid, 2008. II. 1149–1186.

61 ASV SS Spagna 47, fol. 333v–334v és 381r. Avvisi publici di Madrid. 1596. szeptember 20. és 21.; AGS E, 703, s. nr. Guillén de San Clemente Martín de Idiáquezhez. Prága, 1596. november 11.

62 Vö. Mosquera (1596c) 1–4.; *Luis Vélez de Guevara*: El Capitan prodigioso, príncipe de Transilvania. In: Ocho comedias desconocidas [...]. Ed. Adolf Schaeffer. Brockhaus, Lipcse, 1887. 188–189.

felbontása; a nemesség körében ellene kibontakozó ellenállás (1594. május); a lázadók feletti győzelme, majd bosszúja (1594. október); a császárral kötött egyezmény (1595. január); a Mária Krisztiánával kötött házasság (1595. július) és a gyurgyevői győztes csata (1595. október 25.). Emellett a színmű olyan történelmi eseményeket is ismertet, amelyekről tudjuk, hogy később történtek: Ludovico Anguisciola nuncius látogatása Erdélyben, aki egy a pápa által megszentelt tört. adott át Báthorynak;⁶³ Carrillo követsége Spanyolországban és II. Fülöp segélye. Az utóbbi két esemény 1596. május-júniusára datálható, csakúgy, mint a III. Mehmed vezette oszmán sereg visszavonulása is.⁶⁴ Úgy tűnik, a szerző törekedett arra, hogy a hírlapokból megismert legfrissebb eseményeket is belefoglalja a cselekménybe. Ennek alapján, figyelembe véve az aprónyomtatványok híreinek gyors terjedését és a tényt, hogy a színtén közérdeklődésre számot tartó 1596-os hadjárat már nem jelenik meg a műben, feltételezhető, hogy a komédia 1596 nyarán keletkezett.

A kiváló erdélyi fejedelem komédiája szerzősége erősen vitatott. Egyetlen régebbi kiadásában (Zaragoza, 1603) a híres sevillai drámaíró, Luis Vélez de Guevarát (1579–1644) tüntették fel szerzőként, amit megerősített Schaeffer 1887-es kiadása is. Cotarelos 1916-ban egy másik kéziratos változatot Lope de Vegának (1564–1635) tulajdonított.⁶⁵ A szerzőséggel kapcsolatos későbbi vitában Lope szerzőségének lehetőségét a mű bizonyos stilisztikai jellegzetességei miatt elvetették, és Vélez de Guevara szerzősége vált valószínűbbé.⁶⁶ George Peale szerint, aki jelenleg a mű kritikai kiadását gondolzza, a komédia eredeti szerzője egy ismeretlen sevillai szerző lehetett a 16. század végén, Vélez de Guevara a színművet 1621 körül egy udvari ünnep alkalmára adaptálhatta.⁶⁷

63 Ludovico Anguisciola grófot 1596 elején Erdély különleges nunciusává nevezték ki. A Szentszék képviselőtében pápai dísztört. adott át Báthorynak, elismerésül győzelmeiért, és a Lengyelországgal való szövetségre buzdította a moldvai kérdés megoldásának céljából, hogy meg tudjanak küzdeni a törökkel. Az írott követutasítás 1596. január 23-án kelt, de Anguisciola csak 1596. május 5-én indult útnak. *Klaus Jaitner*: Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenthöfen, 1592–1605. Niemeyer, Tübingen, 1984. nr. 50., 423–427.

64 *Klaniczay, T.*: i. m. (6. jz.) 49–52.

65 *Vélez de Guevara, L.*: i. m. (62. jz.) 147–261.; *Lope de Vega*: El prodigioso príncipe transilvano. In: *Obras de Lope de Vega: Obras dramáticas*. Ed. Eduardo Cotarelo y Mori. Madrid, 1916. I. 369–421.

66 *S. Griswold Morley–Courtney Bruerton*: Chronology of Lope de Vega's Comedias. *Modern Language Association of America*, New York, 1940.; *Alejandro Cioranescu*: El autor del „Príncipe Transilvano”. In: *Estudios de Literatura española y comparada*. La Laguna, 1954. 93–113.; *Fred M. Clark*: El prodigioso príncipe transilvano. In: *Objective methods for testing authenticity and the study of ten doubtful Comedias attributed to Lope de Vega*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1971. 59–80.; *Javier Rambaud Caballo*: „El prodigioso Príncipe Transilvano”: el ideal católico frente a otomanos y protestantes. In: *Repubblica e virtù: Pensiero politico e Monarchia Cattolica fra XVI e XVII secolo*. A cura di Chiara Continisio–Cesare Mozzarelli. Bulzoni, Roma, 1995. 279–296.

67 *Luis Vélez de Guevara*: El capitán prodigioso. Ed. George Peale. (Kiadás alatt.) – Vélez de Guevara és az udvar kapcsolatáról ld. *Gareth A. Davies*: Luis Vélez de Guevara and Court Life. In: *Antigüedad y actualidad de Luis Vélez de Guevara: estudios críticos*. Ed. George Peale. John Benjamins, Amsterdam, 1983. 20–29. Vélez de Guevara a szerzője az *El jenízaro de Albaniának* is,

A színmű hangsúlyozza Báthory hadjáratának spanyol támogatását, ebben is erősen elüt Mosquera elbeszéléseitől, amelyekben Spanyolország egyáltalán nem jelenik meg. A komédiában ugyanakkor pontosan a németek és az itáliaiak hiánya feltűnő: csak annyi időre jelenik meg egy-egy német vagy itáliai szereplő, hogy a kulcsfigura, Carrillo barát spanyol bölcsességét és nemességét dicsőítse. A műben kiemelik a II. Fülöp által nyújtott anyagi támogatás fontosságát is.⁶⁸ Az is egyértelmű, hogy a komédiát az udvari környezethez igazították, hiszen számos jellegzetessége elüt a korabeli spanyol populáris színművekéitől: nincsen jelen az állandó komikus, a *gracioso* alakja, hiányoznak a szerelmi intrikák, ugyanakkor a történelmi események elbeszélése pedáns pontosságú,⁶⁹ információkezelése meglehetősen realista, például a Zsigmond és Krisztierna közötti házasságot inkább államok közötti megállapodásként, mintsem házastársi kapcsolatként mutatja be.⁷⁰ Ennek a többé-kevésbé komoly változatnak egy későbbi, hangsúlyosabb szerelmi szállal és több rejtéllyel gazdagított átdolgozása hatalmas sikert aratott: Juan de Matos Fragoso és Agustín Moreto *El Príncipe prodigioso y defensor de la fe* (A kiváló fejedelem, a hit védelmezője) című darabja több mint húsz kiadást ért meg 1651 és 1803 között.⁷¹ A művet még az 1790-es években is rendszeresen műsorra tűzték Madridban, Valladolidban, Puerto de Santa Mariában, Mexikóban, vagy éppen Havannában.⁷² Több évszázad választja el Mosquera 1596-os hírlapjait és a spanyol udvarban a 18. században a karibi színházakról zajló vitákat. Mindenesetre Báthory kalandjai két évszázaddal később is közérdeklődésre tarthattak számot, hiszen a modern kori spanyol nemzeti identitás két központi témájára reflektáltak: az iszlám elleni harcra, valamint egy, a középkori győzedelmes Cidhez hasonló keresztes lovag ideáljának keresésére.⁷³

(Fordította: Virágh Anna)

melyben szintén egy kelet-európai keresztény hős küzd a muzulmán Szkander bég ellen, ld. *German Vega García-Luengos*: La reescritura permanente del teatro español del Siglo de Oro: nuevas evidencias. *Criticón* 72. (1998) 13–16.

68 A műben visszatérő jellegzetesség, hogy Báthory a kasztíliai erényeket megtestesítő Carrillo segítségét kéri. *Vélez de Guevara, L.*: i. m. (62. jz.) 170., 187., 196. és 206. II. Fülöp segítségéről ld. uo. 240. (dátum nélkül, 1594?). Biblioteca Nacional de Madrid M° 11055, h. 97.

69 A komédiában megjelenő erdélyi nemesek megfeleltethetők Báthory udvari embereinek: Kovácsóczy kancellár, Kendi Sándor gróf, Báthory Boldizsár hadvezér, Jósika háznagy, Geszti kapitány és Keresztury helytartó.

70 Az *Animal de Hungria*, a *La Restitución de Brasil* vagy az *El Gran Duque de Moscovia* esetében bebizonyosodott, hogy az aprónyomtatványok a művek forrásai.

71 Emellett még számos más kiadást is tévesen tulajdonítottak Juan Pérez de Montalbánnak. *Maria Grazia Profetti*: Per una bibliografia di J. Pérez de Montalbán. Verona, 1976. 492–499.

72 *Cioranescu, A.*: i. m. (66. jz.) 97.; *Antonio Domínguez Ortiz*: La batalla del teatro en el reinado de Carlos III (II). *Anales de Literatura Española* 3. (1984) 217.; *Irving A. Leonard*: The 1790 Theater Season of the Mexico City Coliseo. *Hispanic Review* 19. (1951) 2. sz. 104–120.; *Papel Periódico de La Havana* 5, 21 de noviembre de 1790.

73 *Oana Andreia Sambrian*: El gusto del público español por las comedias de carácter histórico en la España barroca – *El prodigioso príncipe transilvano* y *El príncipe prodigioso*. *Bulletin of Hispanic Studies* 89. (2012) 1. sz. 32–41.

Melléklet

A háborúról szóló aprónyomtatványok katalógusa

A félkövérrrel szedett kiadások Rodrigo de Cabrera nyomdájában készültek.

Rövidítések: BNE = Biblioteca Nacional de España; RAH = Real Academia de la Historia; UGRA = Biblioteca Central de la Universidad de Granada; US = Biblioteca Central de la Universidad de Sevilla.

1595a:

Lassedio, et presa della citta di Strigonia. Dove s'intende tutto quello che si é fatto nell'Ungheria infriore dalli due di Luglio fino alli due di Setiembre 1595. publicato da Bernardino Beccari apresso la Minerva. Milano: per Gratiadio Ferioli, 1595. Con licenza de'Superiori. RAH: 1/3353(7)

1595b:

Accolti, Girolamo: *Aviso di Ungheria e di Transilvania deprogressi di quei Serenissimi di Vienna li 18 di nouembre 1595.* [Milano: per Francesco Paganello, 1595.] Con licenza de'Superiori. RAH: 1/3353(8)

1596a:

Copia della Risposta del Prencipe Transilvano al Gran Turcho. Sigismondo Battori Prencipe di Transilvania, Valachia, Moldavia; Cavaliero di Giesü Christo. A te Sultán Mahumet Othomano Imperador de'Turchi. Alba Giulia, 1595. november 18. Macerata: Sebastiano Martellini, 1596. In: *Márton Szentpéteri: II Transilvano.* Tommaso Campanella és Báthory Zsigmond. Palimpszeszt 17. (2002). <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zempenyi/24.htm>

1596?b:

Relación muy cierta y verdadera de las grandes y maravillosas victorias que a tenido Segismundo Principe de Transilvania contra el gran Turco, dode se da cuenta de las Ciudades y fortalezas que le a ganado en toda vna Provincia, donde le a muerto en vezesmas de ochenta mil Turcos y Genizaros, y los muchos despojos q le ha tomado, q son de innumerable precio. S. l.: s. n., s. a. In: *Los pliegos sueltos de Thomas Croft (siglo XVI).* Ed. Pedro M. Cátedra-Víctor Ínfantes. Albatros, Valencia, 1983. nr. 1.

1596c:

Quarta parte de la relación nueua, De Transilvania y Valachia, Por la qualse avisan los prósperos sucessos del serenissimo Principe de Transilvania contra los Turcos, asieneln Reyno, como enel otro después de la venida de la Corte del Emperador; desde primero de Mayo de 96. Sevilla: en casa de Rodrigo Cabrera [...], [1596.] US: A 109/085

Mosquera, Juan de, SJ 1596a. *Relacion de lo sucedido al [...] Principe Sigismundo Batori, Principe de Transilvania, Moldavia, y Valaquia, desde el principio del año passado de noventa y quatro hasta ultimo de octubre del dicho año*. Sevilla: en casa de Rodrigo Cabrera. RAH: 9/3675(36)

Mosquera, Juan de, SJ 1596b. *Segunda relacion de los hechos y vitorias del Principe de Transilvania, que a tenido contra el gran Turco*. Sevilla: en casa de Rodrigo Cabrera. US: A 109/085

Mosquera, Juan de, SJ 1596c. *Carta de Mahomet, Tercer Emperador de los Turcos, escripta al Serenissimo Sigismundo Batori, Principe de Transilvania, Moldavia, Valachia [...]*. Sevilla: en casa de Rodrigo Cabrera. BNE: V/224-2

Mosquera, Juan de, SJ 1596d. *Tercera relacion de lo sucedido al Principe de Transilvania desde catorze de Marzo de nouenta y seus hasta 27 de Abril de dicho año*. Sevilla: en casa de Rodrigo Cabrera. US: A 109/085

Mosquera, Juan de, SJ 1596e. *Quinta relación de los prósperos sucesos: así del serenissimo Principe de Transilvania, como del exercito Imperial contra el gran turco. De Praga corte del Emperador*. Sevilla [...]: en casa de Rodrigo de Cabrera, [1596?] RAH: 9/3675(43)

1597a:

Sexta relación de los prósperos sucessos y vitoria que agora nuevamente an alcançado el Principe de Transilvania y el Exercito Imperial contra el gran Turco. Sevilla: en la imprenta de Rodrigo de Cabrera, 1597. US: A 109/085

1597b:

Mosquera, Juan de (S.J.): *Relación séptima de la gran batalla que uvieron iunto a Agria ciudad dé la Vngria Superior, los exercitos de la Magestad del Emperador, y el Serenissimo Principe de Transilvania, con el del gran Turco. En donde se auisa auer muerto setenta mil Turcos, y el saco de sus alojamientos, y los bagajes, con sola perdida de cinco mil infantes y quinientos cauallos de los nuestros*. Sevilla: al Espital q[ue] era del Rosario A la Madalena, se venden [Rodrigo de Cabrera], 1597. RAH: 9/3675(40)

1597c:

Mosquera, Juan de (S.J.): *Relación verdadera del linaje y descedencia [!] del Serenissimo Sigismundo Batorio, Principe de Transilvania, Moldauia y Valachia, sacada de historias autenticas, y relaciones muy verdaderas, venidas de aquellas partes, con algunas de sus hazañas y proezas dignas de gran memoria*. Sevilla: Rodrigo de Cabrera, 1597. RAH: 9/3675(38)

1597d:

Octava relación y nuevos auisos de Aluaiulia, de primero de mayo, deste año de 1597, por los cuales se sabe, como la gente del serenissimo Principe de Transilvania tomo dos fuerzas muy grandes e importantes, a los Turcos [...]. Sevilla: Rodrigo Cabrera, 1597. UGRA: A-31-168(24)

RUBÉN GONZÁLEZ CUERVA

“THE PRODIGIOUS TRANSYLVANIAN PRINCE”

THE “LONG WAR” AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE IN THE MIRROR
OF THE “RELACIONES DE SUCESOS”

The “relaciones de sucesos”, a humble precedent of modern journalism, offer a very rich source yet to be investigated by Hispanic modern history. At the end of the 16th century, the interest in the fight against the Turkish Empire was focused on the “long war” of Hungary (1593–1606), with the emperor Rudolph II and the prince of Transylvania, Zsigmond Báthory facing the Ottoman Empire. We will analyze in detail the mechanisms of news diffusion to the Sevillian press of Rodrigo de Cabrera, where the majority of the relations were released, and the role of the Jesuits, who also acted as creators and transmitters of opinion. This provides a common contextual background to the embassy of the prince of Transylvania to Philip II in 1596 and the premiere of *The prodigious Transylvanian prince*, attributed to Vélez de Guevara. The play not only offers a model image of the Christian prince, but also its sources were clearly these relations of events.

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA

A szatmári bányavidék Bethlen Gábor uralkodásának első éveiben (1613–1620)*

A tizenhatodik század közepén az erdélyi állam és a Magyar Királyság határvidékére szorult, Nagybánya központú szatmári bányavidék sorsa az utolsó Báthory családból származó fejedelem (Báthory Gábor) halála után igen kétségessé vált.¹ A bányavidéket földrajzi elhelyezkedésén túl a Nagybánán folyó pénzügyigazgatási tevékenység tette értékessé, ebből fakadóan sem a Habsburg-kormányzat, sem az új erdélyi fejedelem nem kívánt róla lemondani. A szatmári bányavidéken uralkodó helyzet szépen leképezte az 1610-es évek második felében zajló politikai eseményeket. A Habsburg-kormányzat szemében a nagybányai városvezetés Bethlen Gábor előretolt bástyája volt, így a térségbe nemrég visszatért, stájer gyökerekkel bíró Herberstein családot támogatták a két fél konfliktusában. Úgy vélték, hogy a magyar királyhoz hű familia szilárd helyzete biztosítja azt, hogy Nagybánya és térsége nem pártol át az erdélyi fejedelemhez. Bethlen Gábor természetesen a Herberstein családról vélekedett hasonlóan, mint a császári udvar a nagybányai városvezetésről az első években. Az erdélyi fejedelem számára pedig komoly kockázati tényezőt jelentett, hogy Nagybánán egy a magyar uralkodóhoz lojális és nem kis befolyással bíró család irányítja a bányászatot és a bányakamarát.

A Herberstein család és Nagybánya városa (1613–1620)

Báthory Gábor halála fordulópont volt a szatmári bányavidék életében, ugyanis a Habsburg-kormányzat ezt követően a fiatal fejedelemmel kötött szerződéseket érvénytelennek tekintette, köztük a szatmári bányavidék közjogi helyzetét rendező 1608. évi kassai megállapodást is.² A császári udvar Báthory utódját, Bethlen

* A tanulmány megírását az 108877-NKFIH sz. posztdoktori ösztöndíj támogatta.

1 A szatmári bányavidék Báthory korabeli igazgatására ld. *Mátyás-Rausch Petra: A szatmári nemes-érbányászat igazgatása Báthory Gábor fejedelemsége idején (1608–1613). Történelmi Szemle* 55. (2013) 491–517.

2 A kassai megállapodásra ld. *Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában (1541–1711). MTA, Bp., 1918. 218.*

Gábort a törökök emberének tartotta, ezért újra akarta rendezni a Magyar Királyság és az erdélyi állam viszonyát.³

A két állam határvidékén fekvő területekre a Habsburg fél különös hangsúlyt helyezett, ezt bizonyítja Ferdinánd főherceg 1613. novemberi rendelete, amelyben arra utasította a határ menti katonai vezetőket, hogy próbálják meg a korábbi Báthory-birtokokat (Nagybánya, Ecsed) újra a király hűségére téríteni.⁴ Nagybánya stratégiai jelentőséggel bírt, ezért Thurzó György nádor külön levélben hívta fel a nagybányai városvezetés figyelmét, hogy II. Mátyás semmilyen körülmények között nem engedi meg a város elszakadását a Magyar Királyságtól. A nádor azt is kihangsúlyozta, hogy a magyar király Báthory Gábor iránt különös kegygyel viseltetett, így átadta neki a szatmári bányavidéket, de Bethlen Gábor már más megítélés alá esik.⁵

A nagybányai városvezetésnek nem volt sok választási lehetősége, így 1613 végén visszatértek a magyar uralkodó hűségére.⁶ A szatmári főkapitány Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány parancsa értelmében Szentmihályi Benedek nagybányai bírót és négy esküdtársát a szatmári várba hívatta, a megjelenteknek fel kellett esküdniük az uralkodó hűségére. Forgách Zsigmond arra is felhívta Dóczy András figyelmét, hogy a város visszatérésének „csak szép csendességgel kell megelni minden pufongás nélkül”.⁷

Ezt követően, ahogy a korábbi évtizedekben is szokás volt, az Udvari Kamara fel kívánta mérni a helyi bányászban rejlő erőforrásokat, a lehetséges jövedelmeket és lehetőségeket, ezért tervbe vették egy kamarai bizottság kiküldését. A kamarai bizottság kiküldése és a bányagazgatás újjászervezése azonban akadályokba ütközött, többek között komoly problémát jelentett, hogy a térség egyik legnagyobb birtokosa ebben az időben Gerhard Lisbona volt, az elhunyt Báthory Gábor megbízható gazdasági szakembere. A németalföldi gyökerekkel bíró kereskedő akkor már legalább tíz éve rendelkezett a korábbi Herberstein-birtokokkal.⁸ Idősebb Felician von Herberstein egyetlen életben maradt fia, ifjabb Felician azonban vissza akarta kapni a szatmári birtokokat. Azt követően, hogy Báthory Gábor elutasította kérését, a Magyar Tanácshoz és Thurzó György nádorhoz fordult segítségért. A nádor egyértelműen támogatta törekvéseiben, mert úgy vélte, hogy az uralkodóhoz lojális Herberstein családon keresztül meg lehet erősíteni az udvar

3 *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). *Századok* 145. (2011) 828.

4 Uo.

5 Serviciul Județean Arhivelor Naționale Maramureș (Nagybánya; = SJAN Maramureș), Primăria Orașului Baia Mare, fond 1., Documente privilegiale nr. 93.

6 *Oborni T.*: i. m. (3. jz.) 879., ill. *Lukinich I.*: i. m. (2. jz.) 233.

7 Okmányok és levelek az 1613-ik év történetéhez. Közli Szilágyi Sándor. *Történeti Lapok* 3. (1875) 870.

8 A javakhoz vásárlás útján jutott hozzá, a korábbi nagybányai bányabérlő, Friedrich von Herberstein adta el neki 1600 augusztusában. Ld. *Mátyás-Rausch Petra*: Thurzó György nádor szerepe a szatmári Herberstein birtokok restitúciójában (1610–1615). In: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára–Püski Levente. Kapitális, Debrecen, 2013. (*Speculum Historiae Debreceniense* 12.) 100–101.

befolyását a szatmári bányavidék felett. Addig azonban nem sokat értek el, amíg élt Báthory Gábor, Lisbona legfőbb támogatója.⁹

Báthory halála után megváltozott a helyzet, Lisbona védelmező nélkül maradt, így felgyorsulni látszottak az események. Thurzó György Bethlen hatalomra kerülését követően még kitartóbban küzdött azért, hogy a Herberstein család visszakapja szatmári birtokait, így vélte biztosítotttnak, hogy a térség nem kerül erdélyi fennhatóság alá. A visszaadást békés körülmények között kívánta végrehajtani, attól félt, hogy egy erőszakos megmozdulás még tovább mélyítené a két állam közötti szakadékot, így nem nyerte el tetszését, hogy a térség katonai vezetői is megpróbálták kezükbe venni a szatmári Herberstein-birtokok ügyét.¹⁰ A korabeli kamarai levelezésből kiderül, hogy a császári udvar másként képzelte el a birtokok átadását, mint a nádor vagy éppen a Szepesi Kamara elnöke, Daróczy Ferenc. Az Udvari Kamara 1614 márciusában arról adott ki rendeletet, hogy a birtokok átadását egy kamarai bizottság irányítsa, de a felügyelet joga a szatmári főkapitányt, Dóczy Andrászt illette volna.¹¹ Hasonlóan fogalmazott Ferdinánd főherceg júniusi rendelete is, eszerint az átadást Dóczy Andrásnak kellett volna levezényelnie, és szükség esetén bevetethetett volna katonai erőt is.¹² A királyi udvar döntéshozói a két állam közötti feszült viszony ellenére számoltak a katonaság bevetésével is, mert úgy vélték, hogy Lisbona és a nagybányai városvezetés Bethlen buzdítására szándékosan akadályozta a visszaadási procedura lezárását.¹³

A Szepesi Kamara elnöke, Daróczy Ferenc 1614 júliusában írt levelében megvédte a nagybányai városvezetést. Elmondása szerint az ő személyes távolléte, erdélyi követsége is hozzájárult ahhoz, hogy a Szepesi Kamara tanácsa nem tudott hatékonyan fellépni a Herberstein örökösök érdekében. Azt ő is megerősítette, hogy Gerhard Lisbona több ízben is elhagyta hosszú időre Nagybányát erdélyi üzleti ügyeire hivatkozva, távollétében a városi szenátus semmit sem tehetett. Arról nem nyilatkozott, hogy Lisbona üzleti útjai mennyiben köthetők az erdélyi fejedelemez.¹⁴

Az amúgy sem egyszerű helyzetet tovább bonyolította, hogy az 1614 augusztusában, Linzben tartott egyetemes rendi gyűlés ideje alatt ifjabb Báthory István özvegye, Sophia Kostka benyújtotta fia, András nevében az igényét Ecsedre és

9 Uo. 102.

10 Uo. 105–113. Többek között Forgách Ferenc szólalt meg az ügyben, Lisbonát is megkereste levelben. Ld. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Magyar Kincstári Levéltárak, Szepesi Kamarai Levéltár, Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratúrája, E 249 Benigna mandata 48. cs. fol. 155.

11 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (= HKA), Hoffinanz Ungarn, Ungarisches Münz- und Bergwesen (= MBW) RN. 9. fol. 22.

12 ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn, Hoffinanz Ungarn Akten (= HFU) RN. 105. Konv. 1614 Juni fol. 48–49.

13 Az Udvari Kamara több levelében is megróttá a nagybányai városvezetést, mondván, összejatszanak az erdélyi fejedelemmel, és nem működnek együtt Dóczy Andrásval. Ld. uo. fol. 44–45.

14 ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn, Vermischte Ungarische Gegenstände (= VUG) RN. 13a. fol. 325. Daróczy Erich Lassota von Steblau sziléziai származású tanácsossal együtt ment II. Mátyás nevében Erdélybe, hogy Bethlen Gáborral tárgyaljon. Ld. *Oborni T.*: i. m. (3. jz.) 886–887.

Nagybányára.¹⁵ Az özvegy kérését hosszas kamarai levélváltás után 1617 őszén végleg elutasították.¹⁶

Jóllehet a Szepesi Kamarához küldött rendeletekben először 1614 szeptemberében tűnt fel egy személyileg is pontosan meghatározott kamarai bizottság kiküldésének terve, az Udvari Kamara már 1614 augusztusában, a linzi gyűlés ideje alatt kiküldött egy bizottságot Nagybányára, melynek tagjai az Alsó-ausztriai Kamaránál dolgoztak.¹⁷ A bizottság jelentése részletes és precíz munka volt, a biztosoknak tárgyalniuk kellett a Herberstein örökösökkel és Gerhard Lisbonával is. A biztosok érték el, hogy a hosszú évek óta húzódó átadási folyamat sikeresen lezárult, azaz a Herberstein örökösök visszakapták a szatmári bányavidéken fekvő birtokaikat és ingatlanjaikat.

A tényleges átadásra 1614 őszén került sor, amelyet a Szepesi Kamarának kellett irányítania, de felügyeleti jogot kapott Dóczy András szatmári főkapitány is. Ezzel a döntéssel a Szepesi Kamara tanácsa nem értett egyet, több levélben is hangot adtak nemtetszésüknek.¹⁸ A birtokátadási procedúra 1615 januárjáig már bizonyosan lezárult, ugyanis Gerhard Lisbona ekkor juttatta el panaszlevelét a Szepesi Kamara tanácsához. Levelében kifejtette, hogy a birtokokat jogtalanul vették el tőle, és minden fejlesztésbe forgatott pénze odaveszett.¹⁹

Az átadás megszervezésével párhuzamosan folytatódott egy újabb kamarai bizottság kiküldésének előkészítése is. 1614. szeptember végén már kész volt egy újabb tervezet, eszerint Lépes Bálint nyitrai püspök, Daróczy Ferenc, a Sze-

15 ÖStA HKA HFU RN. 106. Konv. 1614 September fol. 369–371. Ifjabb Báthory István öccse, Báthory András bíboros közvetítésével vette el Sophia Kostkát, a pomerániai palatinus lányát. Fiuk, András 1597. június 6-án született meg Helsbergben. Ld. *Horn Ildikó*: Báthory András. Új Mandátum, Bp., 2002. (Post Scriptum – Életrajzi monográfiák 3.) 197.

16 Báthory István özvegye sokáig nem mondott le tervéről, ezt bizonyítja, hogy még a lengyel király közbenjárását is kérte az ügyben. Ld. ÖStA HKA HFU RN. 113. 1617 April fol. 142–143. Azonban ez sem hozta meg az áhított sikert, így az özvegy azt próbálta meg elérni, hogy kérését a nagyszombati egyezmény megerősítéséről szóló tárgyalások hivatalos tárgyalási pontjává tegyék, ezt azonban a magyar király követei elutasították. Ld. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1875–1898. (Monumenta Hungariae Historica III/b.: Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae) (= EOE) VII. 467–469. Az özvegy ezután még egyszer megpróbálkozott azzal, hogy személyes ügye közüggé váljon, és bekerüljön a politikai diskurzusba. A nagyszombati egyezmény megújítását az 1618-ban tartott pozsonyi rendi országgyűlésen iktatták törvénybe, ekkor került bele a rendi sérelmek közé Ecsed és Nagybánya ügye. Forgách Zsigmond válaszában arra hivatkozva utasította el Sophia Kostka és Báthory András kérvényét, hogy a kérdéses területekről a magyar király már megegyezett Bethlen Gáborral. Ld. uo. 89–90.

17 ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 242–266. A bizottság kiküldésére ld. még *Péché Antal*: Alsó-Magyarország bányamívelésének története. II. MTA, Bp., 1887. 144. A bizottságot Rudolf Hag, David Hag fia vezette. Ld. ÖStA HKA MBW RN. 8. (1609) fol. 16–23.

18 ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 313.

19 MNL-OL Magyar Kincstári Levéltárak (E szekció), Szepesi Kamarai Levéltár, Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratúrája, E 254 Representationes, informationes et instantiae 40. cs. nr. 1.

pesi Kamara elnöke és Vincent Mussinger titkos tanácsos lettek volna a bizottság tagjai.²⁰

Tényleges bizottsági munkára azonban nem került sor, és újabb bizottság kiküldéséről sem döntöttek még egy jó ideig, mivel a szatmári bányavidék helyzetét azonfelül, hogy újra a Herberstein család volt a legnagyobb birtokos a környéken, bebiztosította az 1615. május 6-án ratifikált nagyszombati egyezmény, melynek értelmében a szatmári bányavidék továbbra is a Magyar Királyság része maradt.²¹

Azt követően, hogy a nagyszombati egyezményben rendezték a szatmári bányavidék közjogi helyzetét, az Udvari Kamara ideiglenesen ifjabb Felician von Herbersteint bízta meg a nagybányai Királytáró és a bányakamara vezetésével. Ez a döntés volt a bányabérlő és a városvezetés között kiobbant, több évig elhúzódó viszály kiindulópontja.

Nem sokkal azután, hogy Herberstein megkezdte munkáját a szatmári bányavárosban, a pénzügyigazgatási szervek számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a báró egyedül nem tud megküzdeni a bányászati nehézségekkel és a nagybányai városvezetéssel.²² Ezért megbízták Dóczy András szatmári főkapitányt, hogy támogassa a báró munkáját, ugyanis a városvezetők és a nagybányai polgárok megbízhatatlanok.²³

Ezen törekvések ellenére a báró és a város viszonya egyre jobban elmérgesedett. Erről számolt be Dóczy András az Udvari Kamara tanácsához intézett feljegyzésében, amelyhez csatolta mindkét fél panaszát, valamint a nagybányai bányamester jelentését. Dóczy véleménye szerint a legnagyobb gondot az jelentette, hogy a nagybányai városvezetés nem volt hajlandó együttműködni ifjabb Felician von Herbersteinnel. A kiváltságaikra hivatkozva folyamatosan akadályozták a termelést, ami komoly bevételkiesést eredményezett a bárónak. Dóczy egyetértett abban Herbersteinnel, hogy a város privilégiumai gúzsba kötik a bányászati fejlesztéseket, nem adnak lehetőséget újabb termelési, igazgatási megoldások bevezetésére.²⁴

Ifjabb Felician von Herberstein ebbéli törekvése nem volt előzmény nélküli, már édesapja is megpróbált újításokat bevezetni, többek között egy a munkásai ellátását biztosító kázinrendszert létrehozni, valamint egy speciális fizetőeszközt, az úgynevezett bányapénzt elterjeszteni. Ezek a kísérletek rendre elbuktak, így Herberstein inkább a technikai fejlesztésre koncentrált. Utódja, Gerhard Lisbona, hasonlóan ifjabb Felician Herbersteinhez, ugyancsak idejétmúlt intézménynek tar-

20 ÖStA HKA HFU RN. 106. Konv. 1614 September fol. 372. Mussinger személyére ld. ÖStA HKA HFU RN 91. Konv. 1606 September fol. 151–160.

21 *Oborni T.*: i. m. (3. jz.) 904., ill. *Lukinich I.*: i. m. (2. jz.) 241–242.

22 A bécsi Udvari Kamara többek között az Udvari Haditanácsnak is készített egy összefoglalót a konfliktusról. Ld. ÖStA HKA MBW RN. 9. (1615) fol. 128–129.

23 ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 347. Dóczy engedélyt kapott arra, hogy figyeltesse az erdélyi fejedelem szolgálatában álló Lisbonát, aki még mindig nem nyugodott bele szatmári birtokai elvesztésébe. Lisbona erdélyi karrierjére nem a teljesség igényével ld. *Mátyás-Rausch P.*: A szatmári nemesérbányászat i. m. (1. jz.) 516–517. Az Udvari Kamara a Dóczyhoz intézett levéllel egy időben a nagybányai városvezetéshez is eljuttatott egy kemény hangvételű parancsot, melyben felszólították a nagybányai bírót és az esküdteket, hogy vessenek véget a báró állandó végzálásának. Ld. ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 346.

24 ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 393.

totta a városi kiváltságokat, ő kizárólag saját üzleti vállalkozásának hátráltatóiként tekintett a privilégiumokra, és keményen harcolt a két bányavárossal, Nagybányával és Felsőbányával. Báthory Gábor azonban az esetek döntő többségében a városoknak adott igazat, így Lisbonának visszavonulót kellett fűjnia.²⁵ A legkisebb Herberstein fiú idejére megváltozott a helyzet, hiszen a központi kormányzat egyértelműen támogatta törekvéseit. Valószínű, hogy az Udvari Kamara erről az oldalról próbálta meg a bányaigazgatás centralizációját megnehezítő jogi akadályokat lebontani, ahogy ezt megkísérelték már a 16. század utolsó harmadában is.²⁶ A szatmári főkapitány pontosan nem nevezte meg azokat a kiváltságokat, amelyek akadályozták Herbersteint a munkájában, de a báró és a nagybányai bányamester, akit névről nem ismerünk, részletesebben kifejtette a problémát az Udvari Kamarának küldött írásában.

A nagybányai bérlő és a városvezetés között dúló háború tehát nem egyedi jelenség, hasonló társadalmi konfliktusokkal más szabad királyi és királyi szabad városokban is találkozunk, így például a kiváltságolt városokba betelepülő nemesek helyzetének meghatározásakor.²⁷ Arra nézve jelenleg nem rendelkezünk adatokkal, hogy idősebb Felician vagy utódjai kaptak-e honfiúsítást, így ifjabb Felician von Herbersteint nem tudjuk teljes bizonyossággal a városi nemes kategóriájába besorolni,²⁸ a báró törekvései azonban egyértelműen párhuzamba állíthatóak a korabeli városi nemesek céljaival, akik a szabad királyi városok kiváltságai révén kívántak gazdasági előnyökre szert tenni anélkül, hogy viselték volna a kötelező polgári terheket, és ki akarták vonni magukat a városi joghatóság alól.²⁹ Ifjabb Felician a város borkimérési (*educillatio*) és húsvágási (*macellatio*) jogát kívánta gazdasági előnyökre felhasználni, de nem a megszokott módon.³⁰ Herberstein, atyja nyomdokain járva, a borkimérés jogát egy kis csavarral próbálta meg a saját hasznára fordítani: sört főzetett, és azt mérte ki munkásainak.³¹ A húsvágásnál is apja példáját követte, és saját maga akarta megoldani munkásai ellátását, többször hozatott be húst a városba, és tovább üzemeltette a kávérendszert, amely atyja

25 Mátyás-Rausch P.: A szatmári nemesérbányászat i. m. (1. jz.) 509–512.

26 ÖStA HKA VUG RN. 12b. fol. 562–567.

27 A királyi szabad és a szabad királyi város terminológiára ld. Kubinyi András: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? Urbs 1. (2006) 51–61.

28 Anyi bizonyos, hogy ifjabb Felician von Herberstein két rokona 1609-ben kapott honfiúsítást. Ld. Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvéncikkek. Szerk. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Bp., 1899. 1609:77. tc. A városi nemes ismérveire ld. H. Németh István: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16. és 17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség. I. Gondolat, Bp., 2004. (Doktori mestermunkák) 448–450.

29 H. Németh I.: i. m. (28. jz.) 455.

30 Uo. 319., 322–323. Nagybányának adott kiváltságokra ld. Weisz Boglárka: A bányaváros, mint önálló várostípus a 14. században. Bányászattörténeti Közlemények 10. (2015) 53–54.

31 MNL-OL E 249 48. cs. fol. 161–164. Idősebb Felician von Herberstein számára a követendő minta valószínűleg a szomszédos szatmári váruradalom területén folyó sörfőzés volt. Ld. Kenyeres István: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2008. 123.

ideje óta működött. Egy 1612. évi tanúvallatási jegyzőkönyv szerint itt minden fontosabb, a megélhetéshez szükséges dolgot be lehetett szerezni.³²

A városi joghatóságot ugyancsak atyjára hivatkozva kívánta megkerülni. Több, az Udvari és a Szepesi Kamarához eljuttatott kérvényében leírta, hogy a bányákban és a hozzájuk tartozó üzemekben dolgozó munkások házai idősebb Felician von Herberstein ideje óta mentesek minden városi adótehertől.³³ Ugyanitt azt is feljegyezte, hogy alkalmazottai felett kizárólag neki van joga bíraskodni, illetve bizonyos esetben vasra is veretheti a munkásokat, és a kamaraházában fogva tarthatja őket.³⁴ Hasonló célzattal vezetett be egy saját bányarendtartást, amely eltért a város vezetése által előírt szabályoktól.³⁵ Több levelében leírta, hogy sem a nagybányai választott tisztviselőknek, sem a polgároknak nincs joguk bejárni a bányakamara üzemibe és a pénzverdébe, az ott folyó munkálatokért kizárólag a kamara előtt kell felelnie.³⁶

Herberstein állhatatosan küzdött a véleménye szerint neki kijáró előjogokért, ezt az Udvari és a Szepesi Kamarához eljuttatott kérvényeinek sokasága mellett az is mutatja, hogy gyakran megpróbálta latba vetni kiváló udvari kapcsolatait, többek között sógorát, Ludwig von Starenberg udvari kamarai tanácsost kérte meg arra, hogy közbenjárjon az ügyében.³⁷ A kialakult helyzetért, a bányászat hanyatlásáért a szatmári bányaváros vezetőit tette felelőssé, azt kívánta a központi kormányzatnak sugallni, hogy a városvezetés nem tudott belenyugodni abba, hogy ő visszakapta birtokait. Úgy vélte, hogy a városatyák legfőbb célja az, hogy megszerezzék a bányáit, amelyek akkoriban a legjobb termelési eredményeket produkáltak.³⁸ A fentiekben említett, név szerint nem ismert bányamester Herbersteinhez hasonlóan vélekedett, véleménye szerint a városi kiváltságok megvédéséért vívott harc valójában nem több egy kifogásnál, a városi vezetők egyszerűen el akarták lehetetleníteni Herbersteint, erre a legjobb eszköz pedig a termelőmunka akadályozása volt. Levele végén igen epésen jegyezte meg, hogy jóllehet a nagybányai polgárok nem igazán szorgalmasak, de a báró bosszantásában annál serényebbek.³⁹ A báró szerint a termelőmunka akadályozásába sok minden beletartozott. Idesorolta, hogy a külföldről behozott áruit a nagybányai városvezetés rendre lefoglal-

32 *Mátyás-Rausch P.*: A szatmári nemesérbányászat i. m. (1. jz.) 511–513.

33 ÖStA HKA MBW RN. 9. (1616) fol. 108–118. A 17. század elején az alsó-magyarországi bányavárosokban is elterjedt az a szokás, hogy a kamarai alkalmazottak házai és egyéb ingatlanjai kikerültek a városi joghatóság alól, és kizárólag a bányakamara alá tartoztak. Ld. *H. Németh I.*: i. m. (28. jz.) 499.

34 ÖStA HKA HFU RN. 113. Konv. 1617 Január fol. 140., 148.

35 Uo.

36 ÖStA HKA HFU RN. 118. Konv. 1619 Január fol. 109.

37 Kérvényeire nem a teljesség igényével ld. ÖStA HKA HFU RN. 113. Konv. 1617 Január fol. 140., 142., 146., 148., RN. 114. Konv. 1617 November fol. 53–55., 58–61., ill. ÖStA HKA MBW RN. 9. (1616) fol. 108–118. Starenberg leveleire ld. ÖStA HKA HFU RN. 113. Konv. 1617 Január fol. 144. Udvari kamarai tanácsnokságára ld. ÖStA HKA MBW RN. 10. (1617) fol. 7–9.

38 A Herberstein-bányákra többek között ld. *Mátyás-Rausch Petra*: A városvezető és gazdasági elit összetétele Nagybányán 1569 és 1581 között. Erdélyi Múzeum 27. (2015) 51–64.

39 ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 382–387.

tatta, a szatmári udvarbíró segítségével elfoglalták a nagybányai Királytárhoz rendelt három falut (Oroszfalva, Surjánfalva, Lacifalva), és az onnan járó tizedet is a város hajtotta be, jöllehet az a mindenkori kamaraispánt illetve meg.⁴⁰ Az Udvari Kamarához eljuttatott feljegyzéseiben többek között arra is utalt, hogy a Szepesi Kamara tanácsa ugyancsak vétkes abban, hogy nem tud dűlőre jutni a nagybányai polgárokkal. Úgy vélte, hogy a kassai tanácsosok azzal nem segítik a probléma megoldását, hogy pontos információk híján írogatják a nagybányai helyzetről szóló beszámolóikat Bécsbe, illetve azt is a tanács szemére vetette, hogy nem akadályozta meg a szatmári udvarbírókat abban, hogy segítsen a városvezetésnek a bányauradalmi tized eltulajdonításában.⁴¹

Herberstein a kérvények megírásával két célt kívánt elérni. Az elsődleges célja az volt, hogy a nagybányai városvezetés „kihágásai” elvonják a figyelmet arról az egyértelmű tényről, hogy ő szép lassan fizetéseképtelenné vált, többéves bérleti díjjal tartozott, helyzetét pedig tovább nehezítették magánjellegű kölcsönök.⁴² Fizetési problémáiért a nagybányai városvezetés után másodsorban a korábbi bérlőt, Gerhard Lisbonát tette felelőssé. Elmondása szerint Lisbona, mielőtt átadta a bányakamarát a Szepesi Kamara képviselőinek, módszeresen kifosztotta a pénzverdet, minden értékes gépet, eszközt magával vitt Erdélybe, így Herberstein kénytelen volt több magánjellegű kölcsönhöz folyamodni, hogy újra be tudja üzemelni.⁴³ Herberstein tisztában volt azzal, hogy helyzete egyre tarthatatlanabbá válik a szatmári bányavárosban, ezért el akarta érni, hogy további fizetési határidő-módosítást adjon neki a kormányzat, de erre egyre kevesebb volt az esély, a Szepesi Kamara 1618 őszén egymás után kapta Bécsből az utasításokat arra vonatkozóan, hogy hajtsák be a bárón a több éve be nem fizetett bérleti díjat.⁴⁴ Úgy vélte, hogy egyetlen esélye maradt arra, hogy megtarthassa a nagybányai bérletet, így kérvényeiben – a fizetési határidő átütemezésén túl – rendre visszatért arra a témára, hogy milyen fontos lenne Nagybányára kiküldeni egy kamarai bizottságot, mert a központi kormányzat csak úgy ismerheti igazán a nagybányai helyzetet, ha arról helyszíni beszámolót kap.⁴⁵

40 ÖStA HKA HFU RN. 114. Konv. 1617 November fol. 58–61., ill. ÖStA HKA MBW RN. 9. (1616) fol. 108–118.

41 Uo.

42 Ludwig von Starenberg egyik levelében arról számolt be az Udvari Kamara tanácsának, hogy sógora mintegy 1000 forintot hátralékot halmozott fel. Ld. ÖStA HKA HFU RN. 113. Konv. 1617 Január fol. 144. Dóczy András felső-magyarországi főkapitány 1619-ben már 5000 forintot tartozásról írt. Ld. ÖStA HKA HFU RN. 118. Konv. 1619 Január fol. 92–93. Dóczy szerint a báró elődjének, Forgách Zsigmondnak sem adta meg a tartozását. Ld. ÖStA HKA MBW RN. 10. (1619) fol. 391–392., 395.

43 ÖStA HKA MBW RN. 9. (1616) fol. 108–118.

44 ÖStA HKA HFU RN. 116. Konv. 1618 September fol. 112., ill. RN. 118. Konv. 1619 Juni fol. 55–56.

45 ÖStA HKA RN. 114. Konv. 1617. November fol. 51–52. Herberstein valószínűleg azért kardoskodott annyira a bizottság kiküldése mellett, mert úgy vélte, hogy a városvezetés a kamarai tisztviselőkkel nem mer úgy bánni, mint vele. Egyik levelében megjegyezte, hogy talán jobb lenne

Ha másban nem is, de a bizottság kiküldésének kérdésében a nagybányai városvezetés egyetértett Herbersteinnel, noha ők úgy gondolták, hogy a bizottság munkája végeztével nekik fog igazat adni és a bárót fogja elmarasztalni.⁴⁶ A fennmaradt források alapján nemcsak Herberstein, hanem a városi polgárok szémszögéből is lehet rekonstruálni az eseményeket. A város vezetői számára Herberstein tevékenysége mind gazdasági, mind helyhatósági szempontból hátrányos, sőt inkább kártékony volt. Herberstein üzleti vállalkozása az ő szemükben egy kis állam volt az államon belül, hiszen a báró minden téren megpróbálta a helyhatóságot kiszorítani a bányászat területéről. A sörfőzéssel a városnak komoly bevételt hozó borkimérést hozta hátrányos helyzetbe, a húsvágási jogot árubehozattal sértette meg, a nagybányai vásárok (hetivásár, sokadalom) forgalmának nem tett jót a kintrendszer, a nagybányai érmék hírének pedig a báró által veretett bányapénz – amelyet kizárólag az ő kintjaiban lehetett felhasználni –, ugyanis ezeket a speciális érméket sok esetben hamis pénznek vélték.⁴⁷ Herberstein azáltal, hogy saját bányarendtartást vezetett be, semmibe vette a helyi rendeleteket és azok alkotóit, hasonló módon járt el az ítélkezés terén is. Az adózás megtagadásával, valamint azzal, hogy munkásait kizárólag a bányakamara joghatósága alá akarta vonni, ugyancsak megsértette a városi joghatóságot. A városvezetés szemében a fentiek felül kiemelt fontossággal bírt a városban folyó ércbeváltás és pénzverés. El akarták érni, hogy a bányakamara bérlőjét kamarai tisztviselő hiányában egy városi esküdt ellenőrizhesse.⁴⁸ A nagybányai városvezetés nemcsak panaszait fogalmazta meg, hanem határozottan fel is lépett a báró ellen. Herberstein kérvényeiből tudjuk, hogy a városvezetés akadályozta a sörfőzését és a sörárusítását, a kintinokba szánt árut több alkalommal lefoglalták.⁴⁹ Herberstein saját bányarendtartására válaszul városi rendeletben újra szabályozták a munkaidőt, amely kötelező érvényű lett Herberstein bányáiban is. Herberstein ezt a szabályozást úgy jellemezte, hogy az ő megkárosítása érdekében radikálisan lecsökkentették a kötelező munkaórák számát.⁵⁰ A város bírása, Dévai Ötvös András nem hagyta annyiban az adófizetés megtagadását sem, Herberstein tiszttartója – Peter Wiehardt – arról számolt be munkaadójának 1619 elején, hogy a nagybányai bíró javai lefoglalásával fenyegette meg, ha saját maga nem fizeti ki ura távollétében az esedékes városi adót.⁵¹

bérlő helyett kamarai alkalmazottat kinevezni a bányakamara élére, biztosan jobban tisztelnék a polgárok, mint őt. Ld. ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 382–387.

46 ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 391–392.

47 A bányapénz egy korlátozott forgalmi funkcióval rendelkező speciális érme volt. A bányapénzverésért könnyen a hamispénz-verés vádjá alá lehetett kerülni – ahogy ez Gerhard Lisbonával több esetben is előfordult –, de a jelentős kockázat ellenére is elszerűen alkalmazták, mert nem volt komoly előállítási költsége, hiszen az anyaga pénzalapanyag (*pagamentum*) volt. Ld. *Mátyás-Rausch P.*: A szatmári nemesérbányászat i. m. (1. jz.) 508–511. A nagybányai vásárokra ld. *Weisz B.*: A bányaváros i. m. (30. jz.) 53.

48 ÖStA HKA HFU RN. 113. Konv. 1617 Január fol. 140., 148.

49 MNL-OL E 249 48. cs. fol. 161–164., ill. ÖStA HKA MBW RN. 9. (1616) fol. 108–118.

50 MNL-OL E 249 48. cs. fol. 159–160.

51 ÖStA HKA MBW RN. 10. (1619) fol. 397–398. Dévai Ötvös András más ügyekben is határozottan képviselte városa érdekeit. Nagybányát még Forgách Zsigmond akkori felső-magyarországi

Dévai Ötvös András annak érdekében is tett lépéseket, hogy a városi joghatóság ellenőrizni tudja az ércebeváltást és a pénzverést. 1619 elején arról tájékoztatta a felső-magyarországi főkapitányt, hogy Herberstein már Erdélyből hozatja be az ezüstöt és az aranyat, hogy működjön a pénzverde, mert a nagybányai ércebeváltás régóta szünetel.⁵² Ezenfelül Dévai azzal is megvádolta Herbersteint, hogy hamis pénzt veret.⁵³

A nagybányai városvezetés határozott kiállása nem volt új keletű, már a korábbi bérlővel, Gerhard Lisbonával is komoly csatákat vívtak, amiket rendre megnyertek, mivel Báthory Gábor a javukra döntött annak ellenére, hogy Lisbona a bizalmi emberei közé tartozott. Az sem volt újdonság, hogy a mindenkori városvezető szoros kapcsolatban állt az aktuális szatmári vagy éppen felső-magyarországi főkapitánnyal: a századfordulón Bozó István nagybányai bíró élénk levelezésben állt Székely Mihály szatmári főkapitánnyal, ő szállította a katonai vezetőnek a legfrissebb erdélyi híreket.⁵⁴

Tervek a nagybányai bányászat helyreállítására (1615–1619)

A fentiekből is látszik, hogy mindkét fél határozottan lépett fel saját érdekei védelmében, és mindenáron el akarta érni, hogy kiküldjenek egy kamarai bizottságot a térségbe. A központi kormánzatnak az első időkben valóban ez volt a terve, de végül nem került sor rá, ahogy az alábbiakból kiderül.

Azt követően, hogy Herberstein lett a bányakamara és a Királytáró ideiglenes vezetője, az Udvari Kamara tanácsa úgy döntött, hogy a bányaigazgatás végleges koncepciójára a bányavárosba kiküldött kamarai biztosok tegyenek majd javaslatot. A bizottság felállításának előkészítését az Alsó-ausztriai Kamarára bízta.⁵⁵ A Szepesi Kamara azt javasolta a bécsi kamarai tanácsnak, hogy a báró és a város közötti konfliktust is a bizottság próbálja meg megoldani. Javaslatukat a szatmári főkapitány is támogatta.⁵⁶

biztos mentesítette az alól, hogy a szatmári vár szükségleteire hitelben bort adjon. Ezt a mentesítést a későbbiekben nem tartották be, ezért Dévai egyenesen Melchior Khlesl bíboroshoz fordult, hogy közbenjárjon az uralkodónál a mentesség megerősítése érdekében. Ld. ÖStA HKA HFU RN. 115. Konv. 1618 Februar fol. 56–67.

52 Dévai kijelentését támasztja alá Herberstein tiszttartója. Peter Wiehardt úrához intézett feljegyzésében leírja, hogy az ércebeváltás akadozott, mert vízhiány miatt álltak a zúzdák, és nem tudtak elegendő ércet beszállítani a bányakamarába. Ld. ÖStA HKA MBW RN. 10. (1619) fol. 397–398.

53 ÖStA HKA HFU RN. 118. Konv. 1619 Januar fol. 109. Ezt a vádat Herberstein sem hagyta annyiban, és válaszul a nagybányai pénzverdében készült érmékből pár darabot elküldött Körmöcbányára, hogy az ottani pénzverőmester állapítsa meg a minőségüket. Elmondása szerint mindegyik érme megfelelt az előírásoknak. Ld. uo.

54 EOE IV. 295–297.

55 ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 351.

56 ÖStA HKA HFU RN. 108. Konv. 1615 Oktober fol. 28–29.

A bizottságba az erdélyi viszonyokat jól ismerő kamarai szakemberek és diplomáták, többek között Daróczy Ferenc és Erich Lassota kerültek volna.⁵⁷ A bizottság számára instrukció is készült, amely valójában a Werner György és Bornemissza Pál részére 1553-ban kiadott utasítás átirata volt, egy-két kisebb módosítással.⁵⁸ A Nagybányára vonatkozó pontokat egyáltalán nem fogalmazták át, ezek tökéletesen megegyeztek az 1553-ban megfogalmazott irányelvekkel. A biztosoknak meg kellett vizsgálniuk a köteles rész (*urbura*) kérdését, a pénzverés helyzetét. A pénzverés esetében döntő jelentőségű volt, hogy kinek a képe verik az érméket a pénzverdében. Ezenfelül meg kellett vizsgálniuk a Királytáró működését, a bányauradalom és a kincstári tulajdonban lévő erdők állapotát.⁵⁹ Nem volt véletlen, hogy az 1553. évi instrukcióhoz nyúltak vissza, ugyanezt tették már az 1570-es években is.⁶⁰ Az 1553. évi instrukció valójában egy prototípusa lett a később kiadott nagybányai utasításoknak.⁶¹

A kamarai bizottság kiküldése azonban továbbra is terv maradt.⁶² Az Udvari Kamara a nehézségek ellenére nem mondott le arról, hogy kiküldjön egy kamarai bizottságot Nagybányára. Ezt bizonyítja egy 1616 májusában a Magyar Kamarához intézett levél is, melyben azt szerették volna elérni, hogy a bizottságot Pethe László kamarai elnök vezesse, aki Daróczyhoz hasonlóan kiválóan ismerte Erdélyt, de ez a koncepció is kudarcot vallott.⁶³

A sikertelen próbálkozásokat követően Melchior Khlesl bíboros úgy döntött, hogy kikéri az Alsó-ausztriai Kamara véleményét arról, érdemes-e egyáltalán kiküldeni egy kamarai bizottságot Nagybányára.⁶⁴ Az Alsó-ausztriai Kamara tanácsa csak abban az esetben látta értelmét a bizottság kiküldésének, ha az kizárólag a térség gazdasági, pénzügyi felmérését végzi el, és nem foglalkozik a nagybányai

57 ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 350. Daróczy és Lassota jelölése összefügghet azzal is, hogy mindketten szoros viszonyban álltak Forgách Zsigmond felső-magyarországi és Dóczy András szatmári főkapitánnyal. Ld. *Cziráki Zsuzsanna*: Megjegyzések Erich Lassota zu Steblau 1614. évi titkos erdélyi megbízatásához. Fons 19. (2012) 334.

58 A Werner György vezette bizottságra nem a teljesség igényével ld. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt (1552–1556). Szentpétery Imre Alapítvány, Bp., 2002. (Fons Könyvek 1.), ill. *Póka Ágnes*: Egy humanista a kormányzatban. Vázlat Werner György (1490?–1556) gazdaságszervező tevékenységének feltárásához. Fons 18. (2011) 332–336. A módosítás annyiban állt, hogy a biztosoknak az ecsedi birtokot is fel kellett volna mérniük. Ld. ÖStA HKA HFU RN. 107. Konv. 1615. December fol. 453–466.

59 ÖStA HKA HFU RN. 107. Konv. 1615. December fol. 453–466.

60 ÖStA HKA Gedenkbücher, Ungarische Reihe (= GBU) Bd. 397. fol. 27–33.

61 A szövegben a korábban megfogalmazott irányelvekkel ellentétben nem szerepelt a bérlő és a város közötti konfliktus megoldásának kérdése. Vö. ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 351.

62 Ennek legfőbb oka az volt, hogy Daróczy Ferenc és Erich Lassota is meghalt időközben, így új jelöltek után kellett nézni. Ld. ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 351. Erich Lassota halálára ld. *Cziráki Zs.*: i. m. (57. jz.) 357.

63 ÖStA HKA HFU RN. 110. Konv. 1616. Mai fol. 210.

64 ÖStA HKA MBW RN. 9. (1616) fol. 90–91. Melchior Khleslnek a Habsburg Birodalom vezetésében betöltött szerepe széles körben ismert. Nem a teljesség igényével ld. *Cziráki Zsuzsanna*: Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor trónfoglalásában (1611–1613). Századok 145. (2011) 847–877.

bérlő és a városvezetés közötti konfliktussal.⁶⁵ A fenti feljegyzés minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a kormányzat a későbbiekben már más keretek között képzelte el a konfliktus megoldását. Ezt bizonyítja a Szepesi Kamara 1616. november végén íródott jelentése is, amelyben Péchy Zsigmond és Kiss Lukács egy új megoldási javaslatot vázoltak fel feletteseiknek. Eszerint a vitás kérdéseket a Szepesi Kamara tanácsa a Szatmár vármegyei tiszttviselőkar jogban jártas nemesembereivel közösen tárgyalná meg, így engedélyt kértek arra az Udvari Kamarától, hogy megszervezzék a vegyes bizottságot.⁶⁶ Ez a megoldás annak ellenére tervezet formájában maradt, hogy már hivatalosan kijelölték a vármegyei nemeseiket is.⁶⁷ A későbbi hónapok levélváltásából egyértelműen kiderül, hogy mi volt a késlekedés oka. Nagybánya és Felsőbánya városa ugyanis panaszt emelt a kamaránál amiatt, hogy a két várost *különbíró*ság elé akarják beidézni, holott ezt a kiváltságaik nem teszik lehetővé.⁶⁸

A Szepesi Kamara a sok jogi huzavonát megunva felkért két szepességi, bányászzal foglalkozó polgárt (Jacob Rholl, Martin Stöbl) arra, hogy nézzék át a Herberstein által benyújtott kérvények sokaságát, és ezek alapján próbáljanak meg véleményt alkotni az ügyről. A kamarai tanács a két polgár beszámolóját követően már azt javasolta az Udvari Kamarának, hogy inkább vegyék el Herbersteintől a bérletet, mert alkalmatlan erre a feladatra.⁶⁹ Ettől kezdve a kamarai levélváltás legfőbb kérdése az volt, hogy kit találjanak Herberstein helyére, az alkalmas bérlő megtalálása azonban nem volt egyszerű feladat.

Dóczy András felső-magyarországi főkapitány nem kívánta megvárni, amíg a pénzügyigazgatási szervek kitalálják, mi is lenne a legjobb megoldás, ezért 1619 elején saját hatáskörében intézkedett arról, hogy azonnali hatállyal hajtsák be a bárón az 5000 forintra rúgó hátralékot. Egyúttal világossá tette Herberstein számára, ha nem fizet, akkor a katonáival lefoglaltatja a birtokait. Herberstein természetesen azonnal panasszal élt a Szepesi Kamaránál, a kassai kamarai tanács pedig

65 A kamarai tanácsosok elismerték, hogy a Herberstein és a nagybányai városvezetés közötti vizsályt nem lesz egyszerű elsimítani, de véleményük szerint egy bizottság kiküldése nem oldaná meg a bonyolult helyzetet, inkább csak nagy kiadással járna a biztosok ellátása és fizetése. Ld. ÖStA HKA MBW RN. 9. (1616) fol. 90–91.

66 ÖStA HKA HFU RN. 113. Konv. 1617 Január fol. 141. Az erre vonatkozó hivatalos utasítást a prágai Udvari Kamara 1617. január 16-án adta ki. Ld. uo. fol. 138.

67 Az Udvari Kamara 1617. februári rendelete szerint a bizottság elnöke Péchy Zsigmond kamarai tanácsos lett volna, a bizottság tagjai pedig Paczóth Ferenc alispán és több szatmári középbirto-
kos. Ld. ÖStA HKA HFU RN. 113. Konv. 1617 Február fol. 80–81.

68 A Szepesi Kamara 1617 novemberében kivonatolta a két város kiváltságait, eszerint Nagybánya esetében a legfelső jogi fórum a személynöki bíróság volt. Ld. ÖStA HKA HFU RN. 114. Konv. 1617 November fol. 48–49. Felhő Ibolya 1697-től sorolja Nagybányát és Felsőbányát a személynöki városok közé. Ld. *Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században.* Levéltári Közlemények 24. (1946) 210.

69 A felkérésre ld. ÖStA HKA HFU RN. 114. Konv. 1617. November fol. 56–57., ill. fol. 66., 69. A Szepesi Kamara jelentését ld. uo. fol. 67–68. Martin Stöbl üzleti partnere volt Herbersteinnek, legalábbis erről tanúskodik egy a nagybányai szenátushoz benyújtott panasz, miszerint 1300 forintért adott hitelbe rezet és vasat Herbersteinnek. Ld. SJAN Maramureș, Primăria Orașului Baia Mare, fond 1., fasc. 17. nr. 7.

postafordultával értesítette az eseményről az Udvari Kamarát. Az Udvari Kamara tanácsa válaszában felszólította Dóczyt, hogy a jövőben tartózkodjon az ehhez hasonló cselekedetektől, míg Herbersteinnek megígérték, hogy kivizsgálják a nagybányai helyzetet.⁷⁰ Az Udvari Kamara nem akart továbbra sem kamarai bizottságot küldeni Nagybányára, ezért úgy döntött, hogy felkér egy bányászattal foglalkozó tisztviselőt arra, hogy mondja el véleményét a Nagybányán kialakult helyzetről, és álljon elő valamilyen megoldási javaslattal is. A pénzügyigazgatási szerv választása Matthias von Blonsteinre, az alsó-magyarországi főkamagrófra esett, aki több feljegyzést is írt a témával kapcsolatban.⁷¹ Blonstein a városi joghatóságot érintő legkényesebb kérdésekben (adózás, ítélkezés, ellenőrzési jog) nem foglalt egyértelműen állást.⁷² Leírta, hogy a bárónak valóban joga van ítélkezni a munkások felett, de ebből a városi joghatóságot sem zárhatja ki. A városi kiváltságokkal kapcsolatban is igen óvatosan fogalmazott, egy helyen sem említette meg, hogy Herberstein megsértette volna azokat, inkább arról értekezett hosszasan, hogy a bányászoknak joguk van arra, hogy megválasszák, hol vásárolnak. Utóbbi kijelentésével bújtatott módon elítélte a bányapénz használatát.⁷³ A második jelentéséből kiderül, a felső-magyarországi főkapitányhoz hasonlóan ő is abban látta a probléma megoldását, hogy váltsák le Herbersteint, és keressenek egy alkalmasabb személyt a bérlői pozíció betöltésére. Kihangsúlyozta, hogy a szatmári bányászat válságát több tényező együttes hatása okozta, de ezek közül a legfontosabb a személyi tényező, azaz Herberstein alkalmatlansága, aki nem tudta megfelelően kezelni a bányákat és nem tudott konszenzusra jutni a nagybányai városvezetéssel. Véleménye szerint a legalkalmasabb bérlő a nagybányai városvezetés lenne, minden bizonnyal rendszeresen fizetné a bérleti díjat, és a bányakamara újra megfelelő hatékonysággal működhetne. A főkamagróf a bérleti rendszert azonban kizárólag ideiglenes megoldásnak tartotta. A magas termelési költségek ellenére – érvelt – érdemes lenne újra kamarai kezelésbe venni a Királytárót és a bányakamarát, mert csak így lehetne biztosítani a kincstár érdekeit. A kamarai kezelés mellett szólt az is, hogy a kamarai tisztviselők minden esetben instrukciók alapján dolgoztak, a pontosan körülírt jogkörök pedig szavatolták a rendezett viszonyokat – legalábbis Blonstein megítélése szerint.⁷⁴

70 ÖStA HKA HFU RN. 118. Konv. 1619 Január fol. 92–93.

71 A főkamagrófi tisztségre ld. *Eckhart Ferenc*: A főbányagrófi hivatal megszervezése. Századok 68. (1914) 195–213. Matthias von Blonstein tevékenységére ld. *Péchy A.*: Alsó-Magyarország i. m. (18. jz.) 520.

72 Tartózkodó magatartásán nincs mit csodálkozni, ugyanis munkája során ő maga is többször összetűzésbe került a városi hatóságokkal, a konfliktust kiváltó kérdések is ugyanazok voltak, mint Herberstein esetében: kamarai tisztviselők adózása, az ítélkezési jogkör. Blonstein azt az álláspontot képviselte, hogy a kamarai tisztviselők kizárólag a kamara joghatósága alá tartoznak, és adózni sem kötelesek, sőt eltiltotta őket a városi tisztségek viselésétől. Ld. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság és hivataltörténet 1.) 310–311.

73 ÖStA HKA MBW RN. 10. (1619) fol. 390., 404–406.

74 Uo. fol. 393–394.

Az Udvari Kamara Blonstein mellett a felső-magyarországi főkapitány véleményét is kikérte Herberstein személyével kapcsolatban. Dóczy András egyértelműen amellelt foglalt állást, hogy távolítsák el a bárót, és helyette adják bérbe a Királytárót és a bányakamarát a nagybányai polgároknak. Érvelését alátámasztandó hosszasan ecsetelte a szatmári bányászat sanyarú helyzetét. Abban minden bizonnyal igaza volt, hogy Herberstein pénzügyi helyzete siralmas volt, és hogy a báró nem egyhamar tudja majd adósságait rendezni. A főkapitány eddigre már kizárólag őt tette felelőssé a kialakult helyzetért, mivel nem tudott megegyezésre jutni a nagybányai vezetőkkel. Úgy tudta – amint levelében fogalmazott –, hogy a nagybányaiak 100 dukáttal többet tudnának fizetni, mint Herberstein, és meg volt róla győződve, hogy ha rájuk bíznák a bányakamarát és a Királytárót, minden bizonnyal jól vezetnék és fejlesztenék azokat. Azt is meg kellene fontolni – érvelt javaslata mellett –, hogy a termelőket ideiglenesen felmentik az urbafizetés kötelezettsége alól. A főkapitány levele végén arra is kitért, hogy a nagybányai ügyről tárgyalt a Szepesi Kamara tanácsosaival, akik osztották véleményét a bérlet sorsával kapcsolatban.⁷⁵

Herberstein helyzete immár tarthatatlanná vált, korábbi támogatói kihátráltak mögüle. Dóczy nem várta be a Bécsbe felküldött feljegyzésére adott kamarai választ, hanem saját maga akart arról intézkedni, hogy Herberstein adja át a bérletet a városvezetésnek. Újra felszólította Herbersteint, hogy fizesse ki tartozását, még hozzá nyolc napon belül, valamint Szatmárra rendeltette Herberstein tisztartóját, Peter Wiehardtot, hogy ura tartozásából haladéktalanul adjon meg legalább 2000 forintot.⁷⁶

A felső-magyarországi kapitánynak a nagybányai helyzet megoldása érdekében tett erőfeszítései, hasonlóan a pénzügyigazgatási szervek terveihez, nem vezettek eredményre. Az idő egyre jobban sürgetett, de az 1618 májusában kirobbant cseh felkelés, majd az abból kibontakozó első összeurópai háború eseményei lehetetlenné tették a további tervezgetést, és azt, amit a Habsburg kormánysszervek nem tudtak megoldani több év leforgása alatt, Bethlen Gábor igen rövid idő alatt megvalósította. A fejedelem 1619. augusztus 27-én indult el Kassa irányába, és ugyanez év késő őszén a szatmári bányavidék a környék váraival egyetemben meghódolt előtte.⁷⁷ A nagybányai városvezetés reménykedve nézett a jövőbe, tisztában voltak azzal, hogy a fejedelem uralma alatt jóval nagyobb esélyük lesz arra, hogy Herbersteint eltávolítsák a bányakamara és a Királytáró éléről, és maguknak szerezzék meg a bérletet. Ebbéli reményeikben nem is kellett csalatkozniuk, ugyanis a fejedelem, ahogy lehetősége adódott rá, megvált Herbersteintől, és a nagybányai polgároknak adta a bérletet. Bethlen amellelt, hogy szakmailag alkalmatlannak vélte Herbersteint, a báró személyét politikailag is kifogásolhatónak

75 Uo. fol. 391–392., 395.

76 Uo. fol. 401–402., ill. ÖStA HKA HFU RN. 118. Konv. 1619 Januar fol. 109.

77 Lukinich I.: i. m. (2. jz.) 218.

tartotta.⁷⁸ Bethlen 1620. február 20-án kiadott rendeletében arra utasította a nagybányai bírót, valamint a vármegyei szolgabírákat, hogy juttassák el Herbersteinhez a felmentőlevelét.⁷⁹ Ezt követően 1620 májusában pedig megkötötte Nagybányával a bérleti szerződést, melynek értelmében a város vezetői egy évre bérbe kapták a Királytárót és a bányakamarát, a bérleti díj pedig 2000 forint volt, amelyet két részletben kellett kifizetniük.⁸⁰

Ezzel a döntéssel a szatmári bányavidék életében egy hosszú, több évtizedes korszak zárult le, ugyanis ettől kezdve a Herberstein család egyetlen tagja sem tudta újra megszerezni a Királytáró és a bányakamara bérleti jogát, kizárólag a tulajdonukban lévő bányák révén vettek részt az ércbányászatban.

Összegzés

A 16–17. század folyamán a szatmári bányavidék és határvidék jellege döntően befolyásolta a térség történetét. Földrajzi elhelyezkedésének jelentősége azt követően nőtt meg igazán, hogy az utolsó Báthory fejedelem halála után Bethlen Gábor került a fejedelmi székbe. Korábbi kutatásaim során is többször felmerült bennem a kérdés, vajon miért engedte át I. Rudolf Báthory Istvánnak ezt a térséget, jöllehet stratégiai szerepe már a korabeli döntéshozók előtt is ismert volt? A korai Bethlen-éveket vizsgálva pedig leginkább az foglalkoztatott, miért változott meg a szatmári bányavidékhez való hozzáállás II. Mátyás korára?

A két kérdés pontos megválaszolásához elengedhetetlen a korabeli várospolitikai sarokpontjainak ismertetése. A legtöbb, kora újkori várostörténettel foglalkozó munka említi Gecsényi Lajos megállapítását, miszerint a magyar városfejlődést, különösen a magyar várospolitikát ebben az időszakban a hadsereg-háború és a gazdaság-társadalom viszonyrendszerében lehet vizsgálni. Ez a tétel igaz Nagybánya fejlődéstörténetére is.⁸¹ Ha a két fő szempont mentén haladunk tovább, választ kaphatunk arra, miért is nem volt hajlandó megválni II. Mátyás a szatmári bányavidéktől, jöllehet bátyja 1585-ben megtette, nem kis fejtörést és nehézséget okozva az illetékes pénzügyigazgatási szerveknek. Hadászati-külpolitikai szempontból egyértelmű volt Nagybánya jelentősége, a csereszerződés megkötésekor béke honolt a térségben, így a határvidék jelleg háttérbe szorult, szemben Bethlen

78 A legtöbb, Nagybánya történetével foglalkozó szakirodalom kizárólag gazdasági okokra vezette vissza Herberstein eltávolítását. Többek között ld. *Balogh Béla-Oszóczyi Kálmán*: Bányászat és pénzverés a Gutin alatt – Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt. Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Miskolc–Rudabánya, 2001. 21–22., ill. *Huszár Lajos*: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár, 1945. 37.

79 SJAN Maramureș, Primăria orașului Baia Mare, fond 1., Documente feudale nr. 30.

80 MNL-OL Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Erdélyi fejedelmi kancellária, F 1 Libri regii XII. k. fol. 165–166. A nagybányaiak valóban megszolgálták a bizalmat, az elkövetkezendő években szorgalmasan fizették be a fejedelmi kincstárba a bérleti díjat. Ld. SJAN Maramureș, Primăria Orașului Baia Mare, fond 1., Act. adm. fasc. 1. nr. 4.

81 *H. Németh I.*: i. m. (28. jz.) 480–486.

Gábor uralkodásának első éveivel, amikor folytonos volt a feszültség a két állam határvidékén, és a prágai udvar a fejedelem hatalmát minden eszközzel megpróbálta aláásni. Ebből kifolyólag lényeges volt, hogy ki bírja a szatmári bányavárost és környékét. A másik fontos változás pénzügyi jellegű volt, de szorosan kötődött a külpolitikai és a hadi eseményekhez is. A tizenöt éves háború és a Bocskai-felkelés nyomán a hadikiadások nagymértékben megnövekedtek, a békekötések után is egyre jobban rászorult az udvar a helyi erőforrásokra, többek között a kiváltságokkal bíró városokra, amelyek közvetlenül az uralkodó fennhatósága alatt álló kamarai birtoknak (*Kammergut*) minősültek. Az innen származó jövedelmekkel szabadban rendelkezhetett az uralkodó, mint a többi bevétellel, ezért sem lehet azon csodálkozni, hogy ezekben az években a fiskális érdekek domináltak a magyar várospolitikában.⁸² Ezenfelül szerepet játszott a változásban az is, hogy II. Mátyás pénzügypolitikája eltért elődjétől, ugyanis jóval szigorúbban és céltudatosabban törekedett arra, hogy az ország bevételeit minél nagyobb mértékben megnövelje.⁸³ Ebbe a koncepcióba beleillett, hogy az uralkodó nem kívánt megválni egy bányavárostól, amelyből a bányászat stagnálása ellenére is komoly bevételt remélt az Udvari Kamara, ezen reményét pedig a jelentések is alátámasztották.⁸⁴

II. Mátyás már birtokában volt azon tapasztalatoknak, amelyekkel Rudolf terméshétszerően nem rendelkezhetett 1585-ben. Közülük elsősorban azt kell kiemelni, hogy jöllehet a Báthory Istvánnal kötött szerződés igen széles körben szabályozta, milyen jogosítványokkal bír a fejedelmi család a szatmári bányavidéken, arról nem rendelkeztek kellő alapossággal, hogy mi lesz a városban működő bányakamarával és pénzverdével. Az első években még a Szepesi Kamara joghatósága alá tartozott mindkét intézmény, de az 1590-es évek elejére az ellenőrzés fokozatosan átcsúszott a fejedelem kezébe. Erre azért kerülhetett sor, mert a Magyar Királyság területén működő pénzügyigazgatási szervek történetében hasonló eset még nem fordult elő, nem volt rá minta, megfelelő megoldási terv, hogy ilyen helyzetben mit kell tenni.⁸⁵ Mátyás már főherceg korában felhívta arra bátyja figyelmét, hogy a bányakamarából származó jövedelemmel valójában az *erdélyi vajdák* rendelkeznek, mert a pénzügyigazgatási szervek nem tudtak még mindig dönteni a fennhatóság kérdésében, így pedig komoly bevételi forrástól esik el a kincstár.⁸⁶

Összegezve az elmondottakat, több tényező is szerepet játszott abban, hogy II. Mátyás nagyon határozottan ragaszkodott a szatmári bányavidékhez, de véle-

82 Uo. 216–222.

83 Uo. 250–251.

84 ÖStA HKA VUG RN. 13a. fol. 242–266.

85 Az idősebb Felician von Herbersteinnel 1588-ban kötött bérleti szerződésben még nem szerepelt a bányakamara, de a fiaival kötött megállapodásban már igen. Ld. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. 1581–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlése Fejér Tamás–Rácz Etelka–Szász Anikó. EME, Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3.) 245–246., ill. 378–379.

86 ÖStA HKA HFU RN. 54. Konv. 1590 Februar fol. 104–105.

ményem szerint a fenti szempontok nem egyenlő súllyal estek latba az uralkodó döntésénél, a leglényegesebb valószínűleg a hadi aspektus volt.

Az ifjabb Felician von Herberstein és a nagybányai városvezetés között dúló „háborúval” kapcsolatban kijelenthetjük, hogy nem volt egyedi jelenség, a korszakban minden kiváltsággal bíró városban hasonló folyamatok zajlottak, ahová nemesek költöztek be. Az alsó-magyarországi bányavárosokkal ellentétben, ahol kamarai tisztviselők dolgoztak, Nagybányán a kincstár érdekeit elviekben a bányakamara bérlője képviselte, munkájának ellenőrzése azonban nem volt biztosított. A nagybányai városvezetés ezt az űrt próbálta meg kitölteni, és ellenőrzése alá vonni a bányakamarában folyó érbeváltást, érctisztítást és a pénzverést. A források alapján úgy tűnhet, hogy a Habsburg-kormányzat, beleértve a pénzügyigazgatási szerveket is, nem tudott mit kezdeni a Nagybányán kialakult helyzettel. A kamarai bizottság kiküldéséről szóló végeláthatatlan kamarai levelezésen kívül nem történt semmi érdemleges, ami közelebb hozta volna a probléma végleges megoldását, de ez valójában a többi város esetében sem volt másképp. A döntéshozók az ideiglenes megoldás hívei voltak, így eldöntötték, hogy leváltják az aktuális bérlőt, remélve, hogy legalább a bányakamara pénzügyi gondjai megszűnnek, nagyobb bevételt hozva a kincstár számára. Ebbéli törekvéseikben az erdélyi fejedelem azonban megelőzte őket, és miután meghódította a várost, a városvezetést bízta meg a bányakamara és a Királytáró vezetésével.

PETRA MÁTYÁS-RAUSCH

THE MINING REGION OF SZATMÁR IN THE FIRST YEARS OF GÁBOR BETHLEN'S RULE (1613–1619)

In the mid-16th century the mining region of Szatmár found itself squeezed to the borderland between the nascent Transylvanian Principality and the Hungarian Kingdom. Its belonging and position became doubtful once again after the death in 1613 of Gábor Báthory, the last Transylvanian prince from this family. As the area was crucially important to both sides from the perspective of both geopolitics and financial administration, the changes which took place over the mining region were profoundly influenced by contemporary politico-military events.

Unwilling to give up the mining region on the borders, Matthias II, king of Hungary looked for a tenant to head the mining chamber and mining house of Nagybánya (today Baia Mare, Romania) whose loyalty to the dynasty would be in no doubt. It came quite conveniently for the Habsburgs, thus, that the faithful Herberstein family was restored to their estates in Szatmár at this critical juncture. Consequently, the Court Chamber (*Camera Aulica*) entrusted the direction of the mining chamber to the head of the family, Felician von Herberstein the Younger.

Following in the footsteps of his father, the former lessee of Nagybánya, the younger Felician von Herberstein aimed to introduce several important changes into local mining, but these efforts ran counter to the interests of the urban leadership of Nagybánya. As the conflict between the urban magistracy and the tenant became increasingly envenomed, and the financial position of Herberstein had also catastrophically deteriorated by the late

1610s, his former supporters, among them the new captain of Upper Hungary, András Dóczy, abandoned him, and the count's situation accordingly became untenable.

Although the Court Chamber tried to find a new tenant, the first anti-Habsburg campaign of Gábor Bethlen, prince of Transylvania (1619–1621) decisively influenced the future of the mining region. In the winter of 1619 Bethlen conquered Nagybánya and the surrounding castles, and consequently removed Herberstein from his office.

“Warfare” between Herberstein and the magistracy of Nagybánya was by no means a unique phenomenon; similar events were simultaneously acted out in other privileged mining towns as well. While not nationalized, Herberstein behaved in the same way as the contemporary urban nobility. He tried to exploit possibilities offered by urban privileges without submitting himself to the obligations and the jurisdictional consequences attached to urban existence. This obviously excited the magistracy of Nagybánya to act, and they defended the interests of the town with surprising determination.

TURBUCZ DÁVID

„Ferenc Jóska azt üzente”

Uralkodói születés- és névnapok
az I. világháború alatt*

A Horthy Miklós 1919–1944 közötti vezérkultuszával kapcsolatos kutatásaim során merült fel a kérdés, hogy miben és mennyiben tekinthető újszerű jelenségnek a kormányzó kultusza, illetve az mennyiben támaszkodott az 1918 előtti uralkodókultuszra és az uralkodói reprezentációra? Az összehasonlítást a Ferenc József-kultusz kutatásának hiányos volta miatt teljességében nem végezhettem el,¹ egyelőre csupán arra vállalkoztam, hogy egyes kiválasztott uralkodói születés- és névnapokat az ünneplés módja és a tömegkommunikációs eszközökön keresztül közvetített lényegesebb üzenetek tartalma szerint összevessem Horthy születés- és névnapjaival. Az eredmény megerősítette azt a feltevésemet, hogy az 1918 előtti uralkodói reprezentáció és az uralkodókultusz eszköztára szerepet kapott a Horthy-kultusz építésében.²

Az 1867 utáni uralkodói születés- és névnapok részletes elemzésére eddig nem került sor.³ Tanulmányomban Ferenc József és IV. Károly I. világháború alatti

* Tanulmányom az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoportjának 2015. december 15-i konferenciáján „Ferenc József és IV. Károly születés- és névnapjai az első világháború időszakában” címmel elhangzott előadás bővített és javított változata. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Manhercz Orsolya és Vér Eszter Virág segítségéért, a kéziratához fűzött észrevételeikért, javaslataikért.

1 A Ferenc József-kultusz egyes aspektusaihoz ld. Gerő András: Ferenc József, a magyarok királya. Novotrade Rt., h. n., 1988. 129–217.; *Uő*: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. PolgART, Bp., 2004. 83–109.; *Czigány Lóránt*: „Neved ki dicssel ejtené...” Személyi kultusz Ferenc József és Rákosi Mátyás korában. In: *Uő*: Nézz vissza haraggal! Államosított irodalom Magyarországon 1946–1988. Gondolat, Bp., 1990. 70–98., első sorban 75–83.

2 *Turbucz Dávid*: A Horthy-kultusz 1919–1944. MTA BTK TTI, Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 101–102., 135–136., 155–156., 302–303.

3 Ferenc József születésnapjainak egyes vonatkozásaihoz ld. pl. Gerő A.: Ferenc József i. m. (1. jz.) 145–148., 213–214.; *Uő*: Képzelt történelem i. m. (1. jz.) 83–109.; Kovács Ilona: Öfelsége 80. születésnapja. http://hbm1.archivportal.hu/id-1459-ofelsege_80_szuletesnapja.html (a letöltés ideje: 2016. jan. 11.); Radó Bálint: Baranyaiak hódoló látogatása Bécsben I. Ferenc József 85. születésnapja alkalmából. http://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/baranyaiak_hodolo_latogatasa_becsben_i_ferenc_jozsef_85_szuletesnapja_alkalmabol (a letöltés ideje: 2016. jan. 11.); Stencinger Norbert: Ferenc József születésnapjának megünneplése a fronton. http://nagyhaboru.blog.hu/2011/08/17/ferenc_jozsef_szuletesnapjanak_megunneplese_a_fronton (a letöltés ideje: 2016. jan. 11.); Albert Ernő: Ferenc József császár születésnapjának első háromszéki ünnepléséről. In: Háromszékiek Háromszékről. Társadalomtudományi írások. Szerk. Cziprián-Kovács Loránd-Kozma Csaba. Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2007. 79–82. – Az uralkodói születésnapok regényekben is szerepet kaphattak. Osztrák nézőpontból ld. Franz Werfel: Barbara. Nova Irodalmi Intézet, Bp., 1933. 22–24. Eszerint augusztus 18-a „[m]inden osztrák nemzedéknek, 1848-tól a

születés- és névnapjait vizsgálom, a két uralkodó magyarországi ünnepeit, valamint azt, hogy ezekről milyen képet közvetített a magyar sajtó. Jelen közlemény különböző politikai orientációjú napilapokra, a *Budapesti Hírlapra*, a *Pesti Hírlapra*, *Az Újságra* és a *Népszavára* támaszkodva az 1918 előtti uralkodókultusz néhány elemét kívánja rekonstruálni. Nem tűztem ki céloomul, hogy a következő oldalakon összehasonlítsam Ferenc József és Horthy Miklós kultuszait, erre ugyanis a magyarországi Ferenc József-kultusz részletes, teljes körű feltárása nélkül nincs érdemi lehetőség.

Ferenc József és IV. Károly születés- és névnapjainak ünneplése 1914 és 1918 között nem választható el a háborús propagandától. Ennek részévé vált ugyanis minden olyan ünnepség, amely alkalmas lehetett a hadba lépés igazolására és a háborús lelkesedés fenntartására.⁴ Az uralkodók személyét, pontosabban a képet, amelyet róluk a nyilvánosság különféle csatornáin keresztül közvetítettek, jól lehetett használni a propaganda céljaira. A háborús lelkesedést próbálták fenntartani a születés- és névnapok ünnepi programjában a katonai, civil és egyházi rendezvények éppúgy, mint az uralkodók képével díszített használati tárgyak, plakátok, emléklapok, érmek, vagy a róluk szóló versek és katonadalok. Az Országos Széchényi Könyvtár „Propaganda az első világháborúban” című kiállításán ennek több példája volt megtekinthető.⁵

Az ünneplés módja

Az uralkodók születés- és névnapjai közül az első tekinthető jelentősebbnek, mivel az hagyományosan állami ünnepnek számított. Ferenc József augusztus 18-án, míg utódja, IV. Károly augusztus 17-én ünnepelte születésnapját. A reprezentáció formái között érdemi különbség nem mutatható ki: ugyanolyan ünnepekre került sor mindkét uralkodó születésnapja alkalmából. Eltérést egyedül a méretekben találhatunk: 1917-ben és 1918-ban a háborús kimerültség jeleként már szerényebb keretek között rendezték meg az ünnepeket.

E napokon, amelyeket a különféle katonai ünnepek domináltak, a középületek fel voltak lobogózva. A *Pesti Hírlap* 1914-ben erről így tudósított:

nagy összeomlásig, jól ismert dátum, nagy ünnep volt ez, mert az öreg császár születésnapját jelentette, aki a legendás korból megingathatatlanul benyúlt a jelenkorba. Ennek a napnak különös, örvendetes illata volt. Mindenfelé ünnepet ültek, istentiszteleteket tartottak, diadalkapukat emeltek, virág- és konfetticsatákat vívtak, kivilágítást rendeztek, tűzijátékot égettek.” (22–23.)

4 Az I. világháborús propagandához ld. *íjf. Bertényi Iván*: Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről. In: *Propaganda az I. világháborúban*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása: 2015. október 16.–2016. április 9. Szerk. Uő–Boka László. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2016. 7–28.; *íjf. Bertényi Iván*: Éljen a király! In: *Propaganda az I. világháborúban* i. m. 175–181.

5 Ld. pl. az előző jegyzetben hivatkozott katalógus 129., 132., 138., 142., 160., 182–188., 207., 210. oldalait.

„A háborús Budapest augusztus tizennyolcadikának estéjét rendkívüli fénnnyel ünnepelte. A főváros lángoló lelkesedése páratlanul impozáns tüntetésben nyilvánult meg a király születése napján. Reggelre kelve zászlóerdők, nemzeti színű drapériák szegték az utcákat, a széles körutakon roskadozott az ünnepi dísztl minden palota, minden kávéház, címeres falakkal, sok helyütt a babérokkal övezett két arckép csillogott: Ferencz József és Vilmos császára. Ami dísz és pompa már nappal ragyogott, estére megsokszorozódott [...]”⁶

E cikkészlet jól illusztrálja, hogyan tolmácsolta és egyúttal manipulálta a sajtó a kezdeti háborús lelkesedéssel összekapcsolódott születésnap ünnepi hangulatot.⁷ A legfelsőbb hadúr születésnapja katonai szünnap volt a honvédségben. A helyőrségeket fel kellett lobogózní. Előző este zenés takarodó vezette be a születésnap ünnepelést, amely másnap zenés ébresztővel folytatódott. A helyőrségekben ünnepi istentiszteletet tartottak. Budapesten a Sváb-hegyről a reggeli órákban, a zenés ébresztő időpontjában, majd az istentisztelet és a díszbéd alatt ágyúlövésekkel tisztelegtek a király előtt. Az ágyúlövésekre vidéken is sort kellett keríteni, ha ez technikailag megoldható volt.⁸ Az ünnepelés a fronton sem maradt el.⁹ A sajtó tudósításai elsősorban a hadsereg-főparancsnokság ünnepségét, illetve Frigyes főherceg tábornagy főparancsnok beszédét és az uralkodónak írt táviratát emelték ki.¹⁰ A katonai keretek között zajló ünnepelés sajátos alkalmának tekinthető a tisztavatás a Ludovika Akadémián.¹¹ A *Budapesti Hírlap* újságírója úgy fogalmazott az 1917. augusztus 18-i számban, hogy „erősen kidomborodik az ünnep katonai oldala, ami a mostani rettenetes háborúban érthető is”.¹² Ez a jellemzés értelemszerűen a háború alatti többi születésnap esetében is érvényes volt.

A központi egyházi ünnepséget a fővárosban a Mátyás-templomban rendezték, s ezen a kormány, az országgyűlés képviselői mellett a közélet számos más alakja is részt vett. Az istentiszteletet Csernoch János hercegprímás tartotta.¹³

6 A kivilágított Budapest. *Pesti Hírlap* 1914. aug. 19. 9. A tanulmányban nem közlöm a cikkeik szerzőinek nevét, mivel az esetek többségében nem ismert.

7 A kezdeti háborús lelkesedéshez *Iff. Bertényi Iván*: Éljen a háború! In: *Propaganda az I. világháborúban* i. m. (4. jz.) 121–127.

8 Szolgálati szabályzat a magyar királyi honvédség számára. Első rész. Az 1875. évi szolgálati szabályzat második kiadása. Pallas, Bp., 1914. 206–207.

9 Stencinger Norbert 3. jegyzetben hivatkozott írása mellett *Romsics Ignác*: Háborús mindennapok – alulnézetből. In: *Magyarország az első világháborúban*. Főszerk. Uő. Kossuth Kiadó–Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 2010. 128–129.

10 Pl. A király születésnapja. *Pesti Hírlap* 1915. aug. 19. 10.; A nyolcvanhat éves király. *Pesti Hírlap* 1916. aug. 19. 5.

11 Tisztek avatása. *Pesti Hírlap* 1915. aug. 19. 12.; A király születésnapja. *Budapesti Hírlap* 1915. aug. 19. 10.; A király születésnapja. *Budapesti Hírlap* 1916. aug. 19. 5.; Tisztek avatása a Ludovikán. *Pesti Hírlap* 1917. aug. 18. 7.; A király születésnapja. *Pesti Hírlap* 1918. aug. 18. 5.

12 A király születésnapja. *Budapesti Hírlap* 1917. aug. 18. 6.

13 A nyolcvannégy éves király. *Pesti Hírlap* 1914. aug. 19. 8–9.; A király születésnapja. *Pesti Hírlap* 1915. aug. 19. 11.; A nyolcvanhat éves király. *Pesti Hírlap* 1916. aug. 19. 5.; A király születésnapja. *Pesti Hírlap* 1917. aug. 18. 7.; A király születésnapja. *Az Újság* 1914. aug. 19. 8.; A király ünnepe. *Az Újság* 1915. aug. 19. 11.; Királyunk születésnapja. *Budapesti Hírlap* 1914. aug. 19. 7.;

A kormány és az országgyűlés nevében a miniszterelnök táviratban köszöntötte a királyt.¹⁴ 1915-ben a távirat hangsúlyozta, hogy az uralkodó újította és erősítette meg a birodalmat, amelynek népei egységesen harcolnak a háborúban:

„Engedje meg Felséged, hogy legmagasabb születésének évfordulója alkalmával úgy Felséged leghivebb magyar kormányja mint az országgyűlés mindkét háza nevében alattvalói legbensőbb szerencsekívánatainkat juttassam kifejezésre. A jó Isten úgy akarta, hogy Felséged megláthassa az általa regenerált monarchia diadalmas küzdelmét és érezhesse a népek lelkéből Felséged felé törő hűségnek és hátaltelt szeretetnek a ránk zúduló veszélytől hatványozott erejét. Adj a Isten, hogy a nagy harc győzelmes befejezésével sokáig élvezhesse Felséged népeivel együtt a jó, kiérdemelt, becsületes béke áldásait.”¹⁵

A magyar országgyűlés a háború időszakában általában nem ülésezett az uralkodó születés- és névnapjain, vagy ha mégis, az országgyűlési naplóban nem maradt nyoma az ünnepségnek. A fővárosi központi istentiszteleten kívül vidéken is tartottak miséket és istentiszteleteket.¹⁶ A tudósításokban a prédikációk tartalma nem szerepelt, ezeket az országos napilapok sem idézték. Az ünnepi beszédeket viszont időnként összefoglalták, esetleg – elsősorban a fontosabb közéleti személységek által tartottak esetében – idéztek is belőlük.

A törvényhatóságok is rendszeresen szerveztek uralkodói születésnapj ünnepségeket. A politikusok beszédein és az istentiszteleteken túl több városban a program részét alkották a fáklyásmenetek, a tűzijátékok és a hazafias előadások is.¹⁷ 1915. szeptember 2-án a magyar törvényhatóságok hatszáz fős küldöttsége jelent meg Bécsben, és fejezte ki hódolatát Ferenc József iránt. Ezzel az aktussal a magyar nemzet tiszteletét kívánták demonstrálni az uralkodó előtt. A magyar lapok részletes tudósításokat közöltek az eseményről és az előkészületekről. Az augusztus 19-én megjelent cikkekben már lehetett olvasni a tervről, a tisztelgés így összekapcsolódott a születésnapj eseményekkel.¹⁸ Az újságot olvasók az ünnepség minden lényeges elemét részletesen megismerhették. Szeptember 2-án Tisza István miniszterelnök mondott „hódoló” ünnepi beszédet. A *Budapesti Hírlap* többek között

A király születésnapja. *Budapesti Hírlap* 1915. aug. 19. 9–10.; A király születésnapja. *Budapesti Hírlap* 1917. aug. 18. 6.

14 A király ünnepe. Az *Újság* 1915. aug. 19. 11–12.; A király születésnapja. *Pesti Hírlap* 1916. aug. 20. 5.

15 A király születésnapja. *Pesti Hírlap* 1915. aug. 19. 10.

16 A király születésnapja. Az *Újság* 1914. aug. 19. 8.; A király ünnepe. Az *Újság* 1915. aug. 19. 11.; A király születésnapja. *Ellenzék* 1914. aug. 18. 3–4.; A király születésnapja. *Ellenzék* 1914. aug. 19. 3–4.

17 A király születésnapja. Az *Újság* 1914. aug. 19. 9.; A király ünnepe. Az *Újság* 1915. aug. 19. 11–12.; A király ünnepe. Az *Újság* 1915. aug. 19. 12.; Királyunk születésnapja. *Budapesti Hírlap* 1915. aug. 19. 10.; A király születésnapja. *Budapesti Hírlap* 1915. aug. 20. 9.

18 A törvényhatóságok hódolata. *Pesti Hírlap* 1915. aug. 19. 11.; Magyar hódolat a király előtt. *Budapesti Hírlap* 1915. szept. 3. 1–7.; A király előtt. *Pesti Hírlap* 1915. szept. 3. 1., 10–14.; Magyarország a királynál. *Pesti Napló* 1915. szept. 3. 5–8. Ld. még Radó Bálint 3. jegyzetben hivatkozott írását.

arról tudósított, hogy amikor „a miniszterelnök a nemzet rajongásig fokozott hűségéről, hódolatáról és szeretetéről beszélt”, a király „fölemelte fejét és könnyedén bólintott. Mintha ez a fejmozdulat köszönet lett volna.”¹⁹ A nemzet és a király közötti „egységet”, „összhangot” a többi lap tudósításai is hangsúlyozták. Ferenc József választ követően a küldöttség a városházára ment, ahol folytatódott az ünnepség, amelynek során több beszéd méltatta az uralkodót. A rendezvény díszebéddel fejeződött be, s a küldöttség ezt követően hazautazott.

A születésnapokon alkalmi rendezvényekre is sor került. 1914-ben ezen a napon mutatták be a Királysínházban Pásztor Árpád *Ferenc József azt izente* című színdarabját.²⁰ A sajtó még hetekkel később is írt az előadásáról.²¹ A darab elsődleges célja a világháború népszerűsítése, a vele való érzelmi azonosulás megteremtése volt.²²

A színdarab²³ egyik fő üzenete, hogy a nemzet egysége megkérdőjelezhetetlen.²⁴ Az egyik jelenet során a nézők azt is megtudhatták, hogy „a szabadság első születésnapján” a dal még úgy kezdődött, hogy „Kossuth Lajos azt üzenté”, „a szabadság második születésnapján” azonban már ez lett belőle: „Ferencz Jóska azt üzenté”.²⁵ A másik fő üzenete szerint a háború célja, hogy a nemzet megvédje a függetlenségét és a szabadságát: Ferenc Józsefből így vált Kossuth Lajos örököse. A szerző összekapcsolta egymással 1848-at és 1914-et azon az alapon, hogy a szerbek és az oroszok mindkét háborúban az ellenség táborához tartoztak.²⁶ A darab záróképében a katonák beszélgetése során szóba kerül, hány éves az uralkodó. Nyolcvannégy, hangzik a válasz, amely így is hozzákapcsolja a színdarabot Ferenc József születésnapjához. Ezt követően egy katonadalt kezdenek el énekelni, amelynek két versszaka így hangzik:

19 Magyar hódolat a király előtt. Budapesti Hírlap 1915. szept. 3. 1–2.

20 Gerő A.: Ferenc József i. m. (1. jz.) 212.; Uő: Képzelt történelem i. m. (1. jz.) 109., 123.; Magyarország harci kedve. Budapesti Hírlap 1914. júl. 27. 9.; A Királysínház és a Magyar Színház. Budapesti Hírlap 1914. aug. 13. 9.; Az első háborús darab. Budapesti Hírlap 1914. aug. 14. 12.; Király Színház. Budapesti Hírlap 1914. aug. 18. 12.

21 A színdarab a születésnapot követően ugyanis még többször is megtekinthető volt. Az Újpesti Népszínház megnyitása. Pesti Napló 1914. okt. 1. 12.

22 A színdarab átfogó elemzéséhez Gerő András: Nemzeti delírium. Élet és Irodalom 58. (2014) 30. sz. 8–9.; Uő: Ferenc József i. m. (1. jz.) 211–215. A háborús színházhoz Rózsafalvi Zsuzsanna: Mindnyájuknak el kell menni... – színház és kabaré. In: Propaganda az I. világháborúban i. m. (4. jz.) 359–361. A 362. oldalon tekinthető meg a *Ferenc József azt izente* című darab színlapja.

23 Pásztor Árpád: Ferenc József azt izente.... Látványos játék a mai időkből hat képben. Szövegek. 1914. Elérhető az OSZK Színháztörténeti Tárában, jelzet: MM 513.

24 Uo. 3–8.

25 Uo. 9. A Kossuth-nóta egyik változatának történetéhez, amikor szó sem volt még arról, hogy Ferenc József a dalszövegben Kossuth Lajos örököse lenne, Deák Ágnes: Egy nótaszerzés története 1850-ben. In: Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Szerk. Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 1999.

26 Gerő A.: Nemzeti delírium i. m. (22. jz.) 9.

„Ferencz Jóska nem mehet a bálba,
Öreg ember, nem könnyű már a lába.
Sebaj, ha már nem is bírja a táncot,
Megforgatjuk helyette is a rácot.

Ferencz Jóska levelet írt ma reggel.
Masírozni szeretne a sereggel.
Ne masírozz édes öreg királyunk,
Te csak nézzed,
Amit mi majd csinálunk.”²⁷

A magyar honvédek „atyjaként” ábrázolt öreg uralkodót tehát a katonái, a „fiai” beszélnek le arról, hogy közvetlenül is kivegye részét a háborúból. Egy harmonikus közösség képe jelenik meg: a hadsereg kvázi családként funkcionál, amelynek tagjai szolidárisak, illetve tisztelettel és szeretettel viszonyulnak egymáshoz.

Ferenc József október 4-én, míg IV. Károly november 4-én ünnepelte a névnapját. A katonai ünnepségek részeként ezeken a napokon istentiszteletet kellett tartani, a helyőrségeket fel kellett lobogózni. A zenés takarodó és zenés ébresztő a névnapok alkalmából sem maradt el.²⁸ A Mátyás-templomban és az ország templomaiban ünnepi istentiszteletekre került sor.²⁹

Az ünnepségek korabeli olvasatai

A születés- és névnapokról szóló, látszólag egyszerű, propagandisztikus beszámolók valójában több kódolt üzenetet is közvetítettek olvasóiknak. Elsőként az „egységes nemzet” gondolatát kell kiemelnünk: a magyar nemzet „egésze”, az „egész ország” ünnepli uralkodóját. A hivatalos lap, a *Budapesti Közlöny*, amelyet a többi újság is gyakran idézett, rendszeresen leszögezte, hogy a „nemzet egésze” ünnepel, és „rajongó szeretet” veszi körül a magyar királyt.³⁰ 1918-ban így fogalmazott a hivatalos lap: a király „az egész magyar nemzet hódolatával körülvéve ünnepli ma, mindnyájunkkal együtt, a születése napját”.³¹ A *Pesti Hírlap* újságírója 1915. augusztus 18-án azt írta, hogy „milliók feléje áradó tisztelete” fejeződött ki az

27 Pásztor Á.: i. m. (23. jz.) 33.

28 Szolgálati szabályzat i. m. (8. jz.) 206–207.

29 A király nevenapja. *Pesti Hírlap* 1914. okt. 5. 8.; A király nevenapja. *Pesti Hírlap* 1915. okt. 5. 14.; A király nevenapja. *Pesti Hírlap* 1916. okt. 5. 9–10.; A király nevenapja. *Pesti Hírlap* 1917. nov. 5. 5.; A király nevenapja. *Az Újság* 1916. okt. 5. 8.; A király nevenapja. *Budapesti Hírlap* 1915. okt. 5. 10.; A király nevenapja. *Budapesti Hírlap* 1917. nov. 5. 3.

30 *Budapesti Közlöny* 1915. aug. 18. 6., 1917. aug. 17. 26. A *Budapesti Közlöny*ben közölt – ebben a tanulmányban hivatkozott és elemzett – cikkek minden esetben cím nélkül jelentek meg.

31 *Budapesti Közlöny* 1918. aug. 17. 14.

uralkodó születésnapján.³² *Az Újság* fontosnak érezte leszögezni, hogy Ferenc József születésnapja „mindig ünnepe volt a fővárosnak és az országnak”.³³ Másnap ugyanitt arról lehetett olvasni, hogy az „országnak nincs oly távoli zuga, amely kívül maradna a hivatalos ünneplés pompás szertartásain”. A „hivatalos ünneplés” kitételt azonban igyekezett megmagyarázni is az újságíró: bár hivatalos ünneplésről van szó, azonban ennél mégis jóval több történt. A „hivatalos ünneplés” ugyanis elő lehet írni, meg lehet szervezni és kötelezővé is lehet tenni, ám itt azonban nem csak erről van szó. Ez az ünneplés önkéntes is volt, ami „őszinte” szeretetből fakadt. „Ez a példátlan szeretet áramlik ma legnagyobb teljességében [...] a fejedelmi aggastyán köré, akinek alakját a világháború még nagyobbra nőttette, de egyben még közelebb is vitte alattvalóinak szívéhez”.³⁴ A *Budapesti Hírlap* a nemzet „szeretetét” és „rajongását” hangsúlyozta: „Királyunk iránt való lelkes, rajongássá nőtt szeretetünk mint valami rengeteg, forró hullám vonult keresztül egész Magyarországon.”³⁵

A névnapokat szerényebb keretek között ünnepelték, mint a születésnapokat, és ritkábban jelentek meg hasonló, pátosszal telített szövegek. A háború kitörésének évében ezt írta *Az Újság* Ferenc József névnapja alkalmából: „Az ünneplésnek e történelmi napokban kétszeres jelentősége van. Magyarország gyermekei e napon nemcsak imádságukba foglalják a szeretett király nevét, hanem dicső tettekkel is bizonyosságát adják, mire képesek királyukért és hazájukért.”³⁶ A tudósításokban és méltatásokban is – a születés- és névnapokon egyaránt – gyakoriak voltak a „mindenütt” és a „minden magyar” kifejezések.³⁷

Az „egész nemzet”, a „mindenki” és az „egész ország” ünnepel típusú nyelvi alakzatok az uralkodó népszerűségét, elfogadottságát voltak hivatottak közvetíteni, azt az ideálképet, miszerint mindenki egységesen felsorakozik a király mögött. A nemzet és az uralkodó egységének hangsúlyozása az uralkodó nemzeti legitimációját volt hivatva igazolni és egyúttal erősíteni. Beleillik ez a ’67-es alapokon álló politikai elit törekvéseibe, amellyel a kiegyezés óta igyekeztek Ferenc Józsefről a nemzeti uralkodó képét kialakítani.³⁸ E törekvés érvényesül, amikor például azt olvassuk, hogy a király „a nemzettel való egybeforrottságának valósággal új megkoronázását éli most át”.³⁹ A *Pesti Hírlap* egy másik helyütt azt írta, hogy a magyar ember „nem ünnepel, ami nincs helyén a háborúban, hanem csak följegyzi hűségese lelkében, hogy a király talán sohasem volt hozzá közelebb, mint mostan”.⁴⁰ Termé-

32 A király. *Pesti Hírlap* 1915. aug. 18. 1.

33 A király. *Az Újság* 1915. aug. 18. 12.

34 A király ünnepe. *Az Újság* 1915. aug. 19. 11.

35 Királyunk születésnapja. *Budapesti Hírlap* 1914. aug. 19. 7.

36 A király nevenapja. *Az Újság* 1914. okt. 4. 13.

37 A király születésnapja. *Pesti Hírlap* 1917. aug. 18. 7.; A király születésnapja. *Az Újság* 1916. aug. 19. 4.; Október 4. *Budapesti Hírlap* 1914. okt. 5. 1.; A király. *Budapesti Hírlap* 1915. aug. 18. 1.; A király nevenapja. *Budapesti Hírlap* 1917. nov. 5. 3.

38 *Gerő A.*: Képzelt történelem i. m. (1. jz.) 89–90., 92–94., 109.

39 A király születésnapja. *Pesti Hírlap* 1915. aug. 19. 10.

40 A király. *Pesti Hírlap* 1915. aug. 18. 1.

szetesen a hivatalos lap is kiemelte a király és a magyarság egységét.⁴¹ A hivatalos értelmezés egyértelműen ezt az álláspontot közvetítette. Pozíciójánál fogva Ferenc József egyszerre volt a „nemzet atyja” és a „legelső magyar ember”.⁴² A recepció-kutatás arra ugyan egyelőre nem adott választ, hogy a magyar társadalom egésze milyen mértékben fogadta el ezt az értelmezést, az azonban kétségtelen, hogy Ferenc József messzemenően, mégpedig többnyire pozitív értékeléssel beépült a paraszti, népi emlékezetbe.⁴³ Ezzel kapcsolatban arra lehet még utalni, hogy Erzsébet vált a magyar Habsburggá. Az Erzsébet-kultusz volt ugyanis hivatott pótolni mindazt, amit a Ferenc József-kultusz nem tudott megadni. Az Erzsébet-kultusz egyik fő funkciója az uralkodó elfogadtatása volt.⁴⁴

A „nemzeti uralkodó”-problematika részét alkották a Ferenc József-kép nemzeti és dinasztikus jellegének ellentmondásai is,⁴⁵ illetve egyes ünnepnapok megítélésének kérdése. Utóbbival kapcsolatban említhetnénk március 15-e és április 11-e „rivalizálását” és az október 6-i gyásznapi emlékezeti rítusait.⁴⁶ Jelen tanulmány témája szempontjából azonban főleg augusztus 20-a ünneplésének volt jelentősége. Ferenc József születésnapja ugyanis két, utódjáié, IV. Károlyé három nappal esett augusztus 20-a elé. A háborús körülmények között az 1914. augusztus 20-án megjelent vezércikkek fő üzenete az volt – mint a *Budapesti Hírlap* fogalmazott –, hogy „állami és nemzeti létünk” védelme miatt az egész nemzet „koronás apostoli királyunknak hívására” fogott fegyvert.⁴⁷ A háborús küzdelem jogosága, a magyar nemzet történelmi szerepének hangsúlyozása, illetve a nemzeti

41 Budapesti Közlöny 1915. aug. 18. 6., 1916. aug. 18. 12.

42 A hivatalos lap az apamotívumot születésnapj méltatásaiban gyakran használta. Budapesti Közlöny 1914. aug. 18. 9–10., 1915. aug. 18. 6., 1916. aug. 18. 12. Ez az üzenet emellett más napilapokban is megtalálható volt. Október 4. Budapesti Hírlap 1914. okt. 5. 1.

43 *Landgraf Ildikó*: Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar néphagyományban. In: Mindenek gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára. Szerk. Csörsz Rumen István. ELTE BTK Folklore Tanszék, Bp., 2005. 127–140.

44 Az Erzsébet-kultuszhoz ld. *Gerő A.*: Képzelt történelem i. m. (1. jz.) 110–117.; *Vér Eszter Virág*: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. Budapesti Negyed 14. (2006) 2. sz. 5–180.; *Uő*: Erzsébet-kultusz. Szöveggyűjtemény. Budapesti Negyed 14. (2006) 3. sz. 7–248.; *Uő*: Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. Aetas 27. (2012) 1. sz. 83–104.; *Uő*: „...derék nő volt, férjének koronája”. Adalékok az Erzsébet-kultusz magyarországi ünnepléstörténetéhez az izraelita közösségek megemlékezéseinek tükrében. Előadás az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport és a Szegedi Tudományegyetem „»A királyhűség jól bevált útján...« Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között” c. konferenciáján (Szeged, 2014. nov. 5.). Az előadás szövegének kéziratát használtam fel tanulmányom megírása során.

45 *Katalin Sinkó*: Franz Joseph: Rivalität und Dualität dynastischer und nationaler Repräsentation. In: Kaiser und König 1526–1918. Red. István Fazekas–Gábor Ujváry. Collegium Hungaricum, Wien, 2001. 19–22.

46 *Hanák Péter*: 1898 – A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Uő*: A kert és a műhely. Balassi, Bp., 1999. 88–101.; *M. Lovas Krisztina*: Március 15. vagy április 11.? Egy nemzeti ünnep vitája 1898-ban. In: Corolla Museologica Tíbor Kovács dedicata. Szerk. Tóth Endre–Vida István. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2011. (Régészeti Füzetek. Új sorozat 4.) 343–363.

47 Szent István napja. Budapesti Hírlap 1914. aug. 20. 1.

egység és összhang üzenete gyakran ismétlődött a napilapok augusztus 20-i vezércikkeiben a háború későbbi időszakában is.⁴⁸ A háborús propaganda részeként megjelent üzenetekkel kapcsolták össze az újságírók az uralkodói születésnapokat az államalapítás ünnepével. Ferenc József névnapjai esetén október 6-a bonyolította a helyzetet. A korabeli viszonyok között Ferenc József felelősségét nem lehetett érdemben taglalni, így a nyilvánosságban csak korlátozott keretek között emlékezhetek.⁴⁹

A dualista időszak magyarországi szimbolikus politikáját tehát nem kevés elmentmondás jellemezte. A kiegyezés után nem volt könnyű a Ferenc József iránti hódolatot az 1848/1849-re történő emlékezéssel összehangolni mindazoknak, akik mindkettőben részt kívántak venni.⁵⁰ Ez a megállapítás a világháború időszaka kapcsán annyiban árnyalható, hogy a szerbek és az oroszok elleni háború némileg közelíthette a Ferenc József-képet a magyar társadalom egyes csoportjainak elvárásaihoz, illetve az 1848–1849-es szabadságharcra kapcsolatban elfoglalt nemzeti pozícióhoz.⁵¹

A magyar nemzet és az uralkodó egységét kifejező üzenetek 1917-ben és 1918-ban IV. Károly személyéhez társítva jelentek meg, akivel kapcsolatban a fenti problémák már nem merültek fel. Helyettük viszont a háborús kimerültség és a kedvezőtlen kilátások árnyékkolták be az ünneplést.

Meghatározóak voltak az ünneppel kapcsolatos üzenetekben a háborúval összefüggő állítások is. A háborús propaganda lényegének megfelelően a fegyveres harcot jogos és – ami szintén meghatározó – védekező háborúként jellemezték, amelyről nem a Monarchia tehet, hanem csak az „ellenségeink”. A Monarchia kizárólag reagált, jogszerűen válaszolt az őt ért támadásra.⁵² Az *Újság* szerint például „a békének [...] nem volt még olyan apostola, mint királyunk”.⁵³ A *Budapesti Hírlap* is ezt az értékelést közvetítette, amikor arról írt, hogy az uralkodó „soha igazságtalanul ki nem húzta volna diadalmas kardját”.⁵⁴

A sajtó által közvetített üzenetek szerint tehát a nemzet egységesen felsorakozik a háború idején a királya mögött. Ez az „összhang”, ez a feltétlen „együttműködés” a garancia arra, hogy az „igazság” diadalmaskodni fog a fronton, és a Mo-

48 Harc Szent István birodalmáért. Pesti Hírlap 1914. aug. 20. 1.; A kilencszáztizenöt éves királyság. Pesti Hírlap 1915. aug. 20. 1.; A király Budapestén. Pesti Hírlap 1917. aug. 21. 9–10.; Szent István politikája. Pesti Napló 1914. aug. 20. 1.

49 Október hatodika. Budapesti Hírlap 1915. okt. 6. 11.; Az aradi vértanúk. Budapesti Hírlap 1917. okt. 6. 5.; Október 6. Pesti Hírlap 1914. okt. 7. 10.; Október 6-ika. Pesti Hírlap 1916. okt. 6. 11.

50 Hanák P.: i. m. (46. jz.) 92–93.; Gerő A.: Képzelt történelem i. m. (1. jz.) 167–170.

51 Gerő A.: Képzelt történelem i. m. (1. jz.) 109.

52 Harold D. Lasswell megállapítása szerint a háborús propaganda célja, hogy minden egyes háborút védekező háborúként mutasson be, amelyért így mindig az „ellenség” a felelős. Harold D. Lasswell: Propaganda Technique in the World War. Trubner and Co.–Knopf, London–New York, 1927. 47.

53 Királyunk. Az *Újság* 1914. aug. 18. 2.

54 A király. Budapesti Hírlap 1916. aug. 18. 1.

narchia – benne Magyarországgal – erősebben és hatalmasabban kerül majd ki a világháborúból.⁵⁵

„Az a világot rengető vész, amely népek és nemzetek létét immár egy évnél hosszabb idő óta alapjaiban rázza meg, orkánerővel zúditotta miránk is az ítélet végzetét; s íme, a magyar király ebben a gigászi harcban ott látja maga körül a sohasem csüggedő nagy magyar nemzet ércfalát, amely áttörhetetlenül övezi Szent István koronájának örökségével együtt őt magát is: a nemzet édesapját, a szeretetünkkel megölelt s erős karunkkal híven megvédett királyt.”⁵⁶

A győzelem azért tekinthető biztosnak, mert azonos célokért küzd mindenki: a királyért és a hazáért. Az üzenet lényegét úgy is formulázták, hogy a magyarság azért lelkesedik a háborúért és azért bizakodik a győzelemben, mert Ferenc József ül a trónon.

„Az ő nemessége mutatja, hogy háborúnk igazságos. Az ő önzetlensége bizonyosság, hogy háborúnk világmegváltó. Az ő személyisége, az ő szertelen sok szenvedése megjósolja nekünk, hogy a győzelmünk biztos, mert van Isten, aki jutalmaz, és Első Ferencz József rászolgált az isteni jutalomra. Valami olyan sejtelem dereng bennünk, hogy a világleszámolással a gondviselés kárpótolni akarja őt hosszú élete sok emberfölötti szenvedéséért.”⁵⁷

Ebben az idézetben már nemcsak a király és a nemzet egysége jelenik meg a háborús győzelem garanciájaként, hanem Ferenc József személyisége is.⁵⁸ Az uralkodó ugyanis addigi életével, szenvedéseivel – konkrétumként legtöbbször Erzsébet halálát említették – „rászolgált az isteni jutalomra”.⁵⁹ A király személye „bölcsessége” miatt is garanciát jelent a győzelemre: idős korából fakadó élettapasztalata miatt a nemzet és az állam sorsa biztos kezekben van.⁶⁰ Más szöveghelyeken viszont éppenséggel „megszabadítják” az uralkodót a magas életkorhoz köthető negatív sztereotípiáktól. A 84 éves király „lehántotta magáról az öregseget és fiatalos energiával indította meg a nagy leszámolást”,⁶¹ azaz idős kora

55 Budapesti Közlöny 1914. aug. 18. 9.; A király. Az Újság 1915. aug. 18. 2.; A király. Budapesti Hírlap 1915. aug. 18. 1.; *Gerő A.*: Ferenc József i. m. (1. jz.) 213.

56 Budapesti Közlöny 1915. aug. 18. 6.

57 Királyunk. Az Újság 1914. aug. 18. 2.

58 A magyarországi háborús propaganda előszeretettel hangsúlyozta a nemzeti egység üzenetét. *Ifj. Bertényi I.*: Az I. világháborús i. m. (4. jz.) 17–20.

59 Ez az üzenet – a nemzet és a király összhangját hangsúlyozandó – az Erzsébetről szóló kultikus szövegekben is megtalálható volt. *Vér Eszter Virág*: „Volt egyszer egy királyasszony...” Adalékok az Erzsébet-kultusz magyarországi ünnepléstörténetéhez az iskolai megemlékezések tükrében. Előadás a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, „Iskola, művelődés, társadalom” c. konferenciáján (Sárospatak, 2015. aug. 27.). Az előadás szövegének kéziratát használtam fel tanulmányom megírása során.

60 A király. Pesti Hírlap 1914. aug. 18. 1.; A király ünnepe. Az Újság 1915. aug. 19. 11.; A király születésnapja. Budapesti Hírlap 1915. aug. 18. 9.; A király. Budapesti Hírlap 1916. aug. 18. 1.

61 A király. Pesti Hírlap 1914. aug. 18. 1.

ellenére határozottan, a szükséges fizikai és szellemi erővel rendelkezve képes el látni uralkodói feladatait.

A harmincéves IV. Károly esetében az életkorhoz nem kapcsolódtak a fentiekhez hasonló üzenetek.⁶² A lényeg azonban 1917-ben és 1918-ban is azonos volt: a „nemzet egységesen és rendületlen hűséggel járul a mai napon a Felség elé, akinek továbbra is felajánlja életét és vérét, azoknak a nemzeti céloknak az érdekében, amelyek egyszersmind a magyar trón boldog jövődjét is mindenkorra biztosítják”.⁶³ A jövőre vonatkozó kilátások változása, a háború iránti lelkesedés mértékének csökkenése azonban – a háború első időszakával ellentétben – már érzékelhető volt.

Összegzés

Az uralkodó születés- és névnapjait az I. világháború alatt a korábban kialakult rend szerint ünnepelték.

A háború ugyanakkor nem hagyta érintetlenül az ünneplés módját. Jelentős hangsúlyt kaptak a katonai ünnepségek, amelyekre a fronton is sor került. A születésnap ünnepi programba háborús színdarab is bekerült. Az uralkodó személyéhez köthető évfordulók szerepet kaptak a háborús lelkesedés felkeltésében, majd fenn tartásában. Az uralkodót méltató alkalmi cikkekben, beszédekben – lelkesítő szándékkal – megjelentek a világháborúra vonatkozó utalások: ezek igazolták a háborús részvétel jogos és igazságos voltát, valamint erősítették a győzelembe vetett hitet. Utóbbit szolgálta az uralkodó személyes kiválóságának hangsúlyozása is: ebben – a nemzeti egység mellett – a győzelem garanciáját láttatták. Az ünneplés formáin kívül tehát a háborús propaganda a hivatalos uralkodókép tartalmát is érintette.

A tudósítások, méltatások a *Népszava* kivételével az elemzett napilapok mind egyikében megjelentek. A szociáldemokrata újság hallgatásából minden bizonnyal távolságtartást olvashatunk ki mindazzal szemben, amiről a többi napilap lelkes hangon írt. A többi lap esetében legfeljebb az egyes üzenetek előfordulási arányai tértek csak el egymástól. 1917-ben és 1918-ban a tudósítások valamivel rövidebbek lettek és a lelkesedésük hőfoka is érezhetően csökkent a korábbiakhoz képest.

62 A király születésnapja. Pesti Hírlap 1917. aug. 18. 7.; A király és a nemzet. Pesti Hírlap 1918. aug. 18. 1.

63 Budapesti Közlöny 1917. aug. 17. 26.

DÁVID TURBUCZ

“FRANCIS JOSEPH SENT A MESSAGE”

IMPERIAL BIRTH- AND NAMEDAYS DURING WORLD WAR I

During World War I, the ruler's birth- and namedays became part of war propaganda in the Austro-Hungarian Monarchy. These two festive days, especially the birthday, had already been important elements of the ruler's cult prior to 1914. It was in accordance with the order obtained before the eruption of the war, but suited to the requirements of war propaganda, that the birth- and namedays of king Francis Joseph and Charles IV were celebrated between 1914 and 1918. The basic task of laudatory speeches and articles was stir up enthusiasm for the war in the beginning, and to maintain and strengthen it later. The ruler's image was also adjusted to this requirement, being completed with references to the war.

An important role in justifying participation in the war and guaranteeing victory was played by those statements which asserted that the nation unanimously supported the war, following their ruler with no hesitation. Each and every person was fighting, struggling and working for the king and nation. In this interpretation, what were at stakes were the defence of Hungarian statehood, as well as Hungarian freedom and independence, which led to the logical conclusion that the defeat of the Monarchy's enemies under the leadership of the king was a moral obligation. Those who shaped royal propaganda connected the guarantee of a victory in war to the experience and wisdom of the ruler, and to his “extraordinary” personality and characteristics. These were consequently regarded as the key to victory alongside unity and concord. Despite their divergent political orientation, with one exception all the daily newspapers analysed contained the same messages. The exception was the social democratic *Népszava* which, revealingly, paid no attention to the ruler's birth- and namedays. In the last two years of the war, however, reports in the other papers also became somewhat shorter, and their enthusiasm also apparently decreased.

Közlekedéssel kapcsolatos javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálatában

A kereskedelem, a gazdaság fellendítésének módjairól szólva kortól függetlenül óhatatlanul szóba kerül a közlekedés fejlesztése. Igaz ez az 1830-as évek elejének gazdasági és politikai szakmunkáira is: a közlekedés, szállítás ügyét a kereskedelem lényeges előfeltételének tekintették, amely nélkül a mezőgazdaság, az ipar fellendítése, a népesség számbeli és anyagi gyarapodása elképzelhetetlen. A kortársak felismerték, hogy a jobbagyság ereje elégtelen a kereskedelem által megkövetelt jó úthálózat kiépítéséhez és fenntartásához, és tudatában voltak annak, hogy az ingyenes közmunka nem elég hatékony, miközben hátrányosan is érinti a parasztságot.¹ A reformerek ezért egyáltalán nem tartották lehetetlennek, hogy valamiképpen a nemesség is részt vállaljon az ilyen munkákból, sőt egyre többször érte bírálatait a kiváltságos rendet – saját tagjai részéről is –, amiért nem járul hozzá a közlekedéssel kapcsolatos kiadásokhoz. A jó út-, csatorna-, majd vasúthálózatot tehát csak úgy látták megteremthetőnek, ha az egész ország viseli a létrehozásuk terhet.² Mindezek miatt a közlekedés ügye nemcsak gazdasági, hanem társadalmi kérdéssé is vált, és összekapcsolódott a jobbagyság terheinek csökkentésére irányuló szándékkal.

A reformokról folyó közbeszédben megjelenő elképzelések egy részét megtaláljuk már az 1828 és 1830 között működött országos bizottság kereskedelmi munkálatában is. Nemcsak a kereskedelem és a közlekedés állapotának összefüggése volt tehát magától értetődő, hanem az is, hogy a kortársak az országgyűléstől várták a megoldást, hiszen így látták biztosíthatónak, hogy a kérdés szabályozása egy-

1 *Wesselényi Miklós*: Balitéletekről. Bukarest [Lipcse], 1833. 228.

2 *Széchenyi István*: Hitel. In: *Uő*: Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szerk. és bev. ifj. Iványi-Grünwald Béla. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1930. (Magyarország újkori történetének forrásai) 375. (az eredetiben: 132.); *Uő*: Stadium. Wigand Ottó, Lipcse, 1833. 223–264. – Csak néhány további megoldási javaslatot említve: Balásházy János javasolta, hogy a nemesség állítson fel egy ilyen célokra fordítható alapot, Dessewffy József – aki az országos bizottság kereskedelmi operátumot kidolgozó albizottságának is tagja volt – pedig azt, hogy az újonnan elkészített utakon a nemesség is fizesse a vámokat. Utóbbival válaszában Széchenyi is egyetértett ugyan, de egyelőre kivitelezhetetlennek tartotta. *Balásházy János*: Észrevételek a' honni gazdaságbeli szorgalomnak akadályairól 's orvoslása módjairól 's a' t. 2., bőv. kiad. Hartleben, Pest, 1831. 173.; *Des[s]ewffy József*: A „Hitel” című munka' taglalatja. In: *Széchenyi I.*: Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok i. m. 578. (az eredetiben: 141.); *Széchenyi István*: Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására. Landerer, Pest, 1831. 120.

séges és igazságos legyen.³ Az operátumban tizenegy olyan törvénycikket találunk, amely a közlekedés kérdéséhez kapcsolódik, ez az összes kereskedelmi tárgyú törvényjavaslatnak az egyharmad része. A munkálatban javasolt törvények köre kiterjedt az út- és csatornaépítésre, a folyószabályozásokra, a mindezek pénzügyi hátterét biztosító közalapra és a magánszemélyek által létrehozott vállalatokra, a tengeri kereskedelemre, a fuvarozás szabályozására, de az út-, híd- és rév-vámokkal kapcsolatos teendőkre is.

A kereskedelemügyi munkálat ugyan nem került az országgyűlés napirendjére, hatását azonban nem szabad lebecsülnünk. Azáltal, hogy 1831–1832 folyamán a vármegyei küldöttségek, majd a közgyűlések napirendjére került a többi operátummal együtt, eljutott a közéleti kérdések iránt érdeklődőkhöz, az 1832–1836. évi országgyűlésen pedig több nagy jelentőségű közlekedési tárgyú törvény is született, amelyek részben a benne javasolt törvénycikkekben gyökereztek. Abban, hogy ezekben a kérdésekben a diéta könnyebben és bizonyos esetekben kifejezetten gyorsan egyezsége jutott, nagy szerepe lehetett annak, hogy az országgyűlés résztvevői már eleve ismerték a munkálat kérdéses részeit, felkészülten, sőt utasítással ellátva érkeztek.⁴

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy milyen megoldási javaslatokat nyújtott a közlekedéssel kapcsolatos kihívásokra az 1828 és 1830 között működött országos bizottság. Ennek megfelelően a dolgozat tárgyát elsősorban a kereskedelmi operátum közlekedést illető részeinek ismertetése képezi, de az elemzés során nem hagyhattuk figyelmen kívül a törvényjavaslatok alapját képező 1793. évi munkálatot és az annak szövegén tett változtatásokat sem, hiszen a munkálat átdolgozása jól tükrözi az eltelt évtizedek alatt megváltozott körülményeket.

Az 1830. évi kereskedelmi operátum vizsgálata azért is különösen fontos, mert az ugyan köztudomású, hogy a javaslatnak szerepe volt a Lánchíddal, valamint a kisajátítással és a közlekedési célú magánvállalkozásokkal kapcsolatos

3 Arról, hogy az ország közlekedési rendszerének kidolgozását az országgyűlés, pontosabban egy országgyűlési bizottság feladatává kellene tenni: *Széchenyi I.*: Stadium i. m. (2. jz.) 240–241.

4 Az operátumok megyei vitáinak jelentőségéről: *Barta István*: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történelmi Szemle* 6. (1963) 305–343., különösen 339–342. és *Gergely András*: A „rendszeres bizottsági munkálatok” szerepe a magyar reformmozgalom kibontakozásában. *Tiszatáj* 28. (1974) 6. sz. 37–41. – Az operátumok megyei fogadtatását, az azokra tett megyei észrevételeket illetően már számos eredmény született, ezek a tanulmányok többek között a kereskedelmi operátumot is érintik. Békés és Pest megyéről: *Völgyesi Orsolya*: Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2002.; Somogyról: *Jutai Péter*: Somogy megye észrevételei a rendszeres munkálatokra 1831–32. Századok 140. (2006) 591–608.; Szatmárról: *Barta István*: Kőlcsey politikai pályakezdete. Századok 93. (1959) 252–302.; Tolnárról: *Csapó Mária*: Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben. Akadémiai, Bp., 1989. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 111.); Zaláról: *Molnár András*: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. In: „Javitva változtatni”. Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. S. a. r. és szerk. Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény 49.) 255–283.; Zemplénről: *Barta István*: A fiatal Kossuth. Akadémiai, Bp., 1966., valamint *Erdmann Gyula*: Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836. Kazinczy Ferenc Társaság–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1989.

törvények szövegének megalkotásában az 1832–1836. évi országgyűlésen, magának a munkálatnak a szövege azonban kevéssé ismert, ami félreértésekre adhat okot, főleg a vasútpolitika kezdeti időszakát illetően.⁵ A vállalkozásokkal kapcsolatos javaslatnak valóban nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, de nem szabad azt hinnünk, hogy az operátum valamiképpen a közlekedéspolitika központi kérdésévé tette volna a vasutakat. Az operátum összes közlekedéssel kapcsolatos javaslatát figyelembe véve azt látjuk, hogy a főútvonalak kijelölésekor szóba sem kerülnek bennük a vasutak, és noha a bizottság támogatta volna azokat a vállalatokat is, amelyek ilyeneket építenek, a munkálatban még nem beszélhetünk vasútfejlesztési koncepcióról.⁶

A kereskedelmi albizottság tagjai

A munkálat tartalmának vizsgálata előtt érdemes néhány szót ejteni a javaslatot összeállító személyekről és a munka menetéről. Az 1793-as operátumok felülvizsgálatára és átdolgozására kiküldött új országos bizottságot a második ülésnapon, 1828. január 23-án az elnöki tisztet betöltő nádor albizottságokra osztotta.⁷ Már az első kereskedelmi munkálat is szakavatott kézből származott – nagyrészt Skerlecz Miklósnak, Zágráb megye főispánjának, kora egyik kiváló gazdasági szakemberének munkája volt –, és az új kereskedelmi albizottságban is gazdasági, kereskedelmi kérdésekben jártas személyek egész sorát találjuk.⁸ Az albizottság elnöke Ür-

5 Az operátum tartalmáról a mai napig Barta István kiadatlan, kéziratos akadémiai doktori értekezéséből tudhatunk meg a legtöbbet: *Barta István: A fiatal Kossuth és kora. Fejezetek a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásának történetéhez.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Bp., 1964. – Arra, hogy az operátumnak komoly szerepe volt a Lánchíddal és a kisajátítással kapcsolatos törvénycikkek megszületésében, Fenyvessy Adolf már 1883-ban rámutatott. *Fenyvessy Adolf: Az első magyar vasút története.* MTA, Bp., 1883. (Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből I. 9.) 5.

6 Tévesnek kell tehát neveznünk minden olyan állítást, amely arra utal, hogy az 1825-ös országgyűlés a vasutak tervének kidolgozását írta volna elő az országos bizottság számára, mint ahogy azt is, hogy a bizottság készített ilyen tervet. Vö. pl. *Andics Erzsébet: Politikai küzdelmek a magyar közlekedésügy fejlesztése kérdésében a reformkorban.* Magyar Tudomány 78. – Új folyam 16. (1971) 3. sz. 146.

7 Az országos bizottság iratanyaga: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), N 101 Regnicolaris levéltár, Deputatio systematicorum operatorum 1828–1830. Az összbizottság jegyzőkönyvei ezen belül: Lad. LLL Fasc. A–B., ezt követően annak iratait találjuk. A kereskedelmi albizottság iratai: Lad. FFF. Fasc. M–P. Itt a jegyzőkönyvek mellett az országgyűléshez beérkezett javaslatokat, ill. az ezekről és az 1791–1793. évi bizottság munkájáról készült referensi véleményeket találjuk. Az országos bizottság 1828. január 23-i ülésének jegyzőkönyve: MNL-OL N 101 Lad. LLL Fasc. A. fol. 6–7. – Az országos bizottság tagjait az 1825–1827. évi országgyűlés választotta, a teljes névsort az 1827. évi VIII. tc. is közli.

8 Mivel az 1791 és 1793 között működött bizottság operátumában javasolt törvénycikkeket az 1828-ban összeült albizottság szó szerint közli a saját észrevételeit tartalmazó nyomtatott kiadványban, ezért azok tárgyalásakor is az 1828-as albizottság kiadványára hivatkozunk: *Relatio Sub-Deputatio- nis Commercialis, in objecto Viarum, Canalium et Navigationis.* Pestini, 1829. (= *Relatio*) – A Skerlecz Miklós által az 1791–1793. évi bizottság számára ajánlott törvénycikkeket ld.: *Skerlecz Miklós:*

ményi Ferenc fiumei kormányzó lett, aki a bécsi általános udvari kamara (Allgemeine Hofkammer) titkáraként, majd 1815-től a temesvári kamarai igazgatóság vezetőjeként szerzett pénzügyigazgatási tapasztalatokat.⁹ Kilencfős albizottságában igen nagy arányban volt reprezentálva a városi kereskedő polgárság: Adamich András Lajos Fiume, Nagy Benedek Buda, Wagner Ferenc Sopron város követeként vett részt az országgyűlésen, Wachtler Bernát pozsonyi patrícius nagykereskedő pedig távol lévő főrendet helyettesített.¹⁰ A főrendeket képviselte galánthai Fekete Ferenc gróf, királyi kamarás, a Helytartótanácsot pedig Komáromy Péter írodaigazgató, aki 1805 óta volt a kormányzók tanácsosa.¹¹ A kereskedelem ügye azonban hiába volt kiemelten fontos a rendek számára – igaz, elsősorban nem a közlekedés, hanem a vámkérdés miatt –, mindössze két megyei követet találunk a polgárok és a kormányzati tisztviselők mellett az albizottsági tagok sorában: Dessewffy József grófot Szabolcs megyéből és Radvánszky Antal Zólyom megyei második alispánt. Az 1825–1827. évi országgyűlés idején Széchenyi köréhez tartozó Dessewffy részvétele tulajdonképpen szimbolikus jelentőségű is volt: a hagyományos, rendies merkantil ellenzékét és a birtokaival együtt megörökölt adósságai miatt a gazdasági problémák megoldásában érdekelt nemesi rétegeket képviselte.¹² A kereskedelmi operátumra a rendek mellett – hasonló okokból – a kormányzat is kiemelt figyelmet fordított: minden bizonnyal nem véletlen, hogy

A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása. In: *Berényi Pál*: Skerlecz Miklós báró művei. Grill Károly, Bp., 1914. 117–527., különösen 295–306. és 401–450.

- 9 *Pálmány Béla*: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848. I–II. Argumentum–Országgyűlés Hivatala, Bp., 2011. I. 261–262.
- 10 Adamich András Lajos (Andrija Ljudevit Adamić) volt az albizottság tagjai közül az egyetlen, aki az 1791–1793. évi kereskedelmi bizottság munkálataihoz is hozzájárult, egy fiumei polgárok által a bizottsághoz benyújtott elaborátum társszerzőjeként. A kereskedelem fejlesztéséről Adamich 1825-ben, az országgyűlésen is röpiratot jelentetett meg *Észre vételek azon módokról, melyek a Magyar Ország Kereskedésnek, főképpen az Adriai Tenger felé virágzó állapotba való helyhez-tetésére nézve szükségesek* címmel. Titkosrendőri jellemzése szerint a fiumeiek kimondottan szaktudása miatt küldték épp őt az 1825–1827. évi országgyűlésre, mert abban reménykedtek, hogy a kereskedelmi operátumot a diéta meg fogja tárgyalni. Adamich 1828 őszén elhunyt, tehát csak az albizottsági előkészítő munkálatokban vehetett részt. *Ress Imre*: Fiumei követek az 1825–1827. évi pozsonyi országgyűlésen (Ljudevit Adamić és Antun Mihanović). In: *Uő*: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Harmattan, Bp., 2004. 30., 36.; *Pálmány B.*: i. m. (9. jz.) II. 1253. – Wagner szakértelmét kiemeli a titkosrendőri jellemzése is, amely szerint a városi követek közül 1825–1827-ben ő volt a legtehetségesebb és legképzettebb. 1841-ben *Magyar váltójogi kérdések* címmel jelent meg munkája. (Nevét időközben Vághyra magyarosította.) Uo. 1497. – Wachtler szintén a váltójogról és a perrendtartásról jelentetett meg könyvet 1831-ben német, majd egy év múlva magyar nyelven: *Nyíltszívű észrevételek a Magyarország számára javallott váltó- és törvénykezésrendre s némelly ezzel rokon tárgyakra* címmel. Uo. 2206–2207.
- 11 *Ember Győző*: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. M. Kir. Országos Levéltár, Bp., 1940. 203., 216.
- 12 *Pálmány B.*: i. m. (9. jz.) I. 881–882.

a titkosrendőrség két besúgóját (név szerint Wachtlert és Wagnert) is az albizottság tagjai között találjuk.¹³

Munkája kezdetén az 1793-as operátum szövegét az albizottság felosztotta a tagjai között, és előadókat jelölt ki az egyes szakaszok feldolgozására. A legtöbb közlekedési kérdésnek (az új operátum V. részébe tartozó összes törvénycikknek) Komáromy lett az előadója, a közalappal kapcsolatos javaslat kidolgozását pedig Radvánszky kapta feladatul. Az albizottság megtárgyalta az előadók elaborátumait, valamint véleményezte más albizottságok tagjainak és magánszemélyeknek az érintett tárgyakban beérkezett javaslatait. Komáromy és Radvánszky munkáját néhány módosítással elfogadták, így ezek képezték aztán az albizottsági javaslat alapját.¹⁴ Az albizottságok által ajánlott új törvénycikkek indoklással az összbizottság elé kerültek, amely megvitatta, és esetleg további módosításokat kért.¹⁵ Ahogy a későbbiekben szó lesz róla, a közlekedési tárgyú törvénytervezetek szövege kapcsán számos fontos változtatást javasolt az összbizottság, ám a határozati jegyzőkönyvek szükséztávása miatt nem derül ki, hogy ezek kinek a felvetésére és milyen egyeztetések, viták során születtek.

Az országos bizottságnak – a törvényjavaslatokat és azok indoklását tartalmazó – *Opinio*... címen közzétett munkálata öt részre tagolódik, a közlekedéssel kapcsolatos kérdésekkel a tervezet utolsó két egysége foglalkozik.¹⁶ A IV. rész egyetlen törvénycikket foglal magában, a közalapról (*de Fundo Regni publico*) szólót, az V. részben találjuk az utakkal, a folyami és tengeri szállítással és más, a közlekedést, kereskedelmet érintő kérdésekkel (például fuvarozás, vámok) kapcsolatos további tíz törvényjavaslatot.¹⁷

13 Pajkossy Gábor: „mit welchen ich im geheimen Dienstverbande stehe”. Sedlnitzky magyarországi besúgói a reformkor hajnalán. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. ELTE BTK, Bp., 1997. 351–352.

14 Mindkét elaborátum több kézirat példányban is megtalálható az albizottság iratanyagában. Komáromy 1828. november 11-én kelt elaborátuma: MNL-OL N 101 Lad. FFF Fasc. M. fol. 212–230., valamint Lad. FFF Fasc. O. fol. 86–105. Radvánszky tervezetei: uo. Lad. FFF Fasc. N. fol. 73–93. és 407–411.

15 Az albizottságnak ezek a munkái nyomtatásban is megjelentek: *Relatio i. m. (8. jz.) és Relatio Sub-Deputationis Commercialis quoad objectum Fundi Publici, Articulis 67:1791. et 8:1825–7 regnicolariter sibi delatum*. Pestini, [1828.]

16 *Opinio Excelsae Regnicolaris-Deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam Articuli 67:1790/1 elaboratis Systematicis Operatis Articulo 8. 1825/7 exmissae, circa Objecta ad Deputationem Commerciallem relata*. Posonii, 1830. (= *Opinio*)

17 A munkálat a törvénycikkeket nem látta el számmal, csak címmel. Felsorolásukat itt közöljük:

[1.] Az utak építéséről és fenntartásáról (*de viarum structura et conservatione*),

[2.] a folyami hajózás előmozdításáról (*de promovenda fluviali in Regno navigatione*),

[3.] a mocsarak kiszáritásáról (*de exsiccatione Paludum*),

[4.] csatornák ásásáról (*de Canalium effossione*),

[5.] a társaságok vagy magánszemélyek által készített közhasznú munkákról (*de utilibus Operibus per Societates vel Privatos struendis*),

[6.] a folyók kiöntései ellen készített töltésekről (*de struendis contra exundationes fluviorum aggeribus*),

A beruházások finanszírozása

Az albizottság egyik kiemelten fontos feladata volt, hogy megtalálja azokat a pénzügyi forrásokat, amelyek lehetővé teszik a közlekedési fejlesztések megvalósítását. A magántulajdonban lévő és vámtulajdonosok által a vámok bevételeiből fenntartott utakat, hidakat leszámítva a közlekedési hálózat kiépítése és jó karban tartása nagyjából a törvényhatóságok feladata volt. Az állam esetenként, egyedi elbírálás alapján vállalt valamekkora részt ennek költségeiből. Az ilyen munkálatokat rendszerint a sóra kivetett illetékből (mázsánként 11 krajcár) képzett sóáralapból (*fundus aucti salis pretii*) támogatták.¹⁸ Az alapot a Helytartótanács és a Kamara kezelte, felhasználásáról az Építészeti Igazgatóság készített éves terveket, amelyeket a kormányiszékek az uralkodó elé is felterjesztettek; ezekbe a rendeknek nem volt beleszólásuk. Az ebből a forrásból a Helytartótanács rendelkezésére álló összeg azonban nem volt nagy, a reformkorban legfeljebb évi 250–300 ezer forintot tett ki, ami természetesen közel sem lehetett elegendő az országban felmerülő minden infrastrukturális jellegű beruházás finanszírozására.¹⁹

Az 1828. évi operátumban a megoldás egyik részét a közalapról (*fundus publicus*)²⁰ szóló törvényjavaslat elkészítése jelentette. A közalap elképzelését az 1715. évi 59. tc. alapján kiküldött rendszeres bizottság vetette fel először, és noha a terv a század folyamán újra és újra napirendre került, a nagy költségű közlekedési beruházások (folyószabályozások, csatornák) számára nem sikerült megfelelő forrásokról gondoskodni.²¹ A közalapról szóló törvényjavaslat kidolgozását az 1791-es bizottság is feladatul kapta, ám az mégsem készített róla tervezetet. Ennek oka valószínűleg az a felismerés lehetett, hogy a nemesség részvétele (vagy a jobbagyság további megterhelése) nélkül ekkora összeget lehetetlen előteremteni, egy ilyen javaslat megfogalmazását azonban a bizottság tagjai nem akarták magukra vállalni.²² Az 1793. évi operátum a beruházások forrásaira vonatkozóan nem is

[7.] a parti vám eltörléséről (*de abolendo penso rippatico*),

[8.] a tengeri hajózás elősegítéséről (*de provehenda maritima navigatione*),

[9.] a vámokról (*de teloniis*),

[10.] a fuvarozás szabályozásáról (*de rei vecturariae regulatione*).

18 Létrehozásának körülményeiről, rendeltetéséről: *Pleidell Ambrus*: A fundus publicus. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Sárkány ny., Bp., 1933. 447–452.

19 *Nagy István*: A magyar kamara 1686–1848. Akadémiai, Bp., 1971. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 3.) 346.

20 A latin kifejezésre a szakirodalom a közalap mellett az országos pénztár megnevezést is használja, s a korabeli szóhasználatban is változó a fordítása. Munkánkban Pleidell Ambrus, a kérdés első feldolgozója nyomán a közalap kifejezést alkalmazzuk.

21 A közalapra vonatkozó elképzelésekről: *Pleidell A.*: i. m. (18. jz.).

22 A bizottság ezért a nádort kérte, hogy a közalappal kapcsolatban hozzájuk beérkezett javaslatokat továbbítsa a vármegyéknek, hogy előzetesen megtárgyalhassák, és a következő országgyűlés törvényt alkothasson róla. *Pleidell A.*: i. m. (18. jz.) 454.

tartalmazott konkrét ajánlatokat, az ország közlekedésének általános tervét elkészítő bizottságra bízta volna a költségvetési javaslat összeállítását.²³

Az ügyet a nemesség egyszeri, önkéntes ajánlata mozdíthatta volna ki a holtpontról. Ez a javaslat az 1802. évi országgyűlés által kiküldött újabb bizottság munkájában jelent meg először: a rendi kiváltságok érintetlenül hagyása és az adózó népre háruló minden újabb teher nélkül, nagyrészt az országgyűlés 5 millió forintos önkéntes ajánlata útján kívánta létrehozni az alapot.²⁴

A terv ezúttal is papiroson maradt ugyan, de 1828-ban Radvánszky Antal, a közalapról szóló törvénycikk kidolgozásával megbízott tag fel tudta használni a munkája során. Ő egy 3 millió forintos alap létesítését javasolta, amelybe a nemességnek és a városi polgárságnak kellett volna befizetnie.²⁵ Az albizottság ennek az alaptőkének az összegét – az 1802. évi bizottság javaslatához hasonlóan – 5 millióra emelte volna, de néhány másik albizottsági tag is nyújtott be saját észrevételeket arra vonatkozóan, hogy miképpen lehetne a közalap tőkéjét a gazdaság számára legelőnyösebben, például kereskedelmi részvénytársaságok útján kihasználni.²⁶ Dessewffy például javasolta, hogy a törvény rendelkezzen egy részvénytársaság formájában működő kereskedelmi társaság felállításáról is, amely hazai termékek felvásárlásával és forgalmazásával foglalkozna. Adamich és fiumei követője, Mihanovich egy fiumei kereskedelmi részvénytársaságról készített tervet. Ürményi egy nemzeti kereskedelmi intézet felállítását javasolta, amely a termelőnek vagy kereskedőnek áruja lekötése ellenében hitelt nyújtott volna. Javasolta továbbá 12 millió forintnyi papírpénz kibocsátását a gazdaság élénkítése céljából.

Az összbizottság azonban ezek nagy részét elvetette és a közalapot részben az országgyűlésen teendő önkéntes ajánlatból, részben pedig az amúgy is a közlekedés fejlesztésére fordítandó sóáralapból hozta volna létre.²⁷ A törvényjavaslat szövege tartalmazta az önkéntes ajánlatok esetében szokásos kitételt, ami biztosította volna, hogy az ajánlat egyszeri és a jövőre nézve semmilyen követelés sem származhat belőle a nemességre nézve. A terv szerint három éven belül az egész összegnek rendelkezésre kellett volna állnia, de annak meghatározását, hogy mennyi is legyen ez az összeg, az országos bizottság – elvetve az 5 millió forintos javaslatot – az országgyűlésre kívánta bízni. Az alapba befolyt összeget aztán kamatra kiadták volna hazai lakosoknak, hogy azt a mezőgazdaság, az ipar vagy a kereskedelem előmozdítására fordítsák, és csak a kamatokat használták volna fel a tör-

23 Relatio 32.

24 Az 1802. évi bizottság javasolta az önkéntes ajánlaton és a felemelt sóárból származó bevételen kívül a királyi oklevelek taksájának és a fassiók utáni illetéknek a megemelését, és az így keletkező összegnek a közalapba adását. Emellett öröklési adó és a közalapból épített utakon szedett vám is gyarapította volna az alap tőkéjét. Vö. *Opinio IV.* 7.

25 Radvánszky 1828. februári elaborátuma a közalapról: MNL-OL N 101 Lad. FFF Fasc. N. fol. 73–93. A 3 millió forintos alaptőkééről: uo. fol. 90r.

26 A tagok által benyújtott tervezetek: MNL-OL N 101 Lad. FFF Fasc. N. – A közalapra vonatkozó tervezeteket Barta István nagy részletességgel összefoglalta: *Barta I.: A fiatal Kossuth és kora i. m.* (5. jz.) 140–152.

27 *Opinio IV.* 14–15.

vényben meghatározandó közhasznú munkák elvégzésére. Érthető módon a rendek a pénzügy felhasználását maguk kívánták felügyelni, ezért az alap igazgatására országos bizottság (*regnicolaris deputatio*) választását tervezték, és amely rendszeresen jelentést tett volna a diétán. Azáltal pedig, hogy a sóáralap a közalap részévé válva az országgyűlés ellenőrzése alá került volna, teljesült volna a rendeknek az országgyűléseken újra és újra megjelenő egyik, az állami pénzügyek felügyeletére és kezelésére irányuló követelése.²⁸

Az persze kérdéses, hogy a nemesség egyszeri hozzájárulásával felállított tőke mennyi munkát elvégzését tette volna lehetővé. Egy 5 milliós alap (5 vagy 6 százalékos) kamata évi 250–300 ezer forintot tenne ki, ami azonos a sóáralapba befolyó összeggel. Megduplázódott volna tehát a rendelkezésre álló pénzeszközök mennyisége, de ez vélhetően még mindig nem lett volna elegendő.²⁹ Abból a szempontból viszont fontos lépés lett volna, hogy így a nemesség is hasonló pénzeszközzel vett volna részt ezekben a beruházásokban, mint amennyit az állam a só megadóztatásával biztosított erre a célra.³⁰ Ráadásul a közalap tulajdonképpen kettős célt valósított volna meg, mivel a törvényjavaslat szerint a kamatra kiadott összegeket a gazdaság fejlesztésére kellett volna fordítani, így elvileg megelőzhető lett volna, hogy azt a hitelfelvevők feléljék vagy korábbi adósságaik megfizetésére használják.³¹

28 Az országgyűléseknek az állami pénzügyek abszolutisztikus kezelése ellen irányuló törekvéseiről: Szabad György: A pénzügy alkotmányos kezelésének igénye a reformkorban. In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. 1980. augusztus 19. Szerk. Bertényi Iván. ELTE Történelem Segéd tudományai Tanszék, Bp., 1980. 235–267.

29 Vö. Széchenyi 1843 folyamán, eredetileg a *Jelenkor* hasábjain megjelent kétgarasos telekdíj-tervével, amely 100 millió forintos tőkével és annak kamataival számolt. Széchenyi István: Adó és két garas. Egyetemi ny., Buda, 1844. – A pénzügyek kérdésében egyik operátum sem volt mentes az illúzióknak is beillő elképzelésektől: az 1793-as javaslatban azt olvashatjuk, hogy ha valamely vámtulajdonos nem tud fenntartani egy főúton található hidat, a közalap vegye azt a saját kezelésébe, de a közalapból vagy a sóáralapból képzelték el a folyószabályozások során felmerülő kártérítési költségek kifizetését is. Relatio 3., 32. Komáromy is úgy vélte még 1828-ban, hogy a közalapból lehetne segíteni a vármegyéket is pl. hidak építésében, folyószabályozások elvégzésében. Tervezete szerint mocsarak lecsapolására és egyéb vízügyi munkákra is adható lett volna a közalapból pénzügyi segedelem. Ezek az elképzelések aztán – az utóbbi kivételével – kikerültek a javaslatból. Relatio 28.

30 Az országos bizottság óvatos javaslatát is több nehézség hátráltatta: a közalapról szóló törvényt még az országgyűlésnek és az uralkodónak is el kellett volna fogadnia, a kincstárnak és a Helytartótanácsnak pedig hozzá kellett volna járulnia a sóáralap rendi kezelésbe adásához. Arra, hogy a rendek önkéntes ajánlatának ötlete az országgyűlésen ellenkezést, vagy legalábbis vitákat váltott ki, abból következtethetünk, hogy az 1840. évi országgyűlés által kiküldött folyószabályozási választmány hasonló javaslata ellen már a választmány néhány tagja is különvéleményben foglalt állást, pedig ez a javaslat csak abban az esetben vetette volna fel a nemesség hozzájárulásának lehetőségét, ha egyéb forrásokból nem biztosítható a munkálatok céljára felvett országos kölcsön kamatainak fizetésére szolgáló alap felállítása. Varga János: Az 1840-ben kiküldött folyószabályozási országos választmány működése. In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára i. m. (28. jz.) 362–363.

31 Ld. pl. Ürményi Ferenc érvelését: Barta I.: A fiatal Kossuth és kora i. m. (5. jz.) 149.

Az országos bizottság minden bizonnyal tudatában volt annak, hogy a közalap éves kamatai aligha lehetnek elegendők arra, hogy minden munkát elvégezhesse belőle, amelyet az operátumban javasolt törvények előírnak. A megoldást a magánszemélyek vagy társaságok által végzett munkálatok elősegítésében találták meg. Ez újdonság volt az 1793. évi operátumhoz képest, sőt az albizottsági jelentésben sem szerepelt még a társaságok vagy magános vállalkozók által készítendő közhasznú munkálatokról szóló törvényjavaslat.³² Megfogalmazásában bizonyára szerepet játszottak a magántőke bevonásával kapcsolatban a századforduló óta szerzett pozitív tapasztalatok, például a Ferenc-csatorna és a Lujza út sikeres kivitelezése.

A javaslat szerint azok, akik a közalaphoz és a vármegyék által finanszírozott beruházások mellett (elsősorban a főutakon) állandó hidakat, hosszabb útszakaszokat, csatornákat, valamint vasutakat vagy más, hasonló közhaszonnal járó létesítményeket³³ építtetnek saját költségükön, vámot szedhetnek mindenkitől, aki igénybe veszi azokat – a vámfizetés alól addig felmentetteket, így a nemeseket is beleértve. Az operátum indoklásában a leginkább javasolt beruházások között a bizottság első helyen egy állandó, Buda és Pest közötti dunai híd létesítését jelölte meg.³⁴ A vámszedési jogosultságot a javaslat királyi privilégiumhoz és abban meghatározott időtartamhoz kötötte volna, amelynek lejártával az adott útszakasz, híd stb. használata mindenki számára ingyenessé válna, a mű pedig a közalap kezelésébe kerülne. Ezt követően a kiváltságos időszakban szedett vámokból származó éves haszon egy részéből biztosították volna a fenntartásukat, amelyet minden évben a közalap részére kellett volna félretennie a privilégium tulajdonosának, és a privilégium lejártával ezt is átadni.

Ez a javaslat tehát az országos igazgatású közlekedési hálózat kiegészítése-képpen jelent meg az operátumban, viszont több szempontból is nagyon fontos. Egyrészt itt található a vasutak egyetlen említése a szövegben: a főútvonalak kapcsán aztán szóba sem kerültek, amiből egyértelmű, hogy a bizottság azok építésére nem gondolt állami feladatként. Másrészt, ez volt az egyik olyan kérdés az operátumban, amelyről az 1832–1836. évi országgyűlés úgynevezett excerptaként (soron kívül, azaz a tervezett rendszeres reformműből kiemelve) törvényt alkotott. Az 1836. évi törvénnyel összehasonlítva az operátum által javasolt törvénycikk jóval kevésbé volt kidolgozott, a bizottság számos fontos részletkérdésre nem gondolt, és ezek az országgyűlésen aztán viták tárgyát képezték. Nem volt szó például arról, hogy ki határozza meg a vámtarifát, a privilégium lejártá előtt felül lehessen-e időnként vizsgálni ezt az összeget, vagy ki döntsön arról, hogy mely vállalat terveit javasolják az uralkodónak pozitív elbírálásra.

32 *Opinio* V. 17–18.

33 „[...] in majoribus Regni fluviiis, praesertim ad capitales urbes, aut in Principalibus viarum commercialium ductibus, stabilem et fixum pontem, vel [...] longiores viarum tractus, aut canales vel ductus ferreos ad longiorem distantiam, vel denique aliud simile cum reali publica utilitate conjunctum opus [...]” *Opinio* V. 17.

34 *Opinio* V. 14.

A mindenkire kiterjedő vámszedés engedélyezése a vállalatok működésének elengedhetetlen feltétele volt, ugyanakkor – az operátumok indoklásai alapján – a bizottságok tudatában voltak annak, hogy szükség lenne a már meglévő közlekedési vámok szabályozására is.³⁵ A bizottságok szándéka az operátumok indoklása alapján (már nagyon sokan rendelkeznek mentességgel, azokat pedig, akik vámfizetésre vannak kötelezve – elsősorban a jobbagyság –, kétszeresen terhelik, hiszen az utak építése is többnyire az ő közmunkájuk által valósul meg), hosszabb távon az utakon szedett vámok mérséklése, majd eltörlése lett volna.³⁶ A két országos bizottság által megfogalmazott törvénycikkek azonban erre mégsem vállalkoztak volna, fő célkitűzésük egyelőre a vámokkal kapcsolatos visszaélések visszaszorítása volt. Ennek vélhetően az lehetett az oka, hogy a vámok eltörlése után az érintett utak, hidak fenntartásáról a közalapból vagy még inkább a törvényhatóságok költségén kellett volna gondoskodni, ami ezekre a véges pénzügyi erőforrásokkal rendelkező pénztárakra még nagyobb terhet rótt volna. Az 1793. évi operátum tehát utasította volna a vármegyéket a területükön szedett vámok felülvizsgálatára, a törvényteleniségek megszüntetésére, valamint megbüntette volna azokat a vámtulajdonosokat, akik nem tartották jó karban a rájuk bízott vámtárgyakat (a törvényjavaslat először 100 forint büntetéssel, másodszori felszólításra pedig a vámszedést biztosító privilégiumtól való megfosztással sújtotta volna őket).³⁷ Az 1828. évi albizottsági jelentés ugyan még átvette ezeket a rendelkezéseket, sőt kimondta volna, hogy az uralkodó a továbbiakban csak meghatározott időre szóló vámkiváltságot adományozhat, továbbá szabályozta volna a vármegyék kezelésébe kerülő vámokat is (ez történhetett akár megváltás útján, akár azért, mert a tulajdonos nem teljesítette kötelességét).³⁸ Az operátum végső szövege azonban már csak az utóbbi kérdéssel foglalkozott: a javasolt törvénycikk megszüntette volna annak lehetőségét, hogy a vámszedési jog magánszemélyektől a törvényhatóságok kezébe kerüljön, arra hivatkozva, hogy kiváltságot csak az uralkodó adományozhat, másra átruházni nem lehet.³⁹

Az 1830. évi operátum másik, vámokkal kapcsolatos – a parti vám eltörléséről szóló – törvénycikkének a megalkotását egy sérelem indokolta.⁴⁰ Horvátország és Szlavónia, valamint Torontál vármegye követei az 1825–1827. évi országgyűlésen adták elő panaszukat, hogy a Száván közlekedő hajóktól a határörvidéki katonai kormányzat törvénytelenül szed vámot. A bizottság ennek megszüntetése érdekében

35 A vámokról összefoglalóan: *Frisnyák Zsuzsa*: A közlekedési vámok. Közlekedéstudományi Szemle 40. (1990) 4. sz. 173–177.

36 Relatio 8.

37 Uo.

38 Relatio 10–11.

39 Opinio V. 23.

40 Opinio V. 20. – A francia uralom alatt bevezetett, Kazukas néven is említett vámról az 1825–1827. évi országgyűlés irományai közt: Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városában, 1825-dik Esztendőben, Szent Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Írásai. I–III. Véber S. Lajos, Po'sony, 1825–1827. II. 1079–1080.

megerősítette volna az 1751. évi 17. törvénycikk rendelkezéseit – amely garantálta a hajók és tutajok szabad közlekedését, valamint megtiltotta a törvénytelen vámszedést az ország folyóin –, a törvény hatályát ezentúl a katonai határőrvidékekre is kiterjesztve. A javaslat szerint azonban a kikötők használatáért – ezek fenntartásának ellenértékeként – továbbra is szedhetek volna vámot a városok vagy a földesurak.

A közlekedés és a társadalmi reform kérdése

A teljes közlekedési hálózat kiépítéséhez és fenntartásához természetesen mindezek az eddig felsorolt anyagi erőforrások sem lehettek volna elegendők, mindkét operátum szerint továbbra is szükség lett volna a jobbágyok által teljesített szolgáltatásokra. Megjelent viszont az adózó nép túlzott megterhelésének elkerülésére irányuló szándék is: ezzel érveltek nemcsak a vámok rendezése és eltörlése, hanem a közmunka szabályozása, az ingyen végzett munkák mennyiségének mérséklése mellett is.

Az 1791-es operátum ebben a kérdésben még nem javasolt semmilyen újdonságot, a közlekedés általános tervének kidolgozásáig minden, az infrastruktúrával kapcsolatos munkát a törvényhatóságokra bízott volna, amelyek ezekhez a jobbágyok ingyenes közmunkáját vehették volna igénybe.⁴¹ Az albizottság azonban 1828-ban ezt a részt kivette a javaslatból: arra hivatkozott, hogy egyrészt nem mindenhol elegendő ezekre a munkálatokra csak a lakosság munkaereje, másrészt van, ahol az ilyeneket nem ingyen, hanem fizetség fejében végzik. Így az albizottsági javaslat mindössze annyit határozott meg, hogy e munkákat a helyileg megszokott módon kell elosztani, ügyelve arra, hogy a lakosságot igazságosan és arányosan terheljék.⁴²

Az új operátum azonban már ezen túllépve, törvénnyel szabályozta volna a jobbágyok által végzendő ingyenes közmunka mennyiségét és felhasználásának módját. A javaslat szerint az egésztelkes jobbágyok útépitési terhei legfeljebb évi 12 ígásnapszámot vagy 24 gyalognapszámot tehetnek volna ki, a töredéktelkeseket pedig arányosan kisebb mennyiségre kötelezhették volna.⁴³ Ezt az ingyenes közmunkát – a későbbiekben ismertetésre kerülő – tizenkét elsőrendű útvonal fenntartására, a törvényhatóságok kezelésében lévő másodrendű utak kiépítésére és fenntartására, a jelentősebb folyók partjain már meglévő vontatóutak fenntartására, valamint a kisebb folyók medrének tisztítására, vontatóutak készítésére és fenntartására lehetett volna igénybe venni.⁴⁴ A jobbágyok ingyen végeztek volna ezeken

41 Relatio 2–3.

42 Relatio 4., 6.

43 *Opinio V. 10.* – Később a közmunkák szabályozásáról szóló 1844. évi 9. törvénycikkbe is ezek a mennyiségek kerültek bele. Az operátum javaslata szerint továbbá azokban a dél-alföldi megyékben, ahol a jobbágytelki állomány nagyobb volt, 12 helyett 16 ígásnapszám is lehetett volna az alapul szolgáló mennyiség.

44 A bizottság néhány tagja nem támogatta a közmunka mennyiségének maximálását, és Végh István vezetésével különvéleményt csatoltak a javaslatához. Ahogy indoklásukban kifejtették, területenként

felül több más munkát is, ám az ezekkel eltöltött idő nem számított volna bele a fenti közmunka-mennyiségbe. Idesorolták az olyan munkálatokat, amelyeket az időjárás kártételei tettek szükségessé, a harmadrendű (községi, tehát csak a helyi lakosság érdekeit szolgáló) utak fenntartását, valamint a falvak határában már meglévő töltéseken szükséges javításokat és karbantartást.⁴⁵ Továbbá, mivel a jobbágyi munkaerőt mással nem tudták volna helyettesíteni, a bizottság elvárta volna részvételüket a legfontosabb folyók hajózhatóvá tételéhez kapcsolódó munkákban is, ám az ezekhez szükséges napszámokat a közalapból tervezték fizetni.⁴⁶ Valószínűleg ugyanezt az eljárást követték volna az elsőrendű utak építésénél is. A jobbágyiságnak a kortársak által sokszor panaszolt terhei tehát megmaradtak volna, de a visszaélések elkerülése érdekében törvényileg szabályozott mennyiségben, ráadásul elméletileg lehetőségük nyílt volna a munka rájuk eső részének másokkal való elvégeztetésére is.⁴⁷

Az 1830. évi operátum azonban nemcsak a jobbágyiság részvételét szabályozta a közlekedési útvonalak fenntartásában, hanem megjelentek benne bizonyos kötelezettségek a földbirtokosokra nézve is. A közalap felállításához nyújtandó pénzügyi hozzájáruláson és a társaságok vagy magánszemélyek által finanszírozott beruházások használatáért fizetett vámokon túl a birtokosok anyagi érdekeit érintették az operátumnak a kisajátítással kapcsolatos paragrafusai is. Maga a kisajátítás eddig is gyakorlatban volt vízszabályozási, útépitési munkák során, támogatói ezért is hangsúlyozták, hogy törvényi szabályozása valójában a tulajdont védő intézkedés lenne, ami biztosítaná, hogy a nemesi birtokot ne lehessen kártérítés nélkül elvenni.⁴⁸ Az utak építéséhez és a folyók szabályozásához szükséges földet a birtokosok kötelesek lettek volna átengedni, de mind az utak építésével, mind a folyami hajózással kapcsolatos törvencikk kitért arra, hogy a károkat meg kell téríteni, amennyiben a birtokosok a munkákhoz szükséges területeket nem kívánják ingyen rendelkezésre bocsátani. Ha jobbágytelkek is érintettek, gondoskodni kell az úrbéri tabella kiigazításáról is.⁴⁹ Szintén a birtokosok anyagi érdekeinek védelmét szolgálta, hogy az építkezéseknél felhasznált követ és kavicsot senki sem

igencsak eltérőek az ország népesedési és gazdasági viszonyai, továbbá fontos munkálatok elhúzásához és jelentős többletkiadásokhoz vezethet, ha elfogy az adott évben felhasználható közmunkaerő, és ennek következtében a munka befejezése a következő évre csúszik. *Opinio V. 27–28.*

45 Utóbbi esetben megengedő volt az operátum: ha a környező falvakhoz viszonyítva aránytalanul nagy terhet róttak volna valamely település lakosságára az ilyen jellegű munkák, a túlságosan megterhelt lakosság közmunkamennyiségébe ezeket is bele lehetett volna számítani. *Opinio V. 18.*

46 *Opinio V. 15.*

47 *Opinio V. 10.*

48 Az ilyen visszaélésekre utalt 1836. február 3-án Vay János szabolcsi követ is az országgyűlésen, amikor felvetette egy kisajátítási törvény szükségességét: „a kevésbé hatalmas ember földjét kétfelé hasítják, másutt malmát levágják, egy fillér kárpótlás nélkül”. *Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. V. 1834. augusztus 27. – 1836. május 2. S. a. r. Barta István. Akadémiai, Bp., 1961. (Kossuth Lajos összes munkái V.) 452. (= KLÖM V.) – A kisajátítási törvény vitája során elhangzottakról lásd jelen tanulmánynak az 1832–1836. évi országgyűlésről írott részét.*

49 *Opinio V. 10. és 15.*

tartozott volna ingyen biztosítani az útépitésekhez: azokért fizetni kell, és a bányászati vagy a nyersanyagok elszállítása során keletkezett károkat is meg kellene téríteni a bánya tulajdonosának.⁵⁰ A kisajátítást azonban az operátum nem szabályozta részletesebben: nem érintett például olyan alapvető kérdéseket, hogy pontosan mely esetekben jár a kártérítés, ki határozza meg a károk összegét, vagy milyen forrásból fizessék ki a kártérítést. Mindezek meghatározását a törvény országgyűlési tárgyalása során nem kerülhették meg a rendek.

A közlekedéssel kapcsolatos munkálatok irányítása

Az útépitések, folyószabályozások részleteinek, sorrendjének, költségvetésének kérdésébe egyik operátum kidolgozója sem bonyolódta bele, de nem is ez volt a feladatuk. Ezek eldöntését más szervekre bízták volna: hogy melyekre, abban eltért a két javaslat. Az 1793-as operátum csak ideiglenesen kívánta rendezni az útépitések kérdését – az utak karbantartását a törvényhatóságokra bízva –, addig, amíg egy, az országgyűlés által kiküldött, mérnökökkel, vízmérnökökkel kiegészített deputáció el nem készíti az ország közlekedési hálózatának általános tervét. A különféle közlekedési eszközökről egységes rendszerben gondolkodtak: a tervnek mind a szárazföldi, mind pedig a vízi utakat tartalmaznia kellett volna, a megépítendő csatornákkal és a lecsapolásra váró mocsarakkal együtt.⁵¹ Az operátumban tehát nem voltak konkrét javaslatok arra vonatkozóan, hogy mely útvonalakat kell kiépíteni.⁵² A tervet a fenti bizottságnak a következő országgyűlésen kellett volna bemutatnia az előzetes költségvetéssel és a munkálatok javasolt sorrendjével együtt. A bizottság tagjai felhasználhatták volna a Helytartótanácsnál és a Magyar Kancelláriánál megtalálható terveket, térképeket és más felmérési anyagokat. Valószínűleg az országgyűlés feladata lett volna eldönteni azt is, hogy a továbbiakban ki határozzon az ilyen munkák megindításáról, költségvetéséről, sorrendjéről, mert a javaslatban erről nem esett szó.

Komáromy nyomán az albizottság az operátum átdolgozásakor megtartotta az általános terv készítésének gondolatát, ugyanakkor az országgyűlés által kiküldött bizottság helyett a Helytartótanácsra kívánta bízni a feladatot.⁵³ Ennek minden bizonnyal praktikus okai voltak: a meglévő szabályozási tervek, felmérési anyagok egy része ugyanis kéznél volt a Helytartótanácsnál, mivel ezek az ügyek eddig is a Helytartótanács hatáskörébe tartoztak, továbbá így talán megelőzhető lett volna, hogy egy országgyűlési bizottság nehézkes munkamenete miatt nagyon elhúzódjon a terv összeállítása. Elképzelhető az is, hogy Komáromy helytartótanácsosként olyan javaslatot akart, amelyben – a feladatot az országgyűléstől függő bizottság

50 *Opinio* V. 11.

51 *Relatio* 34–36.

52 Vö. *Czére Béla*: Magyarország közlekedése a 19. században, 1780–1914. MÁV Vezérigazg., [Bp.], [1997]. 12. (1.3. ábra).

53 A kérdéses rész Komáromy elaborátumában (1828. november 11.): MNL-OL N 101 Lad. FFF Fasc. O. fol. 97r. Komáromy nyomán az albizottsági javaslatban: *Relatio* 36.

hatáskörébe adó rendi javaslattal szemben – a kormányszék kevesebbet veszít addigi jogköréből. A kész tervet persze az albizottság javaslata szerint is az országgyűlésnek kellett volna elfogadnia, ami fontos elvi kérdés volt a rendek számára, hiszen ha nem vonják legalább a közlekedési hálózat tervének a jóváhagyását az országgyűlés hatáskörébe, akkor tulajdonképpen az addigi helyzetet konzerválják, amelyben ezeket a kérdéseket az országgyűlésnek nem felelős kormányszékek döntötték el, és ahol a diétának ezekbe nem volt érdemi beleszólási lehetősége.

Az 1830. évi operátum végső szövegében azonban már nem esett szó sem a munkálatok előzetes tervét kidolgozó bizottságról, sem a Helytartótanácsról. A törvényjavaslatok szövege ugyanis már tartalmazta annak a 12 főútvonalnak, a szabályozást igénylő legfontosabb folyóknak és a megépítendő csatornáknak a felsorolását, amelyeket a közalap költségén kellett megvalósítani.⁵⁴ Ezekre az össz-bizottság 1830. január 19-i határozata alapján a kereskedelemügyi albizottság készített javaslatot, amivel egy hosszúnak ígérkező előkészítő munkát tett szükségtelemmé.⁵⁵ Az albizottság iratanyagából azonban nem derül ki, hogy milyen előmunkálat előzte meg a javaslat összeállítását – mindössze annyit tudunk, hogy az új törvényjavaslattal az albizottság február közepére elkészült –, és nem került sor a költségvetési terveknek és a munkálatok sorrendjének a kidolgozására sem.⁵⁶

Az ország úthálózatával kapcsolatos teendők

Az átdolgozott operátum útépitési törvényjavaslata az utaknak három kategóriáját különböztette meg, ezekért más-más szervek lettek volna felelősek.⁵⁷ A törvényjavaslat szerint az elsőrendű vagy főútvonalak (valamint a nagyobb folyók és a csatornák) kiépítése országos érdekű feladat lett volna, míg a másodrendű kereskedelmi utakért és a kisebb folyókért a megyék, a harmadrendű, csupán egyes településeket összekötő utakért pedig a községek lettek volna felelősek. Az elsőrendű útvonalakat tehát a közalap költségén kellett volna megépíteni vagy kijavítani (bár ennek technikai módjáról vagy a kívánt állapotról nincs szó az operátumban), a már kész szakaszokat azonban a későbbiekben is ingyenes közmunkával tartották volna fenn.⁵⁸ Ezzel szemben a másodrendű utak kiépítése és karbantartása teljes egészében a törvényhatóságokat terhelte volna: az utakat az adózók ingyenes köz-

54 *Opinio* V. 8–9.

55 Az országos bizottság 1830. január 19-i, 100. ülésének jegyzőkönyve, MNL-OL N 101 Lad. LLL Fasc. A. fol. 346v.

56 Az albizottság legfontosabb üléseinek jegyzőkönyve nyomtatásban is megjelent: *Protocollum Sub-Deputationis Commercialis in sequelam eorum, quae in Objecto Viarum, Canalium, et Navigationis ad eandem reinviata fuere, concinnatum*. Budae, 1830. (= *Protocollum*) – A fent említett ülés jegyzőkönyvének szövege a kiadványban: 1–12.

57 *Opinio* V. 8–11.

58 Az albizottság korábban felvetette, hogy a közalap költségén útfenntartó személyzetet (*instructorokat*) kellene alkalmazni a főutak jó állapotának biztosítására, a főutaknak a közalap költségén történő fenntartását az országos bizottság azonban később elvetette. Vö. *Protocollum* 3. és 9.

munkájával építették volna a Helytartótanács útmutatása alapján. A jobbágyokat érintő útépitési terhek kiegyenlítését szolgálta volna, hogy ha valamely vármegyének aránytalanul több útépitési feladata lenne, a szomszéd vármegye lakosai számára is kötelezővé tették volna a segítségnyújtást két mérföld távolságon belül. A harmadrendű – csupán az egyes települések közlekedését szolgáló – utak fenntartása ezzel szemben egyedül az érintett községekre hárult volna, és ez nem is számított volna bele a jobbágyok törvény által meghatározott közmunkamennyiségébe. Ez azt jelenti, hogy amíg eddig minden út és folyó jó karban tartása törvényhatósági feladat volt (a vámjövedelmekből fenntartottakat leszámítva), a javaslat elfogadásával ezek egy része immár országos felelősség alá került volna. Az elhatárolás azonban – vélhetően a pénzügyi források szűkössége miatt – nem volt következetes, hiszen a közalap költségén épített főútvonalakat a későbbiekben a törvényhatóságok tartották volna fenn, közmunka igénybe vételével.

Az operátum az elsőrendű útvonalak közé olyan utakat sorolt, amelyek Pestről és Bécs felől a tengerhez, valamint a környező országokba, tartományokba vezettek. A munkálat tizenkét útvonalat jelölt meg, ebből hét Pestről indult, s ezek közül egy Bécsbe, egy pedig a tengerpartra vezetett.⁵⁹ A többi is nagyobb-részt már meglévő posta- és kereskedelmi útvonal volt: egy Morvaország, valamint Szilézia felé, egy Galiciába, kettő az Alföldön át Erdélybe, illetve egy a Duna mentén a Török Birodalomba vezetett. Két út Bécsből indult, egy Magyarországon keresztül az Adriai-tengerhez – elágazással a Török Birodalom irányába –, egy másik pedig a Felvidéken át Szilézia, illetve Krakkó felé. A további három út a Felvidéken az előbbieket egészítette volna ki, illetve kötötte volna össze. A tervezet csak néhány jelentősebb települést sorolt fel utanként, mivel az utak nyomvonalának kijelölését az országgyűlés által a közalap kezelésére választott bizottságra és a műszaki kérdésekért felelős Helytartótanácsra bízta volna.⁶⁰ A bizottság azért ragaszkodott az elsőrendű útvonalak központi meghatáro-

-
- 59 1. Pestről Győrön és Mosonon át Bécsbe,
 2. Pestről Fehérváron, Siófokon, Kanizsán, Varasdon, Zágrábon, Károlyvároson és a Lujza úton az Adriai-tengerhez,
 3. Pestről Földváron, Eszéken, Péterváradon át Zimonyba,
 4. Pestről Esztergomon, Nagyszombaton át Morvaországba és Sziléziába,
 5. Pestről Miskolcon, Kassán, Eperjesen, Lembergen át Galiciába,
 6. Pestről Szolnokon, Debrecenen, Nagyváradon át Kolozsvárra,
 7. Pestről Szegeden, Temesváron, Szebenbe,
 8. Bécsből, illetőleg Ausztria határától Sopronon, Kőszegen, Szombathelyen, Körmenden át egyrészt Varasdra és az Adriai-tengerhez, másrészt Kanizsán, Pécsen, Eszéken át a Török Birodalomba,
 9. Bécsből Pozsonyon, Nagyszombaton, Vágújhelyen, Zsolnán, onnan pedig a Jablunkai-hágón át Sziléziába, ill. Skaltén (Sziklaszoros, Trencsén vm.) és Podvilkon (Árva vm.) át Krakkóba,
 10. Nagyszombatból Nyitrán és a bányavárosokon át Kassára,
 11. Kassáról Lőcsén, Késmárkon, Ófalun (Szepesófalu, Szepes vm.) át Krakkóba,
 12. Miskolcra Tokajon és vagy az Uzsoki-hágón, vagy a Vereckei-hágón át Galiciába és Oroszországba.

60 *Opinio IV.* 15.

zásához és finanszírozásához, mert csak így volt biztosítható, hogy egybefüggő és azonos minőségű úthálózat jöjjön létre, valamint hogy valóban az egész ország gazdasági érdekei érvényesüljenek. Ezt szolgálta az is, hogy a másodrendű utak építése a Helytartótanács felügyelete alá tartozott volna.⁶¹ Ezek esetében azonban az operátum nem javasolt útvonalakat.

A folyami hajózásról és a csatornákról szóló javaslatok

A korábbi operátumhoz képest számottevően csökkent a folyami hajózással kapcsolatos törvénycikkek száma: 1793-ban még három törvénycikket alkotott a bizottság, 1830-ra viszont már csak egy, a folyami hajózás előmozdításáról szóló maradt. Ez persze nem jelenti feltétlenül azt, hogy leértékelődött a folyami hajózás szerepe: a javaslatok egy részére ekkor egyszerűen már nem volt szükség. Az utakhoz hasonlóan 1791–1793-ban (és az 1828-as albizottság javaslata szerint is) a kiküldendő országos bizottság döntésére bízták volna a folyószabályozási tervek elkészítését és a megépítendő csatornák kijelölését. A törvényhatóságok feladata lett volna a vízi utakkal összefüggő minden munka az 1751. évi 14. törvénycikk⁶² alapján. Annak érdekében, hogy mindez gördülékenyen menjen, a törvényjavaslat előírta, hogy a megyék kötelesek vízügyekhez is értő, szakképzett mérnököt felfogadni, a Helytartótanácsnál pedig megszilárdította a vízügyi osztályt (departamentum hydraulicum) és megerősítette annak felügyeleti jogát a vizeket érintő munkálatok felett.⁶³ Az ország négy kerületébe és Horvátországba egy-egy vezető vízmérnököt is ki akartak nevezni a megyei munkálatok ellenőrzésére. A hazai hajóépítés fellendítése érdekében a Helytartótanácsnak figyelmet kellett volna fordítania arra, hogy a hajók itthon készüljenek, keményfából, valamint minta-hajók építésével kellett volna példát mutatnia, és megjutalmaznia a kereskedőket, akik a minta alapján építtetnek maguknak hajót. A Helytartótanácsot továbbá törvény kötelezte volna hajózási rendszabás kidolgozására is.⁶⁴

Ezek egy részét Komáromy javaslatára vetette el 1828–1829-ben az albizottság, mivel úgy vélte, hogy a korábbi munkálat számos olyan paragrafust tartalmazott, amelyeket a Helytartótanács saját hatáskörében is elintézhettek volna

61 *Opinio V. 10.*

62 A törvénycikk előírta a birtokosok számára, hogy a vizek lefolyását gátló és árvizeket okozó, valamint a folyami közlekedést akadályozó malomgátakat távolítsák el, a vármegyei előljáróságot pedig megbízta a törvény fogatosításával abban az esetben, ha a birtokosok nem engedelmeskednek. A megyei hatóságok kötelességévé tette továbbá, hogy gondoskodjon a vizekbe hullott fák eltávolításáról is.

63 A vízügyi osztály a kamara egyik ügyosztálya volt, amelyet II. József már 1784-ben, a két kormány szerv egyesítése előtt a Helytartótanács alá rendelt. 1788-ban beolvadt a megalakuló Építészeti Igazgatóságba. *Felhő Ibolya–Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár.* Akadémiai, Bp., 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I.: Levéltári leltárak 3.) 503., 507.

64 Komáromy elaborátuma az 1791–1793. évi bizottság által javasolt 27–33. törvénycikkekről. MNL-OL N 101 Lad. FFF Fasc. O. fol. 95r. és Relatio 29.

(vagy már el is intézett), és voltak köztük már okafogyottá vált kérdések is. Az 1820-as évek végén ugyanis már általános volt, hogy a vármegyék okleveles mérnököket alkalmaznak, az Építészeti Igazgatóságon pedig több osztály is foglalkozott a folyószabályozások és a hajózás ügyével.⁶⁵ Komáromy úgy vélte, hogy a jobb hajók építését előíró paragrafusra sincs már szükség, a hajósok szabályozását pedig nem tartotta törvénybe illő tárgynak, meghagyta viszont azt a paragrafust, ami megerősítette volna a Helytartótanács felügyeleti jogkörét a hajózás felett.

Az átdolgozott operátum végső szövege – a főutakhoz hasonlóan – meghatározta, mely folyókat kell a közalap költségén szabályozni. A bizottság indoklása szerint ezek a külkereskedelmi szempontból is jelentős folyók: a Duna, a Száva, a Kulpa, a Tisza, a Maros, a Dráva, a Mura, valamint a Poprád. Ez azt jelentette, hogy ezen folyók szabályozását országos irányítás alá helyezik, ami enyhíthette a több törvényhatóság együttműködését igénylő munkálatok során fellépő nehézségeket. Az operátum szövege kitért a másodrendű, csak kisebb hajókkal vagy tutajokkal járható folyókra is: ezek (név szerint a Rába, Morva, Vág, Garam, Hernád, Bodrog, Latorca, Szamos és a Körösök) hajózható állapotban tartásáról az 1751. évi 14. törvénycikk alapján a törvényhatóságoknak kellett volna gondoskodniuk mindaddig, amíg lehetővé nem válik a közalapból való fenntartásuk. A javaslat az 1751-es törvénycikkkel összhangban, azt megerősítve előírta volna azt is, hogy a törvényhatóságok szigorúan ellenőrizték, ki és milyen építményeket emel a folyóparton, és azt is, hogy a gátak, rekesztékek, malmok építéséhez az illetékes hatóság engedélye legyen szükséges.

Az újonnan építendő csatornákkal az 1830. évi operátumban egy rövid törvénycikk foglalkozott. Ebben a bizottság felsorolta azt a három, a kereskedelem szempontjából különösen hasznosnak ítélt csatornát, amelyet a közalap költségén kell elkészíteni. Közülük a Dunát és a Tiszát az ország központi részén, Pest és Szolnok között összekötő csatorna szerepelt az első helyen.⁶⁶ Második javaslatuk egy, a Drávát a Szávával összekötő csatorna volt, amely a tengeri kereskedelem megkönnyítése céljából a Duna–Tisza-csatornához hasonlóan már hosszabb ideje a tervek között szerepelt. Egy ilyen csatorna megépítésével rövidült volna a vízi út időtartama, hiszen kiküszöbölhették volna vele, hogy a tengerre szánt árukat le kelljen úsztatni a Dunán egészen Belgrádig, majd árral szemben felvontatni a Szá-

65 Az Építészeti Igazgatóság kezdettől létező vízmű osztálya mellé 1811-ben külön hajózási osztályt állítottak fel. Az igazgatóság történetére és szervezetére: *Felhő I.–Vörös A.*: i. m. (63. jz.) 505–520.; *Ember Győző*: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788–1867). Levéltári Közlemények 20–23. (1942–1945) 345–375. és *Dóka Klára*: A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918). Bp., 1987. 52–72.

66 A csatorna megépítése mellett számos érv szólt, és már régóta napirenden volt. Elkészítésével egyrészt csökkenhetett volna a só szállítási költsége, másrészt pedig az Alföld termékeit jóval olcsóbban lehetett volna Pestre és Ausztriába is szállítani, és ez jelentősen hozzájárult volna a Tiszántúl gazdaságának fejlődéséhez. Többek között József nádor is pártfogója volt az ötletnek. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Akadémiai, Bp., 1958. 330.

ván. Az indoklás szerint a szávai víziút lerövidítése mellett szólt az is, hogy a folyó túlsó partja egy hosszú szakaszon idegen országhoz tartozott, ami rendkívüli helyzetekben (például háború esetén) veszélybe sodorhatja a tengeri kereskedelmet.⁶⁷ Végül, harmadikként említette a törvénycikk a Béga-csatorna szabályozásának folytatását, és hajózható összeköttetését a Temes folyóval.

Mocsarak lecsapolása és árvízvédelem

A folyószabályozásokhoz kapcsolódóan merült fel a nem közlekedési célú mocsárlecsapolások és az árvízvédelmi töltések kérdése. Az országos bizottság a közalapból csak a hajózást segítő vízügyi beruházásokat támogatta volna, minden egyéb feladatot a törvényhatóságok és a birtokosok kötelességévé kívánt tenni.⁶⁸ Ezt a birtokosoknak a munkákból származó hasznával indokolták, de nem volt egyértelmű, hogy hogyan lehetne őket a hozzájárulásra kötelezni. Már 1791-ben is javasolta a bizottság, hogy az ilyen vállalatokban részt venni nem kívánó birtokosok hasznát a többiek zárolhassák, és erről időközben rendelkezett az 1807. évi 17. törvénycikk⁶⁹ is, így az 1828-as albizottság ezt a paragrafust először törölte a munkálatból, de az összbizottsági tárgyalás után a végleges szövegbe ismét visszakerült.

A mocsarak kiszáritásáról szóló törvényjavaslat⁷⁰ a korábbi jogszabályokkal összhangban – az 1807. évi 17. és az 1827. évi 33. törvénycikkek⁷¹ hivatkozva – a birtokosok költségén végeztette volna az ilyen munkálatokat. Az állam mindössze annyiban nyújtott volna segítséget, hogy – a terveknek a Helytartótanácsához történt bemutatása után – a szükséges előkészítő munkálatok (térképezés, szintezés stb.) költségeire a közalapból előleget kaphattak volna a birtokosok, ám ezt az összeget a munka befejeztével vissza kellett volna fizetniük.

A folyók kiöntései ellen készítendő új töltésekről és a régiék karbantartásáról az operátumban javasolt törvénycikk szerint a törvényhatóságoknak kellett volna gondoskodniuk, oly módon, hogy ezek a munkák nem számítottak volna bele a jobbágyság közmunka-kötelességébe.⁷² A mocsarak lecsapolásáról szóló törvénycikkhez

67 *Opinio V. 12.*

68 Ugyanezt az elvet követte az 1839–1840. évi országgyűlés által kiküldött folyószabályozási válszitmány is. *Varga J.: i. m. (30. jz.) 355.*

69 Az 1807. évi 17. törvénycikk alapján, ha valamely folyó áradásai ellen az érdekeltek többsége saját költségén vízművet kíván létesíteni, a munkálathoz hozzájárulni nem kívánó tulajdonosokat kényszeríteni ugyan nem lehet a belépésre, de a többiek jogosultak elvégeztetni a munkát, és a vonakodó birtokosoknak az abból származó hasznát visszatartani, amíg a költségek rájuk eső hányada ki nem egyenlítődik.

70 *Opinio V. 16.*

71 Az 1827. évi 33. törvénycikk az érdekelt birtokosok közös feladatává tette a Sárvíz szabályozása során készített vízművek karbantartását, akiknek az esetleges károk kijavításához is közösen, a birtokállomány és a haszon arányában kell hozzájárulniuk.

72 Kivételt tettek volna azokkal a helységekkel, ahol a jobbágyságra aránytalanul sok ilyen munka jutna a törvényhatóság területén élő többi jobbágyhoz képest. *Opinio V. 18.*

hasonlóan az új töltések építésének költségeihez mindazok a birtokosok is kötelesek lettek volna hozzájárulni (a földbirtok nagysága szerinti arányban), akiknek birtoka érintett a munkálatokban, a vonakodókra pedig 100 forint büntetést lehetett volna kiszabni. Ugyanakkor a nagyobb jelentőségű (például több megyét érintő) beruházásokhoz a közalapról is számíthattak volna hozzájárulásra a törvényhatóságok.

A tengeri hajózásról

Annak ellenére, hogy a tengeri hajózás előmozdításának ügyét viszonylag élénk érdeklődés kísérte a korban, meglehetősen rövid, egyetlen paragrafusból álló törvénycikk foglalkozott vele az 1830. évi operátumban. Ez mindössze az uralkodó néhány ígéretét iktatta volna törvénybe: a Fiumétől délkeletre fekvő martinschizai öbölben épülő állandó „veszteglő intézetnek” (egészségügyi karanténnak) és a magyar tengerpart kikötőiben szükséges további építményeknek⁷³ az elkészítését, valamint a Magyar Tenger mellék minden kikötő- és egészségügyi hivatalának – a horvát katonai határőrvidékhez csatolt zengginek és karlopagóinak is – a fiumei kormányzó alá rendelését.⁷⁴

Az 1793-as operátumhoz képest a tervezet szövege jelentősen megváltozott és lerövidült. A korábbi bizottság – Skerlecz javaslatára – intézkedni kívánt a tengerészek számának növeléséről, ennek érdekében adómentességet biztosított volna a bejegyzett hajósoknak, és rendelkezett a tengerészeti és hajóépítési ismeretek oktatásáról a Tenger mellék iskoláiban, Fiumében pedig egy hajózási tanszék létrehozásáról.⁷⁵ A kereskedőknek a hazai hajókon kivitt vagy behozott áruk után a szokásos vám felét kellett volna fizetniük.⁷⁶ 1828-ban azonban az albizottság tagjai szerint már nem volt szükség a tengerészek számának további növelésére, a hajózási iskola is megvalósult, a vámkedvezményt pedig a kivitelezés gyakorlati nehézségei és Fiume szabad kikötői státuszának védelme miatt hagyták ki. Javasolták azonban egy kimondottan Fiume-ra és a Magyar Tenger mellékére érvényes tengeri törvénykönyv (codex maritimus) kidolgozását, amelyet aztán az országgyűlés elé kellett volna terjeszteni törvénybe iktatás végett, valamint törvénybe foglalták volna a hajózási iskola felállítását is.⁷⁷ Az összbizottság által is elfogadott paragrafus Ürményi Ferenc fiumei kormányzó, az albizottság elnöke javaslatára került bele az albizottsági jelentésbe és a végleges

73 Itt a bizottság indoklása szerint a Fiumara folyó torkolatában lévő kikötő meghosszabbításáról és nagyobb hajók befogadására is alkalmassá tételéről van szó.

74 A központi tengeri egészségügyi hivatal Triesztben működött, a velencei, a fiumei és a zárai egészségügyi hivatalok ennek voltak alárendelve. *Gonda Béla: A Magyar Tengerészet és a fiumei kikötő. Pátria, Bp., 1906. 23.*

75 Javasolta azt is, hogy a tengerparti népiskolákban tanítsanak tengerészeti földrajzot és csillagászatot is, hogy felkeltsék a fiatalok érdeklődését a tengerészet iránt. *Skerlecz M.: i. m. (8. jz.) 420.*

76 Relatio 18. – A javaslatok megokolására ld.: *Skerlecz M.: i. m. (8. jz.) 419–425.*

77 A hajósokra vonatkozó rendszabályokat Mária Terézia 1774. április 25-én kiadott Politicum edictuma tartalmazta, ennek érvénye nemcsak az osztrák hajókra és kikötőkre terjedt ki, hanem a Magyar Tenger mellékére is. (Magyar nyelvű fordításban: Politicum edictum az az közjóra tzelőző rendelkezések az austriai kereskedő hajókázás iránt. Buda, 1804.)

munkálatba.⁷⁸ Sem az 1793. évi, sem az 1830-as operátumban nem történt azonban kísérlet a tengerhez vezető szárazföldi utak problémájának megoldására, pedig a Lujza út megváltásával és az itt szedett vám eltörlésével kapcsolatban több javaslat is érkezett, részben magánszemélyektől, részben pedig a bizottság tagjaitól.⁷⁹

A fuvarozás szabályozása

Az operátum készítői gondoskodni kívántak a fuvarozás szabályozásáról is. Erre a fuvarozással foglalkozók megnövekedett száma miatt volt szükség: a telkes jobbágyok közül sokan kiegészítő keresetként vállalkoztak ilyen munkák teljesítésére, sok zsellér számára pedig a fő megélhetési forrást jelentette.⁸⁰ Mivel a fuvaros és a kereskedő közötti viszonyt korábban nem szabályozták, a helyzet számtalan lehetőséget nyújtott a visszaélésekre.⁸¹ A kérdés rendezésére már az 1791–1793. évi bizottság is részletes tervet dolgozott ki, ám az áruknak a fuvarosok általi elvesztéséről, elidegenítéséről, valamint a szállítás közben felmerülő akadályok esetén meghíúsuló fuvarokról szóló, öt paragrafusból álló törvénycikket az 1828-as bizottság nem találta kielégítőnek.⁸² A tizenkét paragrafusra bővített új törvénycikk olyan alapvető előírásokat rögzített, hogy a fuvaros hatósági bizonyítvánnyal köteles magát igazolni, vagy mind a kereskedő, mind pedig a fuvaros köteles a fuvarlevélben foglalt vállalásait teljesíteni, valamint hogy a fuvaros felelős a rábízott árukért.⁸³ Szabályozta a kereskedő és a fuvaros között felmerülő vitás kérdések megoldásának módját, az előlegfizetést, és azt is, hogy mi a teendő, ha hiányzik vagy megkárosodott az áru. Már Skerlec is javasolta fuvarváltásra szolgáló állomások létesítését a főútvonalakon – ezzel az intézkedéssel azt is célozta, hogy Pestről Trieszt helyett a Magyar Tenger mellék felé terelje a forgalmat –, és bár

78 MNL-OL N 101 Lad. FFF Fasc. O. fol. 118r–118v. Ürményi Ferenc véleménye a tengeri hajózás előmozdításáról szóló törvénycikkről. 1828. november 30.

79 Wenckheim József észrevételeit és a két fiúmei követ tervezetét egy fiúmei székhelyű magyar kereskedési társaság létrehozására és a Lujza útnak a sóáralapból történő megváltására ld.: MNL-OL N 101 Lad. FFF Fasc. N. fol. 280–299. és 185–201. – Az egyik fiúmei követ, Adamich, aki a bizottság tagja is volt, korábban már két szakvéleményt is írt József nádor felkérésére a Lujza út megváltásával kapcsolatban, az 1825–1827-es országgyűlésen pedig mindkét fiúmei követ igyekezett a rendeket és a kormányzatot az ügynek megnyerni. Bővebben: *Ress I.*: i. m. (10. jz.) 33., 51.

80 A felvidéki fuvarosokról: *Víga Gyula*: Az észak-magyarországi fuvarosok (Egy sajátos „vállalkozói” forma a hagyományos árucserében). In: *Uő*: Utak és találkozások. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréből. Miskolc, 1999. (Officina Musei 10.) 175–195. A szekerezés volumenére, költségeire és a fuvarosok által bejárt távolságokra legújabban: *Glósz József*: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében. L’Harmattan, Bp., 2014., különösen 131–138.

81 A pesti kereskedőtestületnek az országgyűléshez 1825-ben benyújtott kérelme hosszasan részletezi a kereskedők fuvarosokkal szembeni panaszait. MNL-OL N 101 Lad. FFF Fasc. N. fol. 254v–255v. – Egy fuvaros és kereskedő közti vitás ügyletet felidéz visszaemlékezésében Jeszenszky Ferdinánd is: Jeszenszky-krónika 1818–1900. Egy mezővárosi kisnemes és emlékezései a XIX. századból. S. a. r. Dobszay Tamás. Alterra, Bp., 2010. 43–45.

82 Relatio 11–18.

83 Opinio V. 24–26.

1791–1793-ban ez nem került bele a munkálatba, az 1828. évi bizottság feleleveníttette az ötletet.⁸⁴ Az állomások felállításáról a Helytartótanácsnak kellett volna gondoskodnia, a helyi kereskedőtestületek meghallgatásával.

Az operátumok és az 1832–1836. évi országgyűlés

Az országgyűlésen a kereskedelmi munkálat a negyedik helyre került az operátumok sorában, így végül soha nem tárgyalták meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a benne javasoltak semmilyen formában nem kerültek elő az országgyűlésen. 1836-ban három törvény is született az albizottság tárgyaiban: a Lánchídról szóló 1836. évi 26., a közlekedési célú vállalkozásokat és a kisajátítást szabályozó 1836. évi 25., valamint a vízi munkálatokról szóló, már említett 1807. évi törvényt megerősítő 1836. évi 36. törvénycikk.⁸⁵

Láthattuk, hogy a pest-budai állóhíd kérdése az operátumban csak a vállalatokról szóló törvényjavaslat indoklásában jelent meg, bár a bizottság ezt javasolta elsőként megépítésre a vállalkozók számára. A Lánchíd építése kapcsán – a híd ügyében kiküldött országos bizottság által 1833-ban – megállapított fő elvek viszont egybehangzanak az operátum indoklásával: magánrészvényesekből álló vállalat végezze a munkát (mivel nincs olyan közalap, amelyből finanszírozni lehetne), és mivel a vállalkozók ragaszkodni fognak a haszonhoz a kivitelezési költségeken felül, ezért mindenkinek, aki használni kívánja a beruházást, társadalmi állásától függetlenül bele kell egyeznie abba, hogy egy meghatározott ideig hídvámot fizessen. Pest és Buda városok hídvámszedési jogát tisztességes áron meg kell váltani; ha önként nem hajlandóak lemondani a róla, akkor kisajátítással kell élni.⁸⁶

A Lánchíd vitájának és az akkor elhangzott érveknek nagy szerepe volt az *ország közjavát és kereskedését gyarapító magányos vállalatokról* szóló, röviden csak kisajátítási (expropriationális) törvénynek nevezett törvénycikk megszületésében is. 1836. február 3-án, a pest-budai híddal kapcsolatos kisajátítás kerületi tárgyalása során Vay János, Szabolcs vármegye követe vetette fel, hogy szükség volna egy olyan törvényre, amely általánosan szabályozná a kisajátítást.

84 *Skerlecz M.*: i. m. (8. jz.) 417.

85 Terjedelmi okok miatt jelen tanulmányban csak az 1832–1836. évi országgyűléseken született törvénycikkekkel foglalkozhatunk, meg kell azonban említeni, hogy az operátum a későbbiek során is hatással volt a törvényhozás munkájára. Ld. pl. a fuvarozásról szóló 1840. évi 20. törvénycikket, amely a kereskedelmi munkálat javaslatának szövegét vette át, és mindössze annyiban tér el attól, hogy nem tartalmazza a kereskedelmi utakon felállítandó fuvarváltó állomásokra vonatkozó paragrafust, vagy az 1844. évi 9. törvénycikket a közmunkák szabályozásáról, amely az országos bizottság javaslatához hasonlóan évi 12 nap igásnap számban maximalta a jobbágyság közmunka-kötelezettségét.

86 *Kossuth Lajos*: Országgyűlési Tudósítások. II. 1833. augusztus 5. – 1834. március 24. S. a. r. a Keleuturpai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének munkaközössége. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1949. (= KLÖM II.) 404.

Vay indítványával aztán három napon keresztül foglalkoztak a rendek, a javaslat mellett az alsótablán felszólalt többek között Deák Ferenc, Bezerédj István, De la Motte Károly és a felsőtablán Széchenyi István is.⁸⁷ A kisajátítás szabályozásával már egyértelműen a vasútépítések megkönnyítése volt a rendek célja. Az érvelésekben előkerülő fő motívum a lemaradástól való félelem volt: Európa országai a kezdődő vasútépítési lázban égnek, és ha Magyarország nem tartja velük a lépést, akkor a máshol megépülő vasutak el fogják terelni a forgalmat a Kárpát-medencéből, és a korszerűtlen eszközökkel szállított, ezáltal drágábbá váló magyar termények versenyképtelenné válnak. Ahogy Deák fogalmazott: Magyarország számára tehát „már többé nem az forog kérdésben: akarjuk e hazánk virágzását emelni? hanem ha akarunk e létezni tovább, vagy egészen elveszni”.⁸⁸ A törvényjavaslat jelentőségét a kortársak szemében jól kifejezik Kossuth szavai, aki szerint ha a törvény megvalósul, a diéta résztvevői „habár semmi mást nem tettek volna is 3 évek alatt [...] már örök hálát érdemelnek a boldogság ösvényére vezetett nemzettől”.⁸⁹

A vasút – mint láttuk – 1828–1830-ban még nem szerepelt a reformtervek között, az operátum mindössze egyszer említette, a társaságokról szóló törvény-cikkben.⁹⁰ Nem találkozunk vele az általunk átvizsgált 26, 1831–1832 folyamán keletkezett, az Országos Levéltárban, forráskiadvány vagy egykorú nyomtatott

87 Ld.: a február 3–5-i kerületi üléseken elhangzó vita, valamint Széchenyi felszólalása a március 28-i főrendi ülésen. KLÖM V. 452–471. és 599. – A vitát összefoglalja: *Fenyvessy A.*: i. m. (5. jz.) 1883.

88 Deák felszólalása az 1836. február 3-i kerületi ülésen. KLÖM V. 456. – Érveit Kossuth is megismétli. KLÖM V. 453.

89 KLÖM V. 453. – Kossuth nézeteit a közjó és a magántulajdon viszonyáról ld. az 1833-ban írt, kéziratban maradt munkájának (*A magyar főrendek 1833-ban*) töredékében az akár kisajátítással is megvalósuló, kárpótlatos örökváltság kapcsán: „a statusnak közjó tekintetéből igenis van jusa, egyesek tulajdonát nem elvenni, hanem illő pótlással felcserélni, vagy használatának módját úgy kiszabni, hogy az más embertársunk iparjára, előmenetelére szorítólag ne hasson. Ez nem új állítás, s nem is theoria, mert a status ezen jusa tetteles gyakorlásának törvényeink nem egy példáját mutatják [...] vegyük azt, hogy a legszebb tábla földet is keresztülhasítják, ha az ország-út irányvonata úgy kívánja, hogy a százados privilegiált malomgátot is levágják, ha vagy áradást okozónak, vagy közösülést gátlónak ítéltetik, – pedig ezt teszik, s teszik legtöbbszörre, – ami már igazi tulajdonsértés, – minden pótlás nélkül.” *Kossuth Lajos*: Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások. S. a. r. Barta István. Akadémiai, Bp., 1966. (= KLÖM VI.) 380–381. Ennek a Kossuth korai, egykorán nyilvánosságra nem került művében kimondott elvnek különös jelentőséget ad, hogy a következő évtizedben ennek megfelelően, kisajátításképpen képelték el a liberális reformok hívei a kényszerítő örökváltság jogalapjának megteremtését. Vö. *Orosz István*: Az úrbéres föld tulajdonjogi helyzete Kossuth nézeteiben. In: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára.* Szerk. Uő–Pölöskei Ferenc–Dobszay Tamás. Korona, Bp., 1994. 215–233. és *Dobszay Tamás*: Kossuth Lajos. In: *Fónagy Zoltán–Dobszay Tamás*: Széchenyi és Kossuth. Kossuth, Bp., 2003. 158–159.

90 A bizottsághoz magánszemélyek által beküldött néhány javaslat vizsgolt tartalmazza: Wenckheim József például Szolnok és Pest, Dercsényi János pedig a szávai hajózás kiváltására Károlyvárosig javasolt vasutat. Mindkettőjük elaborátuma a kereskedelmi albizottság iratai között található: MNL-OL N 101 Lad. FFF. Fasc. N. fol. 286v, ill. 329r.

kiadás alapján hozzáférhető megyei véleményben sem.⁹¹ Amikor ezek a munkák születtek, a vasút még túlságosan új találmánynak számított, kevés tapasztalat volt elérhető róla, és költségessége miatt sem meglepő, hogy a közpénzből finanszírozandó beruházásokra fókuszáló operátumban nem került szóba. 1836-ra viszont bekerült a köztudatba, sőt a már Közép-Európában is meginduló vasútépítések miatt sürgető szükségletté vált: a vita során felszólaló követek mindenekelőtt a Bécs és a galíciai Brody között tervezett vasút támasztotta versenyhelyzetre hivatkoztak.⁹²

Mivel a kisajátítási törvény tárgyalása idején már közeledett az országgyűlés vége, biztos volt, hogy a kereskedelemügyi operátum nem kerül majd sorra, a közalap megvalósulása nélkül pedig nem is várhatták, hogy az állam vasutakat építsen. Az alsó- és a felsőtábla is osztozott tehát a felismerésben, hogy a magánvállalatok működését elő kell segíteni az országban, ennek pedig elsődleges feltétele a vállalat számára szükséges földterületek (illő kárpótlás fejében történő) kisajátítása és a beruházások használoinak vámfizetése – társadalmi különbségek nélkül.

A közlekedési beruházásokhoz szükséges tőke hiányát már az operátumot készítő bizottság is felismerte, ez azonban az országgyűlésen a közalap reményének megsemmisülésével még súlyosabb akadállyá vált. Az országgyűlés idejére bekövetkezett szemléletváltozás itt is megfigyelhető: az országos bizottság javaslata szerint a vállalkozások csak kiegészítő szerepet kaptak volna az állami vagy törvényhatósági útépitési tervek mellett, sőt az általuk épített út, híd, csatorna stb. bizonyos idő elteltével az országra szállt volna (ezzel együtt a vámszedés is megszűnt volna rajta). 1836-ban, az országgyűlés utolsó hónapjaiban azonban a kormányzat magyarországi fejlesztési hajlandóságában már nem bíztak, a közalap nem jött létre, valamint úgy vélték, hogy a megépült vasutak, csatornák állami kézbe kerülése tovább csökkentené a vállalkozási kedvet, így ennek követeléséről le is mondtak, annak érdekében, hogy a vállalkozások számára vonzóbbá tegyék a befektetéseket.⁹³

Elvi jelentőségű, mind az operátumban, mind a két törvényben megjelenő döntés volt, hogy ezek a vállalatok mindenkitől – így a nemesektől is – díjat szedhetnek szolgáltatásuk használata fejében. A nemesség pénzügyi hozzájárulása nem volt példa nélküli: a Nemzeti Múzeum épülete és a nemesi testőrség céljára szükséges összegekről az országgyűlés önkéntes ajánlat útján kívánt gondoskodni, és az 1832–1836. évi országgyűlésen döntöttek először a rendek arról is, hogy ma-

91 Az Országos Levéltárban található megyei vélemények egy része a Kancelláriai levéltárban (MNL-OL A 96 Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Diaetalia II.), másik része József nádornak, a bizottság elnökének anyagában (MNL-OL N 22 Regnicolaris levéltár, Archivum palatinalis secretum archiducis Josephi) van elhelyezve. Az egykorúan, nyomtatásban megjelent véleményeket ld.: *Bibó István*: Az 1790/91:67. tc. és az 1825/27:8., 9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája. Km. Pajkossy Gábor. Országgyűlési Könyvtár, Bp., 1977. 77–89. Zala megyéé forráskiadvány formájában: „Jávitva változtatni” i. m. (4. jz.)

92 KLÖM V. 452.

93 Ld. az 1836. február 3–5. napjain zajló kerületi ülések vitáját, különösen: KLÖM V. 467–471.

gukra vállalják az országgyűlés költségeinek fizetését is. Ezekben az esetekben azonban az országgyűlés minden alkalommal hangsúlyozta, hogy a döntés egyszeri, és nem szolgálhat precedensül a későbbiekben. A vállalatokról szóló törvény újdonság volt abban a tekintetben, hogy ugyan a rendek kikötötték, hogy a vállalkozók csak meghatározott ideig szedhetnek díjat, de végül lemondtak arról, hogy az országgyűlés minden vállalkozás engedélyezését, a kárpótlás mértékét, sőt a viteldíjakat is egyenként tárgyalja meg, ehelyett általános – bár ideiglenesnek szánt – törvényt hoztak a jövőbeli vállalatokra vonatkozóan.⁹⁴ Ráadásul ebben az esetben azzal sem nyugtathatták magukat a rendek, hogy a döntés mindig az országgyűlés kezében van, hiszen a vállalkozókkal való megegyezés jogának a Helytartótanácsra ruházásával a rendek kiengedték a kezükből az irányítást.⁹⁵

A törvényjavaslat alsó- és felsőtáblai vitáin egyértelműen érződik a sietség: az országgyűlés utolsó pár hónapjában tárgyalták, és a rendek tudatában voltak annak, hogy ha három évet kell várni arra, hogy a következő diéta határozhasson a kérdésben, a késlekedésnek súlyos következményei lehetnek. A rendek vitáit olvasva azt látjuk, hogy mind az alsó-, mind pedig a felsőtábla viszonylag nagy engedékenységet mutatott, gyorsan közeledtek egymáshoz az álláspontok, mindössze két üzenetváltás alatt (április 18-ra) eljutottak a felirati javaslatig, és ezután is csak egy fordulóra volt szükség, hogy az uralkodó által is jóváhagyható törvény-szöveget fogalmazzanak meg. Bár megjelentek a nemesi birtok sérthetetlenségét feltű hangok, a kisajátítással szemben számottevő ellenállás nem volt.⁹⁶ Minden jel arra mutat, nagy szerepe volt annak, hogy az országgyűlés résztvevői ismerték a kereskedelmi munkálat javaslatát a vállalkozóknak adandó kedvezményekre vonatkozóan, és így volt olyan kiindulási alap, amit módosításokkal ugyan, de fel tudtak használni. Amikor például április 26-án, alig egy héttel az országgyűlés zárása előtt az alsótábla belefoglalta javaslatába a támogatott útvonalakat, kis módosítással a bizottság javaslatát vette át.⁹⁷

Az időszak nemcsak a törvény gyors elfogadásában volt döntő tényező, hanem a törvényjavaslat tartalmának formálódásában is szerepe volt: a rendek érez-

94 Ez persze hosszabb vita tárgya volt: a követek egy része először ragaszkodott ahhoz, hogy minden egyes vállalkozás esetében egyenként bírálja el az országgyűlés a kárpótlást és a kisajátítást, majd egy országos bizottságra bízták volna a feladatot. (Ld. a már említett kerületi ülések vitáinál.)

95 Ld. az 1836. évi 25. törvénycikk 3. és 4. §-át.

96 A kisajátítás elvét az alsótábla február 17-i országos ülésén hat vármegye ellenezte. KLÖM V. 482.

97 A változtatás mindössze annyit jelentett, hogy a tengerhez vezető utak esetében meghatározták, hogy csak a Magyar Tenger mellék kikötőiről lehet szó, valamint a bizottság által javasolt tizenkét útvonalat megtoldották egy tizenharmadikkal: a Sziszeckről a tengerpartra vezetővel. Továbbá az operátumban több település is felsoroltak az egyes útvonalak mentén, az országgyűlés viszont a vonalvezetés tekintetében nagyobb szabadságot biztosított a vállalkozóknak. Az április 26-i kerületi ülésen elhangzó hozzászólások és az alsótábla üzenete a királyi válasz tárgyában: KLÖM V. 662–664. és Felséges Első Ferencz Ausztriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városába 1832-ik Esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltett Magyar Ország' Gyűlésének Írásai. I–VII. Po'sony, 1832–1836. VII. 591. (= Iratok 1832–1836.)

ték, hogy a következő országgyűlésig, azaz legalább három évet várni egy vállalkozás engedélyezésére veszélyes időpazarlás. Ez fontos tanulság volt az országgyűlés számára, amelynek le kellett mondania arról, hogy részletekbe menően irányítsa az ország gazdasági életét. Mivel az uralkodó nem fogadta el a rendek által javasolt állandó országos bizottság felállítását – az indoklás szerint ez a törvényhozás és a végrehajtó hatalom addigi jogkörét csorbította volna –, a törvénybe az országgyűlés közlekedéssel kapcsolatos jogait fenntartó és a rendek előzetes szándékaival ellentétben a Helytartótanácsot és a vármegyei tisztségviselőket az engedélyezés, az igazságszolgáltatás és a felügyelet jogával felruházó paragrafusok kerültek bele.⁹⁸ Az országgyűlés azonban a főbb irányok meghatározásán túl nem kívánt beleszólni az utak pontos vonalvezetésébe, így nyílt például lehetőség a későbbiekben a Pest és Bécs közötti vasútvonal építésében érdekelt felek vitájára arról, hogy a vasút a Duna jobb vagy bal partján haladjon-e.

Végül érdemes néhány szót szólni a kereskedelmi operátum témájában az országgyűlésen elfogadott harmadik törvényről. Az 1807. évi 17. törvénycikk megerősítéséről és további szigorításáról szóló 1836. évi 36. törvénycikk (*az egyesek költségein készítendő vízi munkálatoknak előmozdításáról*) a korábbi törvenytől eltérően kimondta, hogy az érdekelt birtokosok többsége által elhatározott vízi munkálatokban minden érintett birtokos a munkából keletkező hasznával arányosan köteles részt venni. Az 1807. évi törvény megváltoztatását a diéta az 1836. március 28-án felterjesztett sérelmek között kérte: Pest megye a kiskunsági birtokosokat kívánta törvényileg kötelezni a Duna partjainak megerősítésében való részvételre.⁹⁹ A törvénycikk megszületésének oka tehát a vízépitési munkálatokkal kapcsolatban folyamatosan jelen lévő, és az eddigi törvények által nem kielégítően rendezett potyautas-probléma, a hozzájárulást megtagadókkal szembeni eljárások szabályozásának hiányosságai. A törvény szövege szerint a vonakodók ellen a megyei tisztí ügyész indíthat pert, de megengedték számukra a birtokon kívüli fellebbvitelt. Ezt a rendek által oly fontosnak tartott kérdést tehát nem emelték ki a jog- és igazságszolgáltatás hagyományos rendjéből, és a sok esetben igen nehézkesen mozduló vármegyei igazságszolgáltatásra bízták, mint ahogy az újabb törvényi szabályozás elmaradása miatt a vállalatok és a kisajátítás kérdése is megmaradt annak keretei között.¹⁰⁰ Elmaradt a törvény szövegéből az operátum és a mások által is javasolt, a törvény megsértőire – elrettentés gyanánt – kivetendő nagyobb összegű bírság is.¹⁰¹

98 A feliratra adott királyi válasz: Iratok 1832–1836. VII. 515–516. – A törvenyt ugyanakkor ideiglenesnek szánták, és a legközelebbi országgyűlésen felül akarták vizsgálni.

99 Iratok 1832–1836. VII. 138–140., 686. és 695.

100 Erre a vízszabályozó társulatok kapcsán Vári András hívta fel a figyelmet: *Vári András: Vízszabályozások, tulajdonjogok és gazdálkodás Magyarországon az 1820-as és az 1870-es évek vége között*. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerk. Halmos Károly et al. Századvég, Bp., 2009. 333.

101 Vö. *Opinio V. 19.* és *Balásházy J.*: i. m. (2. jz.) 92. – A vízügyi munkálatok kérdésének részletes szabályozására a következő országgyűlésen került sor, súlyosabb szankciókkal, ám a vármegyei igazságszolgáltatás hatáskörében megmaradva: az 1840. évi 10. törvénycikk (a vizekről és csatornákról) az ilyen ügyek rendezését rövid úton a szolgabíróra bízta, és a vonakodó közbirtoko-

Az operátum mérlege

A történettudomány az új operátumnak rendszerint a régihez képest konzervatívabb voltát hangsúlyozza,¹⁰² a közlekedéssel kapcsolatos törvénycikkekben azonban számos korszerűbb, az 1820-as évek végére megváltozott körülményekre jól reflektáló javaslat is megjelent – például a vállalatokról szóló –, amelletts persze, hogy számos kérdést megoldatlanul hagyott. Az operátum közlekedéssel kapcsolatos részének az albizottság véleményezése után készült új változatában valóban kevesebb újító szándék látszik, Komáromy nyomán nagyobb részt inkább csak elhagyták belőle azokat a részeket, amelyek időközben elavultak (a folyami és tengeri hajózásra vonatkozó pontok például jócskán lerövidültek). Ennek ellenkezőjére is találhatunk azonban példát, a vámokkal kapcsolatban az albizottság javaslata volt a legalaposabb. Számos korszerűbb és kimondottan hasznos gondolat csak az összbizottsági tárgyalásnak köszönhetően került bele a munkálatba. Ilyen volt a közmunkák, a kisajátítás és a kártérítés szabályozása, de az is, hogy a vállalkozók által készített beruházások használatáért rendi különbségtétel nélkül fizessen mindenki. Az összbizottság határozata utasította az albizottságot a konkrét útvonaljavaslatok elkészítésére is, és a magánszemélyek költségén végzendő vízi munkálatokról szóló, az albizottság által elhagyott törvényjavaslat is az összbizottság javaslatára került vissza az operátumba.

A változtatások egy része mindazonáltal politikai kérdést is érintett, az operátum törvénycikkei számos tekintetben hajlanak az országos hatáskör bővítésére. Ennek több oka is volt: annak felismerése mellett, hogy csak így érvényesíthető a közérdek a partikuláris érdekek felett, a gyakorlatiasság szempontja is szerepet játszott, amire jó példa az elsőrendű utak, a legfontosabb folyók és a szükséges csatornák központi meghatározása és kiépítésük országos feladatá tétele, a törvényhatóságok mozgásterének rovasára. Az új hatáskörnek, a közalap kezelésének az országgyűlésnek alárendelt bizottság kezébe adásával nyilvánvalóan azt a vizsaszás helyzetet akarta az országos bizottság megszüntetni, hogy a közlekedés és szállítás méltán közérdeknek nevezhető fejlesztése, az ezekkel kapcsolatos munkálatok elrendelése a törvényhozásnak nem felelős kormánysszervek kezében volt. Ez a törekvés aztán még inkább megfigyelhető a törvényjavaslatok országgyűlési vitái során. Feltűnő ugyanakkor, hogy az országgyűlés által elrendelt operátum készítői között milyen nagy volt azoknak az aránya, akik az uralkodótól, a kormányzattól függő pozícióból kerültek az albizottságba. A munkálat tehát nemcsak a rendek érdekérvényesítési törekvéseinek lett a terepe: az operátum általunk vizsgált részében a helytartótanácsos Komáromy is igyekezett növelni, vagy legalábbis megőrizni a kormánysszék hatáskörét, például az ország közlekedési tervének kidolgozása kapcsán.

sok büntetését az okozott kárnak és a költségeknek a kétszeres megtérítésén felül 100 forintra vagy egy hónapnyi áristomra emelte fel.

102 Barta I.: A magyar polgári reformmozgalom i. m. (4. jz.) 338–339.

Ugyanakkor továbbra is maradtak megvalósíthatatlan elemek az operátumban: a közalap felállítása már egy évszázada napirenden volt, a bizottság azonban nemcsak nem hajlott a korszerűbb megoldásokra (hitelintézet, részvénytársaság alapítása), de egész közlekedésfejlesztési koncepcióját ettől tette függővé. Emellett sem nevezhető azonban kudarcnak az operátum története, mivel már létevel segítette az országgyűlés munkáját, lehetővé tette, hogy a megyei viták után a követek felkészülten érkezzenek az országgyűlésre, és felvázolva lehetséges megoldási javaslatokat a fontos korkérdésekre, alapot adott a tárgyalásokhoz. Ez egyértelműen érezhető a ki-sajátítási törvény országgyűlési vitáján, de minden bizonnyal befolyásolta az egyéb reformterveket, Széchenyi és kortársai közlekedés- és adópolitikai elképzeléseinek alakulását is.

ADRIENN KAPITÁNY

TRAFFIC-RELATED PROPOSALS IN THE COMMERCIAL ELABORATIONS OF THE NATIONAL COMMITTEE OF 1828–1830

The paper examines the traffic-related legal proposals of the commercial elaborations prepared by the national committee that operated between 1828 and 1830. While the elaborations, which were regarded by contemporaries as one of the most important, raised attention primarily on account of the problem of customs, despite evident lacunae, also the articles concerned with traffic contained important and modern ideas (such as the regulation of appropriation, or the abolition of the exemptions of the privileged estates from toll-paying on roads and bridges).

The issues touched on by the proposals were manifold: the country's road network, river regulations, construction of canals, drainage of marshland, regulation of carrying trade, and sea shipping. Yet the most important articles concern the financial resources that would make all these activities possible: the establishment of a public fund (*fundus publicus*) through a voluntary proposal made by the diet – that is, with the financial participation of the estates –, the customs, and the construction of such roads, bridges and, potentially, railways, in the framework of private enterprise, for the use of which all would be obliged to pay without regards to social status. Thus, traffic-related proposals appeared in the elaborations not merely as an economic problem, but, indicating an awareness of the necessity to introduce noble contribution and curtail the tax burden of the peasantry, they also prudently articulated some elements of social reform. Moreover, the planned parliamentary supervision of both the monetary funds and the development works would have been an important political result, for the diet's competences would thereby have extended to areas that were controlled by the royal Lieutenancy (*consilium locumtenentiale*) and Chamber (*camera Hungarica*) without the involvement of the estates.

Although the elaborations were never entirely adopted by the diet's agenda, they were nevertheless instrumental in the enactment by the diet of 1832–1836 of some important traffic-related laws: several chief elements in the articles on the Chain Bridge, the private enterprises and appropriation already appear in the elaborations, and their influence is clearly tangible in some of the laws enacted by the later diets as well. That in such questions the diet came to a relatively rapid consensus was accounted for by the fact that its members were already well-versed in the relevant sections of the elaborations, and thus arrived to the diet sufficiently prepared.

KERTÉSZ BALÁZS

A magyarországi obszerváns ferencesek 1499. és 1518. évi konstitúcióinak prológusa*

Az 1448-ban létrejött magyarországi obszerváns ferences vikáriában a 15. század végén átfogó szabályozásra került sor: 1499-ben az atyai¹ kolostorban tartott káptalan (*capitulum vicariale*) olyan konstitúciókat fogadott el, amelyek részletesen meghatározták a vikária szervezeti felépítését és működését. A szabályzat szerzője az elsősorban *sermoiró*ként ismert Laskai Osvát, akit háromszor is megválasztottak a két évre szóló vikáriusi tisztségre (1497–1499, 1499–1501, 1507–1509).² A terjedelmes munka két részből áll: az első rész meghatározza az előjárók, azaz a vikárius, az örök (*custodes*), a gvárdiánok és a vizitátorok tisztségét, a második rész pedig a ferences regula magyarázatán keresztül szabályozza a szerzetesek mindennapi életét. Az atyai rendelkezéseknek nincs modern kritikai kiadása, 1827-ben megjelent közlése csupán egy kézirat alapján.³ Említésre méltó ugyanakkor, hogy az 1499 előtti időszakból egyetlen káptalani statútumot sem ismerünk, ami különösen feltűnő annak a ténynek a fényében, hogy 1499 után egészen az 1560-as évekig számos káptalani rendelkezés maradt fenn.⁴

Az 1518. évi konstitúciók keletkezési körülményeit vizsgálva az előző év eseményeiből kell kiindulnunk, melyek mérföldkövet jelentenek Szent Ferenc rendjének történetében. A rend belső problémáinak megoldása érdekében X. Leó pápa (1513–1521) 1517 pünkösdjére *capitulum generalissimum*ot hívott össze Rómába, ahol a konventuálisok és az obszervánsok mellett a kisebb reformcsoportoknak is képviseltetniük kellett magukat. 1517. május 29-én Leó kiadta az *Ite vos in vineam*

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00099/14/2) támogatásával készült. E helyen is köszönetet mondok Sarbak Gábornak a kiadás elkészítésében nyújtott segítségéért.

1 Ma Šaregrad (Horvátország).

2 Kertész Balázs: A magyarországi obszerváns ferences vikária 1499. évi konstitúciói. Megjelenés alatt a Magyar Könyvszemle 2016/3. számában. Osvát életéhez és munkásságához ld. Horváth Richárd: Laskai Osvát. Sárkány ny., Bp., 1932.; Balázs Kertész: Two Hungarian Friars Minor (Franciscan Observants) in the Late Middle Ages: Pelbart de Temesvár and Oswald de Lasko. In: Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History. Ed. Péter E. Kovács–Kornél Szovák. Corvina, Bp., 2009. 60–78.

3 Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Battyán episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae. III. Claudiopoli, 1827. 609–635.

4 Leges ecclesiasticae i. m. (3. jz.) 647–649. [1505], 650–653. [1507], 667–669. [1515]; Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. Szerk. Bunyitay Vincze–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János. Szent István Társulat, Bp., 1904. 462–530. [1531–1567]. Az 1539. évi budai káptalan rendelkezéseire ld. Kertész Balázs: Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban. Magyar Könyvszemle 128. (2012) 225–226., 232–233.

meam kezdetű bullát, amelyben deklarálta, hogy a rend élén egyetlen „generális miniszter”-nek kell állnia, akinek az összes testvér engedelmességgel tartozik. A generálist a reformált közösségeknek kell megválasztaniuk a saját soraikból – a nem reformált konventuálisokat tehát kizárta a választásból. A generálishoz hasonlóan a rendi tisztségekre megválasztandó testvéreknek is reformált ferenceseknek kellett lenniük. Az egyes provinciákban működő obszerváns vikáriusok neve „miniszter”-re változott, és ettől kezdve ők voltak a provinciák miniszterei. A bulla kimondja továbbá, hogy az obszervánsoknak és az összes reformált csoportnak egyetlen rendben kell egyesülnie, feladva a különböző korábbi elnevezéseket. A bulla kiadása után néhány nappal, június 1-jén a reformált testvérek generális miniszterré választották Cristoforo Numai da Forlìt, az addigi ciszmontán generális vikáriust. Miután a konventuálisok nem fogadták el az új helyzetet, a pápa az ő kérdésüket is rendezte. Az 1517. június 12-én kiadott *Omnipotens Deus* bullában deklarálta, hogy a konventuálisok saját vezetőt választhatnak, akit a *magister generalis* név illet, a provinciáik élére pedig *magister provincialis*okat jelölhetnek ki. X. Leó ezzel elválasztotta egymástól a reformált testvéreket és a konventuálisokat, aminek következtében két önálló szerzetesrend jött létre.⁵

Az 1517. évi *capitulum generalissimum* és X. Leó pápa *Ite vos in vineam meam* kezdetű bullája természetesen a magyar vikária életében is változást hozott, például a magyar vikárius is miniszter lett, a felügyelete alá tartozó területet pedig ettől kezdve következetesen „provincia”-nak nevezték.⁶ A változásokra reagálva az obszerváns vikáriából lett provincia szerzetesei 1518-ban Újlakon, Kapisztrán János sírjánál rendkívüli káptalant tartottak Dereszlényi Albert provinciális miniszter vezetésével. Az atyai konstitúciók jelentőségét jól mutatja, hogy ezen a gyűlésen az 1499. évi szabályzatot aktualizálták az új viszonyoknak megfelelően. Elvégezték például a szükséges terminológiai változtatásokat: a vikária helyett provincia, a vikárius helyett miniszter, a *capitulum vicariale* helyett *capitulum provinciale* szerepel a műben.⁷ Az újlaki határozatok szövege soha nem jelent meg nyomtatásban.

5 John Moormann: A History of the Franciscan Order. From Its Origins to the Year 1517. Clarendon, Oxford, 1988. 582–585.

6 A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai. 1448–1526. Közzéteszi Kertész Balázs. Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Bp., 2015. (Fontes historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria / Magyar ferences források 7.) 54., 55., 56., 58., 59. sz. – Itt térek ki arra, hogy 1517-ben a magyarországi konventuális rendtartomány elfogadta az obszervanciát, így ettől kezdve két obszerváns provincia működött az országban. Az elnevezésből adódó problémát 1523-ban a burgosi káptalanon küszöbölték ki: az egykori konventuális rendtartományt Szűz Máriáról, az eredendően is obszerváns provinciát pedig a Megváltóról (Salvator) nevezték el. Az előbbi röviden mariánus provinciának nevezzük, az utóbbit szalvatoriánusnak, tagjaikat pedig mariánusoknak, illetve szalvatoriánusoknak. Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. MTA, Bp., 1922–1924. I. 82–84., 87., 378., 382.

7 Karácsonyi J.: i. m. (6. jz.) I. 378–379.; König Kelemen: Hatszázéves ferences élet Szécsényben, 1332–1932. Kapisztrán ny., Vác, 1931. 67., 380.: 169. jz.; Marie-Madeleine de Cevins: Les franciscains observants hongrois de l’expansion à la débâcle (vers 1450 – vers 1540). Istituto storico dei Cappuccini, Roma, 2008. (Bibliotheca Seraphico-Capuccina 83.) 364., 623.

A kutatás a közelmúltban hangsúlyozta az atyai konstitúciók jelentőségét, vizsgálta mind az 1499. évi, mind az 1518. évi rendelkezések keletkezési körülményeit, feltárta mindkét mű fennmaradt kéziratait, és felhívta a figyelmet a két szabályzat szoros kapcsolatára. Mindez indokoltá teszi a két mű közös kritikai kiadásának az elkészítését.⁸ Jelen tanulmány a két prolóógus ismertetését és kiadását tartalmazza.

A prolóógusok

Laskai Osvát *Sirák fia könyvéből* vett idézetre építi fel az atyai konstitúciók előszavát: „Addidit illis disciplinam, et legem vite hereditavit illos.”⁹ Magyarul: „Megajándékozta őket tudománnyal, s birtokukba adta az élet törvényét.”¹⁰ A prolóógus egészéből kiderül, hogy a szerző a ferencesekre vonatkoztatja a bibliai verset. Mivel az idézet a magyarországi obszerváns ferencesek számára készített szabályzat kezdőmondata, a *disciplina* kifejezésnek minden bizonnyal nem a ’tudomány’ jelentést, hanem a ’rend, szabály’ értelmet tulajdonítja.¹¹ A prolóógusban még egyszer előfordul a szó, a szövegkörnyezetből adódóan az utóbbi értelemben.¹² Osvát a konstitúciók szövegében többször is használja a kifejezést, egyszer ’fegyelem’,¹³ másszor kifejezetten ’szerzetesi fegyelem’ (*regularis disciplina*) értelemben,¹⁴ a többi esetben pedig ’büntetés, fenyítés’ vagy egyenesen ’verés’ jelentésben,¹⁵ de ’tudomány’ értelemben egyszer sem.

A folytatás szerint az Atyaisten megtestesült Igéje, mely az Atya lényegének kisugárzása és képmása, meg akarván világosítani a világba jövő összes embert, először a természeti törvénnyel (*lege nature*), azután az írott törvénnyel (*lege scripture*) világosította meg őket, legutóbb pedig ugyanazon Ige, mely kezdetben Istennél volt, a dicsőséges Szűztől megtestesülve hozzáadta azokhoz – tudniillik a természeti és az írott törvényhez – az evangéliumi törvényt (*evangelicam legem*). Végül az evangéliumi törvény lényegét Szent Ferenc által a kisebb testvérek regulájává foglalta össze, és azzal – mintegy az élet törvényével – a saját népévé tette őket. Ezen a ponton tehát Osvát eljut a ferencesekhez, ugyanakkor visszautal a kezdő bibliai citátumra. A továbbiakban egy zsoltársort (Ps 18,8) alapul véve és jócskán kibővítve elmondja, hogy az Úr, azaz Jézus Krisztus törvénye bölcsességet ad a kicsinyek-

8 Kertész B.: A magyarországi obszerváns ferences vikária i. m. (2. jz.). A kutatás már korábban is hangsúlyozta az atyai rendelkezések jelentőségét, ld. *de Cevins, M.-M.*: i. m. (7. jz.) 72–73.

9 Sirák 17,9. Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem. Recensuit Robertus Weber et al. Editionem quartam emendatam praeparavit Roger Gryson et al. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1994.

10 Sirák 17,11. : Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Gál Ferenc, Gál József, Gyürki László, Kosztolányi István, Rosta Ferenc, Szénási Sándor és Tarjányi Béla fordításának javított szövege új bevezetőkkel és szövegmagyarázatokkal. S. a. r. Rózsa Huba. Szent István Társulat, Bp., 2009.

11 Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára. III. Kiadásra előkészítette Boronkai Iván és Bellus Ibolya. Argumentum–Akadémiai, Bp., 1992. 167–168.

12 Függelék, 18–19. sor.

13 Leges ecclesiasticae i. m. (3. jz.) 635.

14 Uo. 616.

15 Uo. 613., 623., 626., 629., 634.

nek, vagyis az alázatosoknak, megmutatva az örök élet életformáját (*eterne vite vivendi formam*), ami az igazi bölcsesség. Az elmondottakat evangéliumi idézettel támasztja alá: „Dicsőítelek, Atyám, ég és föld Ura, hogy az okosak és a bölcsék elől elrejtetted ezeket, és a kicsinyeknek kinyilatkoztattad.”¹⁶ A gondolatmenetet Jézus szavaival folytatja: „Vegyétek magatokra igámat, és tanuljatok tőlem, mert szelíd vagyok és alázatos szívű”,¹⁷ senkit meg nem sértve, és senkit meg nem vetve – teszi hozzá Osvát –, majd ismét Jézus szavait idézi: „Az én igám édes, és az én terhem könnyű.”¹⁸ Ezt követően tér rá a konstitúciók összeállításának a megindoklására. Jóllehet a kisebb testvérek szent regulája az isteni kegyelem miatt édes, könnyű és feddhetetlen, az anyaszentegyház különböző okokból kifolyólag mégis konstitúciókat adott hozzá, melyeknek a sokfélesége mind az emlékezés, mind az értelem számára káros. Ezért a magyar obszervánsok mind a pápai konstitúciók, mind a rend általános konstitúciói közül a számukra hasznosakat tekintik a sajátjuknak, megtoldva ezeket a vikária régi szokásaival. A továbbiakban a szerző igyekszik minden kétséget eloszlatni az eljárás helyességét illetően, mondván, hogy nem kárhozatos dolog a pápai vagy az általános rendi konstitúciókhoz valamit hozzáadni vagy azokból valamit elvenni, esetleg megváltoztatni azokat, mivel a magyar obszerváns család szerzetesei nem követnek el bűnt valamely konstitúció áthágásával, kivéve, ha az olyan jellegű, ami az isteni törvény (*divina lege*) vagy az egyház rendelete alapján, vagy a ferences regula tartalma miatt halálos bűnnek minősül. Állítását IV. Jenő pápa (1431–1447) 1444. január 29-én kiadott *Sacrae religionis* kezdetű bullájából vett idézettel támasztja alá, majd ugyanerre a bullára hivatkozva hangsúlyozza, hogy a magyar obszerváns család vikáriusa akkora jogkörrel rendelkezzen, amekkorával a generális miniszter rendelkezne, ha Magyarországon lenne. (A bullára a későbbiekben még visszatérek.) És azért, hogy a testvérek, különösen az előljárók az összegyűjtött anyagból világosan megismerjék a feladatukat és törekedjenek a szent regula hűségesebb megtartására, a vikárius atya a káptalannal együtt először az előljáró testvérek kötelességéről rendelkezik, másodszor pedig a regula tizenkét fejezetén végighaladva magyarázza azt – fejezi be Osvát az előszót.

A szerző számos esetben idézi a Bibliát. Forráskezelő és szövegformáló módszer szempontjából érdemes kiemelni azt a részletet, ahol a zsoltárokról hivatkozik (*psalmista sic ait*), a hivatkozás után azonban nem egy integer zsoltárrészlet következik, hanem egy saját maga által megfogalmazott szöveg, amelyhez a 18. zsoltár egyik versét vette alapul, jelentős mértékben kibővítve annak szövegét (*Lex Domini [...]* *sapiencia*).¹⁹

Osvát IV. Jenő pápa már említett, 1444. január 29-én kiadott *Sacrae religionis* bulláját is felhasználta.²⁰ A terjedelmes oklevél szerint az egyházfő a keresztény hit

16 Máté 11,25.

17 Máté 11,29.

18 Máté 11,30.

19 Függelék, 22–26. sor.

20 Kiadása: *Annales Minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum auctore a. r. p. Luca Waddingo Hiberno*. XI. (1437–1447). Editio tertia. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1932. 237–240. (43. sz.). Regesztája: XV. századi pápák oklevelei. II. IV. Jenő pápa (1431–1447) és

védelme és terjesztése érdekében a boszniai vikáriához csatolja a pontosabban meg nem határozott Szkítia, Moldva és Székelyföld ferences kolostorait, Fábián vikáriust (*Fabianum de Bachia*) és utódait szentszéki biztosokká nevezi ki egyrészt az említett három területen, másrészt a vikária többi konventjében és házában, továbbá meghatározza a Szkítiában, Moldvában és Székelyföldön működő kisebb testvérek jogait és kötelességeit. Érdemes kiemelni, hogy IV. Jenő ezzel a bullával erősítette meg Giuliano Cesarini pápai legátus azon intézkedését, amelylyel a konventuális ferencesek magyarországi provinciájához tartozó budai, pesti, szegedi és marosvásárhelyi kolostort átadta a boszniai vikáriának.²¹ Ismert, hogy a Magyar Királyság területén alapított obszerváns ferences kolostorok egészen 1448-ig, az önálló magyar vikária létrejöttéig a bosnyák vikáriához tartoztak.²² Cesarini bíboros lépése és az azt megerősítő pápai rendelet fontos szerepet játszott az obszervancia magyarországi megerősödésében, ugyanis ez volt az első olyan alkalom, amikor a magyarországi konventuális ferenceseknek kolostorokat kellett átadniuk az obszervánsoknak.²³

A *Sacrae religionis* bulla minden bizonnyal nagy jelentőséggel bírt a magyar obszervánsok számára – különösen a kolostorátadások elrendelése miatt. Erre utal, hogy Kórógyi Mátyás, a budai konvent gvárdiánja 1488. március 20-án, Budán Boldogasszonyfalvai Jakab közjegyzővel átíratta a diplomát.²⁴ Az eseményre a ferences kolostor közelében, Drági Tamás személynöknek a Szent György piacon álló házában került sor. A tanúk közül Drági Tamást, Ambrus mestert, a Szent György kápolna rektorát, valamint Ellyevölgyi János mestert, a királyi kancellária *conservator*át említi meg név szerint az oklevél.²⁵ Drági a korszak ismert alakja,

V. Miklós pápa (1447–1455). Kiadja Lukcsics Pál. MTA, Bp., 1938. (Olaszországi magyar oklevéltár 2.) 220–221. (833. sz.).

21 „necnon Budae et Pest ac Zegedini atque fori Siculorum [...] consistentia, quae venerabilis frater noster Iulianus, episcopus Tusculanensis, in certis partibus dictae Sedis legatus vobis iam assignavit, et in posterum forsan assignabit alia, conventus, domos et loca dicti ordinis [...], cum omnibus personis, privilegiis, gratiis, indultis, iuribus et pertinentiis suis predictae vicariae in perpetuum subicimus, unimus et incorporamus”. *Annales Minorum* i. m. (20. jz.) 238. Vö. *Karácsonyi J.*: i. m. (6. jz.) I. 58.

22 *Karácsonyi J.*: i. m. (6. jz.) I. 329–330.; *de Cevins, M.-M.*: i. m. (7. jz.) 40.

23 *F. Romhányi Beatrix*: Ferencesek a késő középkori Magyarországon. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. I–II. Szerk. Öze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. PPKE BTK–METEM, Piliscsaba–Bp., 2005. I. 116. és 2. jz.

24 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 275 632. Az oklevél kibocsátásának óráját még a kánoni órák szerint adta meg a közjegyző: „hora terciarum vel quasi”, vö. *Csukovits Enikő*: Órahasználat a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 34. (1992) 169–171.; *Uő*: A középkori írástudók „munkaideje”. *Levéltári Közlemények* 63. (1992) 12–13. – Kórógyi Mátyás személyére jelenleg ezt az egy adatot ismerem, vö. *Karácsonyi J.*: i. m. (6. jz.) II. 20.

25 „domo scilicet et habitacione egregii domini Thome de Dragy, personalis presencie regie maiestatis cancellarii in theatro sancti Georgii martiris sita”; az oklevél tanúnévsora: „presentibus ibidem prefato domino Thoma Dragy cancellario ac honorabili magistro Ambrosio, rectore capelle sancti Georgii martiris in eadem civitate Budensi fundate, necnon nobili magistro Iohanne de Illewewlgh, conservatore cancellarie regie maiestatis aliisque quampluribus testibus fidedignis”.

akit 1486-ban nevezett ki Mátyás király (1458–1490) a személyes jelenlét bírósága élére.²⁶ A Szent György piacon birtokolt háza a Buda középkori topográfiájára vonatkozó ismereteinket gyarapítja.²⁷ A mai Dísz tér és Tárnok utca területének megfelelő középkori piac az I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) által a piactéren alapított Szent György kápolnáról kapta a nevét.²⁸ A közjegyzői oklevél szerint 1488-ban Ambrus mester volt a kápolna rektora. A harmadik tanú, Ellyevölgyi János mester tekintélyes karriert futott be a kúriában: 1498-tól személynöki, 1504-től nádori ítélmesterként dolgozott.²⁹ A közjegyzői *instrumentum* arról tanúskodik, hogy Ellyevölgyi 1488-ban a királyi kancellária alkalmazásában állt mint *conservator*.³⁰ Az erdélyi egyházmegyei Boldogasszonyfalvai Jakab közjegyző működése jelenlegi ismereteim szerint 1485 és 1503 között mutatható ki, a legkorábbi kiadványa Magyi János formuláskönyvében maradt fenn.³¹

(DF 275 632.) Drági Tamás címében a *cancellarius* kifejezés olvasható, ami nem meglepő, mivel forrásainkban a személynök, azaz a királyi személyes jelenlét bíróságának vezetője címében a *locumtenens* mellett a *cancellarius* elnevezés is előfordul, ld. *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1971. 254–255.; *Szilágyi Loránd*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526. Bp., 1930. 93–96.

26 *Bónis Gy.*: i. m. (25. jz.) 255–258.; *Vizkelety András*: Drági Tamás. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. II. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Balassi, Bp., 2004. 249–250.; *C. Tóth Norbert*: Dorogházi László ítélmester pályaképe. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 138. (2015) 99–100.

27 *Végh András*: Buda város középkori helyrajza. I–II. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2006–2008. (Monumenta Historica Budapestinensia 15.) I. 156–180.

28 Uo. 63., 76–77.

29 *Bónis Gy.*: i. m. (25. jz.) 359–360. és passim; *Horváth Richárd–Neumann Tibor–C. Tóth Norbert*: Pontot az „i-re”. A Magyarország világi archontológiája című program múltja, jelene és közeli jövője. Turul 86. (2013) 46–47.; *Engel Pál–Lővei Pál*: Ellyevölgyi János sírköve. Budapest Régiségei 37. (2003) 185–188.

30 1492 elején Ellyevölgyi volt a személynök vezetése alatt álló kisebb kancellária *conservatora* (*cancellarie minoris conservator*), azaz pecsétőre, ld. *Neumann Tibor*: Királyi aláírás és pecsét-használat a Jagelló-kor elején. Turul 83. (2010) 44. A *conservator* tisztségéhez ld. *Hajnik Imre*: A királyi könyvek a egyes házakbeli királyok korszakában. MTA, Bp., 1879. 11–13.; *Szilágyi L.*: i. m. (25. jz.) 13., 98.; *Bónis Gy.*: i. m. (25. jz.) 231–233. és V., VII–VIII. tábla; *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László. Zrínyi, Bp., 1990. 84.; *Neumann T.*: i. m. 34., 44.

31 1485. okt. 24., Buda: *Martinus Georgius Kovachich*: Formulae solennes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque Regni Hungariae olim usitati. Pesthini, 1799. 365–366. (383. sz.); 1488. márc. 20., Buda: DF 275 632.; 1490. júl. 5., Buda: DF 252 105.; 1495. jún. 23. (a kiállítás helye az oklevél rossz állapota miatt olvashatatlan): DF 287 852.; 1503. szept. 18., Óbuda: MNL-OL Diplomatikai Levéltár 21 207. Az utolsó adathoz ld. *Érdűhelyi Menyhért*: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon. A M. Királyi Közjegyzők Országos Egyesülete, Bp., 1899. 147., 158. Tonk Sándornak a középkori Erdélyben működő, ill. onnan származó közjegyzőket felsoroló tanulmánya nem említi Boldogasszonyfalvai Jakabot, ld. *Tonk Sándor*: A középkori közjegyzőség Erdélyben. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek–Jakó Zsigmond–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kritérion, Buda-pest, 1980. 36–61., 271–274. A közjegyzőség középkori magyarországi történetéhez ld. még *Csu-kovits Enikő*: Közjegyzők a középkori Magyarországon. In: 700 éves a közjegyzőség Magyarországon. Szerk. Rokolya Gábor. Magyar Országos Közjegyzői Kamara, Bp., 2008. 54–73. Magyi

IV. Jenő pápa bulláját minden bizonnyal a budai konventben őrizték, mivel a diplomát a budai gárdián íratta át Budán. Említésre méltó, hogy a magyarországi obszerváns ferencesek krónikája utal egy másik, IV. Jenő által kiadott bullára, amelyet szintén a budai kolostorban őriztek.³²

Osvát a prológusban pontosan hivatkozik a *Sacrae religionis* bullára (*Eugenius papa quartus in privilegio, quod incipit Sacre religionis*), majd szó szerint idézi (*Quodque [...] incurratis*).³³ Ahogy arra feljebb utaltam, az idézettel azt az álláspontját igyekszik igazolni, mely szerint a magyar vikária testvérei nem követnek el bűnt valamely konstitúció áthágásával. Közvetlenül a citátum után ismét a diplomára hivatkozva (*Ibi denique continetur*) kijelenti, hogy a magyar obszerváns család vikáriusa akkora jogkörrel rendelkezzen, amekkorával a generális miniszter rendelkezne, ha jelen – azaz Magyarországon – lenne (*quod [...] haberet*).³⁴ A szerző ebben az esetben tartalmilag merít a bulla azon részéből, amelyben a pápa a mindenkori boszniai vikáriust szentszéki biztossá nevezi ki egyrészt Szkítiában, Moldvában és Székelyföldön, másrészt a boszniai vikáriában, továbbá kimondja, hogy a mindenkori boszniai vikárius akkora jogkörrel bírjon az említett területeken, amekkorával a generális miniszter bír, illetve bírna, ha az említett területeken jelen lenne.³⁵ Osvát az azóta történt változásoknak megfelelően módosít a szövegen: a prológusban nem a boszniai, hanem a magyarországi vikárius jogköréről van szó, hiszen a magyar obszerváns házak 1448 óta önálló vikáriát alkottak. A szerző tehát már az előszóban fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a magyar vikárius milyen kiterjedt jogkörrel rendelkezik. Feltehetőleg ezzel is a vikária helyzetét kívánta erősíteni.

Ahogy azt a függelékben olvasható kiadás is tükrözi, az atyai és az újlaki konstitúciók előszava nagyfokú egyezést mutat. Az eltérések elsősorban abból adódnak, hogy 1518-ban az alapul vett atyai konstitúciók szövegét aktualizálták, például: *vicarialia – provincialia, familie – provincie, vicarius nostre familie – minister nostre provincie*.

János formuláskönyvéről a legújabb tanulmány: *Dreska Gábor*: Jegyzetkönyv, mintakönyv, tankönyv. A Magyi-formulárium. In: *Arcana tabularii*. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. I–II. Szerk. Bárány Attila–Dreska Gábor–Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. I. 43–51.

32 *Franciscus Toldy*: *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*. Pestini, 1862. 242., vö. *Kertész Balázs*: A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szerzőségéhez. In: Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről. I–II. Szerk. Medgyesy S. Norbert–Ötvös István–Óze Sándor. Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló, Bp., 2013. I. 174.

33 Függelék, 44–48. sor.

34 Függelék, 48–50. sor.

35 „ipsisque Fabiano, vicariis et substitutis (*recte* ipsique Fabianus, vicarii et substituti – K. B.) [...] in omnibus et singulis subiectis, unitis et incorporatis ac aliis conventibus, domibus et locis vicariae praedictis [...] in omnibus, tam gratiam, quam iustitiam concernentibus et aliis quibuscumque omnimodam iurisdictionem, potestatem et facultatem habeant et exercere possint, quas generalis minister dicti ordinis pro tempore existens in illis habet, et, si in dictis partibus praesens foret, habere et exercere posset.” *Annales Minorum* i. m. (20. jz.) 238.

A kéziratok

Jelenlegi ismereteim szerint két kódex tartalmazza az atyai konstitúciók szövegét, egy harmadik kódex pedig lappang vagy elveszett.

B A kódexet a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár őrzi. Szentiványi Róbert a könyvtár kézíratairól készített katalógusában 1499 és 1516 közé datálta a kötetet.³⁶ E kézirat alapján készítette el Batthyány Ignác erdélyi püspök a konstitúciók 1827-ben megjelent kiadását.³⁷

Gy1 A kódex a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban található, tartalmát a 16. század első negyedében másolták. A konstitúciók leírására 1512-ben került sor.³⁸ A kötetnek nincs modern feldolgozása.

Gy2 A kódex a 20. század elején szintén a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban volt, azóta azonban lappang vagy elveszett.³⁹ Melich János a 19. század végén röviden ismertette a kötet tartalmát, amiből kiderül, hogy az atyai konstitúciókat szintén 1512-ben másolták le.⁴⁰ Ugyanő közölte a kötetben található több mint 400 magyar glosszát, amelyeket – négy kivétellel – az atyai konstitúciókat tartalmazó oldalakra írtak be.⁴¹ A tanulmány különlenyomata két fotót is tartalmaz a kódexből (fol. 37v–38r), mégpedig a konstitúciók második részéből, a regula ötödik fejezetének magyarázatából.⁴²

Az újlaki konstitúciók teljes szövegét két kézirat tartotta fenn, egy további kötet pedig csak egy töredékét őrzi.

Gy3 A kézirat a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban található, modern feldolgozása nincs.⁴³ A nyomtatott és kéziratos szövegeket egyaránt tartalmazó könyv 363.

36 Jelzete: R. II. 148. *Robertus Szentiványi: Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae.* Szeged, 1958. 172–176. A konstitúciók: fol. 1r–26r. E helyen is köszönet mondok Marie-Madeleine de Cevins-nek, amiért a konstitúciókról készített felvételeit a rendelkezésemre bocsátotta.

37 *Kertész B.*: Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat i. m. (4. jz.) 219. Batthyány Ignáchoz ld. *Jakó Zsigmond*: Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 353–375.

38 Jelzete: Cod. med. Gyöngy. 4. A konstitúciók: fol. 1r–29v. A kéziratban található beginszabályzat kiadását ld. *Korányi András*: Egy XVI. századi ferences beginszabályzat. In: *A ferences lelkeség i. m.* (23. jz.) I. 130–142.

39 *Kertész B.*: Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat i. m. (4. jz.) 225.

40 *Melich János*: A gyöngyösi glosszák kódexe. Magyar Könyvszemle 6. (1898) 420–421.

41 *Uő*: A gyöngyösi glosszák. Nyelvtudományi Közlemények 28. (1898) 304–324.

42 *Uő*: A gyöngyösi glosszák. Bp., 1898. A két felvétel a 324. oldal után látható, vö. *Leges ecclesiasticae i. m.* (3. jz.) 627.

43 Jelzete: Cod. med. Gyöngy. 3.

levelének rektóján az újlaki konstitúciók vége olvasható.⁴⁴ A könyv elején található tartalomjegyzék szerint a konstitúciók szövege a 340. levélen kezdődött,⁴⁵ azonban a művet az utolsó fólió kivételével – ismeretlen időpontban – kiemelték a kötetből, így jelenleg a 339. fólió után a 363. következik.

M A kéziratot a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őrzi, modern feldolgozása 2012-ben jelent meg.⁴⁶ A szövegek döntő többségét – köztük a konstitúciókat is – 1535-ben másolták le a sóvári⁴⁷ kolostorban.

Gy4 A kézirat szintén a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban található.⁴⁸ A konstitúciók szövegét 1538-ban másolta le Paksi Lukács testvér, a vámosi⁴⁹ kolostor gvárdiánja. Bár a kötet régóta ismert a kutatás előtt, feldolgozására mind ez idáig nem került sor.⁵⁰

A fennmaradt kötetek mellett a lappangó vagy elveszett kéziratokról is szót kell ejtenünk. A csíksomlyói ferences kolostor könyvállományáról Ábel Jenő és Fejérpataky László is készített feljegyzést. Mindketten megemlítik azt a két kötetet, amelyek az újlaki konstitúciókat is tartalmazták. A korábbi, 147 levélből álló bőrkötéses papír kéziratot Ábel a 16. század elejére datálta, megjegyezve, hogy a borítón az 1523-as évszám szerepel. Fejérpataky szerint a kötetnek azt a részét, amely a szabályzatot is magában foglalta, 1520 és 1525 között állították össze.⁵¹

44 Az oldal fotóját ld. *Fáy Zoltán*: A Gyöngyösi Ferences Könyvtár. Ferences plébánia és rendház, Gyöngyös, 2012. 20.

45 Fol. 4r: „Constitutiones provincie Hungarie [...] fo. CCC40 et seq.”

46 Jelzete: Clm 9071. A konstitúciók: fol. 46r–87v. *Kertész B.*: Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat i. m. (4. jz.) 212–233. A tanulmányban a szabályzatot még az atyai konstitúciókkal azonosítottam: uo. 218–219.

47 Ma Solivar (Szlovákia).

48 Jelzete: Cod. med. Gyöngy. 6. A konstitúciók: fol. 1r–40v.

49 Ma Sajóvámos (Magyarország).

50 *Kollányi Ferenc*: Magyar ferenczrendiek a XVI. század első felében. Századok 32. (1898) 407.; *König K.*: i. m. (7. jz.) 380.: 169. jz. Blahó Vince (1725–1785) ferences rendtörténész a következő megjegyzést írta a kézirat elejére a konstitúciókkal kapcsolatban: „Constitutiones primae familiae fratrum minorum in Hungaria de observantia, iam ut provinciae, ad normam vicarialium statutorum Athyensium anno 1499 conditorum innovatae in conventu Uylakiensi ad s. Ioannem Capistrano, anno 1518, sub primo ministro provinciali, p. Alberto de Deresleny. Descripta manu f. Lucae de Pakos anno 1538, tum guardiani conventus Vamosiensis, prope Miskolcz.” A szöveget közli *König K.*: i. m. (7. jz.) 380.: 169. jz. Blahó Vincéhez ld. *Molnár Antal*: A török kori Kecskemét ferences krónikása: Blahó Vince (1725–1785). *Cumania* 18. (2002) 171–206.

51 Ábel Jenő jegyzetei a csíksomlyói ferencesek könyvtárából. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (Budapest), Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 335/6. fol. 26r–27r. (a rektó oldalak jobb alsó sarkában található fóliószámozás szerint); *Fejérpataky László*: Csíksomlyói jegyzetek. 1908. július 14–18. Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár, Fol. Hung. 1525. fol. 5r. Az újlaki konstitúciók oldalszámai: fol. 20r–79r. Fejérpataky László közlése alapján Karácsonyi János is hivatkozott erre a kötetre, ld. *Karácsonyi J.*: i. m. (6. jz.) I. 379.

Mindkét kutató közölte a konstitúciók első, címként is értelmezhető mondatát,⁵² valamint a szabályzat szövegét megelőző megjegyzést, amelyből kiderül, hogy a felhasznált forrásokat jelölő betűk ebben a kéziratban is végigkísérték a mű szövegét a lapszálon.⁵³ Fejérpataky az 55. levél rektójának felső szélére írt magyar glosszákat is lejegyezte.⁵⁴ A későbbi, 131 levélből álló bőrkötéses papír kéziratot Ábel a 16. századra, Fejérpataky a 16. század közepére datálta. Az előbbi azt is feljegyezte, hogy a konstitúciók szövege mellett itt-ott egykorú magyar glosszák olvashatóak.⁵⁵ Sajnos a ferences könyvtár fennmaradt, jórészt a csíkszeredai Csíki Székely Múzeumban őrzött anyagában nem található a két *manuscriptum*.⁵⁶

Blahó Vincének Gy4-ben olvasható megjegyzése arról tanúskodik, hogy a ferences rendtörténész váradi kéziratokból is ismerte az újlaki konstitúciókat.⁵⁷

A kiadás módja

Mivel az atyai és az újlaki konstitúciók prológusa nagymértékben megegyezik egymással, a két előszót együtt közlöm. A szöveg csak a címként is felfogható első mondat esetében válik két hasábra. Azokban az esetekben, amikor az 1518. évi szabályzat prológusát fenntartó két kézirat (M, Gy4) – és csak ez a két kézirat – egységesen eltér az 1499. évi szövegtől, az újlaki konstitúciók textusát jegyzetben közlöm. A két szabályzat teljes szövegének a kiadására nézve is ez a közlési mód

52 Úgy tűnik, hogy Fejérpatakyval szemben Ábel a teljes mondatot lejegyezte, ezért őt idézem: „Incipiunt constitutiones (a kéziratban constiones [!] – K. B.) provinciales innovate per ministerium provincie Hungarie de regulari observancia ex consilio diffinitorum, ex consensu capituli anno MDXVIII. apud Beatum Capistranum in conventu de Wylak celebrati dicte provincie pro salubri et pacifico statu observanciaque regulari inter fratres conservandas”.

53 Fejérpataky Lászlót idézem: „Constitutiones subsequentes sunt comportate ex diversis, prout littere in marginibus posite representant”, vö. *Kertész B.*: A magyarországi obszerváns ferences vikária i. m. (2. jz.).

54 A glosszák a következő szöveghez tartoztak: „Quilibet conventus sive locus habeat suum procuratorem, iconomum, syndicum et actorem”. A glosszák: „vulgo gondwiseleth–procuratorem, hazhozlatoth–iconomum, ighwiseleth–syndicum, olthalmasoth–actorem”, vö. *Karácsonyi J.*: i. m. (6. jz.) I. 378–379.

55 Ábel Jenő jegyzetei i. m. (51. jz.) fol. 25r–v; *Fejérpataky L.*: i. m. (51. jz.) fol. 5r. Az újlaki konstitúciók oldalszámai: fol. 16r–93r. A szabályzat rubrummal írt címe, amelyet csak Ábel jegyzett le, majdnem szó szerint megegyezik a korábbi kéziratban olvasható címmel: „Incipiunt constitutiones provinciales innovate per ministerium provincie Hungarie de regulari observancia ex consilio diffinitorum et consensu capituli anno Domini millesimo quingentesimo decimo octavo apud Beatum Capistranum de Wylak pro salubri et pacifico statu observanciaque regulari inter fratres conservandas”.

56 *Muckenhaupt Erzsébet*: A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985. Balassi–Polis, Bp.–Kolozsvár, 1999.; A Csíki Székely Múzeum gyűjteményei. Szerk. Gyarmati Zsolt–Szatmári László. Csíki Székely Múzeum–Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2004. 27–35. *Muckenhaupt Erzsébet* elektronikus levélben (2016. jún. 5.) is tájékoztatót arról, hogy a két kézirat nincs meg a ferences könyvtár jelenleg ismert anyagában. Segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

57 Függelék, 3. jegyzet. Blahó Vincéhez ld. az 50. jegyzetet!

tűnik a legmegfelelőbbnek. Jelen kiadás elkészítése során a legjobb szöveg megállapítására törekedtem B, Gy1, M és Gy4 alapján.

A szöveget normalizáltam.⁵⁸ Az „u” és „v” betűket hangértéküknek megfelelően írtam át, a „j” használatát mellőztem, a magánhangzó előtt álló „ti” betűkapcsolatot „ci”-ként egységesítettem, mivel B-ben, M-ben és Gy4-ben következetesen „ci” szerepel. Nagy kezdőbetűvel írtam a tulajdonneveket, a *Virgo* kifejezést, amennyiben Szűz Máriát jelöli, továbbá IV. Jenő pápa *Sacre religionis* kezdetű bullájának kezdőszavát. A szavak egybe- vagy különírását illetően a klasszikus latinságot tekintettem mérvadónak.⁵⁹

A szöveget értelem szerint központosítottam. Megemlítendő, hogy csak B másolója alkalmazott zárójelet, a zárójelbe tett szövegek Gy1-ben rendszerint két vessző között állnak. Ezeket a szövegrészeket is értelem szerint központosítottam, a zárójeleket nem tüntettem fel a szövegben, és az apparátusban sem utalok rájuk.

Az egy betűvel rövidített, gyakran előforduló szavakat jelzés nélkül oldottam fel, például *p. v. = pater vicarius*. A bibliai idézeteket kurziváltam, a nem bibliai, szó szerinti citátumok idézőjelbe kerültek, a nem szentírási és nem szó szerinti idézeteket pedig idézőjel nélkül normál betűvel közöltem. A nyilvánvaló, egyszerű tollhibákat megjegyzés nélkül javítottam, elkerülendő a jegyzetapparátus fölösleges duzzasztását. Az eltérő olvasatokat a filológiai jegyzetek tartalmazzák.

A négyszintű latin nyelvű jegyzetapparátus első szintje a történeti és magyarázó jegyzeteket tartalmazza, melyek hagyományos lábjegyzetek formájában folyamatos számozással mennek végig a kiadáson. A második szinten kaptak helyet az 1518. évi konstitúciók prológusát fenntartó két kéziratnak (M, Gy4) az 1499. évi szövegtől egységesen eltérő olvasatai. A harmadik szint a filológiai jegyzeteket, a negyedik pedig a bibliai és nem bibliai idézetek azonosítását foglalja magában. Az utóbbi három szint a főszöveg melletti sorszámozásra utal.

Rövidítések

Általános rövidítések: add. = addidit; cf. = confer; corr. = correxit; del. = delevit; ed. = editio; in marg. = in margine; o. i. = ordine inverso; om. = omisit; p. = pagina; suprascr. = superscriptum.

A bibliai könyvek rövidítéseiben az 1994. évi stuttgarti *Vulgata*-kiadást követtem.⁶⁰

A könyvészeti forrás: *Annales Minorum XI. = Annales Minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum auctore a. r. p. Luca Waddingo Hiberno. XI. (1437–1447). Editio tertia. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1932.*

58 Pl. *ewangelicam = evangelicam, contempnendo = contemnendo, nanque = namque, lympidissime = limpidissime, swave = suave.*

59 Pl. *revera = re vera, inquantum = in quantum, unacum = una cum.* Itt jegyzem meg, hogy a B szövegét másoló kéz gyakran írt külön, ezeket a szavakat egybeírtam, pl. *in maculata = immaculata, in punitum = impunitum, in dubitanter = indubitanter, ad minicula = adminicula.*

60 Ld. a 9. jegyzetet!

Függelék

«Constitutiones anni 1499»

In nomine Domini incipiunt constitutiones nove familie Hungarie ex constitutionibus papalibus, generalibus ac vicarialibus comportate pro fratrum minorum pacifico statu regularique observancia, ex voluntate reverendi patris vicarii¹, cum consensu capituli vicarialis celebrati in loco nostro de Athya², anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo nono.

«Constitutiones anni 1518»

In nomine Domini incipiunt constitutiones provincie Hungarie fratrum, scilicet minorum sancti Francisci de observancia ex diversis pro salubri et pacifico statu eiusdem provincie observanciaque regulari comportate et ex commissione ac auctoritate reverendissimi patris ministri generalis per ministrum provinciale ex consilio diffinitorum et consensu patrum capituli³ approbate etc.

Prologus in constitutiones novas vicariales sequitur

Addidit illis disciplinam, et legem vite hereditavit illos. Ecce XVII. Incarnatum namque altissimi Dei patris Verbum, quod *splendor est et figura substance illius, illuminare volens omnem hominem venientem in hunc mundum* illustravit primo lege nature, deinde lege scripture, novissime vero idem Verbum, quod *in principio erat apud Deum*, ex gloriosa Virgine incarnatum illis superaddidit evangelicam legem, legem, inquam, gracie, vite et discipline limpide continentem. Cuius quidem legis evangelice tandem medullam summariam per seraphicum patrem nostrum, Franciscum in regulam congegessit fratrum minorum, ipsosque cum illa sibi *in populum peculiarem* benigno federe hereditavit, quasi lege vite, de qua lege psalmista sic ait: *Lex Domini*, scilicet nostri Iesu Christi *immaculata* nullum, videlicet malum impunitum permittens, sed *animas* devote ad se *convertens, fidele* re vera *testimonium* illius reddens indubitanter opportuno tempore tam temporale, quam eternale promissum, *sapienciam* denique *prestans parvulis*, id est humilibus, demonstrando eterne vite vivendi formam, que vera censetur sapiencia. Unde legislator ipse Christus, filius Dei vivi de hac lege commendans munificam bonitatem Patris eterni dicebat: *Confiteor tibi, Pater, domine celi et terre, quia abscondisti hec a sapientibus et prudentibus, et revelasti ea parvulis.*

¹ „Osvaldi de Lasko“ in marg. Gy1, annotatio fratris Vincentii Blahó OFM.

² Atya, hodie Šarengrad (Croatia).

³ „In Uylak, apud beatum Capistranum 1518 celebrati. Vide manuscripta Varadiana.“ In marg. Gy4, annotatio fratris Vincentii Blahó OFM.

22 psalmista] psalmus M Gy4

1–2 In ... ex] rubro et litteris maioribus B 1R In nomine Domini] om. Gy4 2 Hungarie] Ungarie Gy1 4–8R ex ... generalis] pro salubri pacificoque statu eiusdem provincie ex diversis et commissione et auctoritate reverendissimi patris ministri generalis comportate Gy4 5 minorum] om. B 8 celebrati] om. Gy1 9 quadringentesimo] quadringentesio in marg. Gy1, veri similiter alia manu 10 nono] celebrato add. Gy1, titulus litteris maioribus Gy1 10R etc.] om. et add. feliciter Gy4; titulus litteris maioribus M, cum rubro Gy4 12–13 Prologus ... sequitur] om. Gy1 M Gy4, cum rubro B 14 illos] eos B M Gy4 14 Ecce XVII.] Ecce 17 M 15 Dei] om. M 15 quod] est del. M 15 est] suprascr. M 17 erat] suprascr. cum rubro B 18 illis] illi M 18 evangelicam legem] o. i. Gy1 18 gracie, vite] o. i. Gy4 19 limpide] limpidissime Gy1 19 legis evangelice] o. i. Gy4 21 sibi ... populum] in populum sibi M 21 lege] eterne add. Gy4 22 scilicet ... Christi] om. Gy4 22 scilicet] om. Gy1 M 22 Iesu Christi] om. M 25 vivendi] corr. ex veniendi alia manus Gy4 26 Christus] om. Gy1 26–27 de hac ... eterni] de hac lege Patris eterni commendans munificam bonitatem B M, de hac lege commendans Patris munificam bonitatem Gy1

14 Addidit ... illos] Sir 17.9 15 splendor ... illius] cf. Hbr 1,3 15–16 illuminare ... mundum] cf. Io 1,9 17 in ... Deum] cf. Io 1,1–2 21 in ... peculiarem] Dt 14,2 22–25 Lex ... parvulis] cf. Ps 18,8 27–28

Dehinc ad eandem cohortando invitabat: *Tollite*, inquit, *iugum meum super vos, et discite a me, quia mitis sum et humilis corde*, neminem scilicet ledendo, ac neminem contemnendo, *iugum enim meum suave est, et onus meum leve*. Quamquam nimirum ipsa minorum sacra regula divina gracia sit suavis, levis et irreprehensibilis, tamen tum propter humani actus varietatem, tum etiam casuum emergentium multipliciter, tum insuper conscientiarum timorosarum securitatem ad dictam regulam sacrosancta mater ecclesia superaddidit multimodam constitutionum differenciam, cuius quidem varietas tam memorie, quam intelligencie est inimica. Et ideo, ut breviate facilius serventur, de illarum flosculis constitutionum, tam papalium, quam generalium utilia queque nostre conversationi adminicula nobis vindicemus, nostra quoque antiqua superaddendo vicaria instituta. Nec super his quispiam tacitis secum causetur cogitationibus, quod minime expediat quicquam ad papales seu generales addere constitutiones, aut etiam demere, vel quomodolibet variare, quia absque aliquo consciencie scrupulo fixe est tenendum, quod nullius transgressio constitutionis ad peccatum aliquod nostre familie fratres astringit, nisi talis foret transgressio, que divina lege vel sancte ecclesie ordinatione seu ex regule tenore obligaret ad peccatum mortale, pro eo, quod felix recordacionis Eugenius papa quartus in privilegio, quod incipit «Sacre religionis»⁴, a quarumcumque constitutionum modo predicto alleviavit transgressione sic inquit: „Quodque vos et quilibet vestrum ex transgressione quarumcumque constitutionum predicti ordinis presencium et futurarum, dummodo, in quantum fragilitas humana patitur, regulam dicti ordinis studeatis observare, peccatum aliquod minime incurratis.” Ibi denique continetur, quod reverendus pater vicarius nostre familie tantam ordinandi facultatem habeat, quantam reverendissimus pater generalis minister, si presens esset, haberet. Et ideo, ut fratres, presertim prelati suum officium ex recollectis exequi clarius sciant, ac ipsam sacram regulam devocius observare studeant, primo reverendus pater vicarius una cum capitulo de officiis presidencium fratrum ordinat, secundo per duodecim regule capitula discurrendo eam declarat.

⁴ Eugenius IV, *Bulla Sacrae religionis*, 1444 Ian. 29, ed. *Annales Minorum* XI. nr. 43. (p. 237–240.).

34 mater] Romana *M Gy4* 35 differenciam] disciplinam *M Gy4* 38 superaddendo] superaddentes *M Gy4* 38 vicaria] provincialia *M Gy4* 39 quispiam] quisquam *M Gy4* 41 aliquo] *om. M Gy4* 42 familie] provincie *M Gy4* 47 fragilitas humana] *o. i. M Gy4* 49 Ibi ... familie] Ex eodem privilegio patet, quod minister nostre provincie *Gy4*; *sed corrupte*: Ex eodem privilegio pater noster, minister provincie *M* 52–53 reverendus ... capitulo] *om. M Gy4* 53 ordinat] ordinatum est. *M Gy4* 53–54 secundo ... declarat] *om. M Gy4*

29 Dehinc] Deinde *Gy4* 29 cohortando] exhortando *M*, dicebat *del. Gy1* 29 invitabat] dicebat *Gy4* 30 a me] *om. M* 30 neminem] *om. M* 32 sacra regula] *o. i. M* 32 levis] *om. Gy1* 35 differenciam] distanciam *Gy1*, *lectio incerta* 35 cuius] quarum *B* 35 quidem] varietatem *del. M* 35 quam] memorie *del. et add. suprascr.* intelligencie *M* 36 breviate facilius] *o. i. B Gy1* 38 vindicemus] vendicemus *B Gy1 M Gy4* 38 nostra quoque] nostraque *Gy1* 38 super] insuper *Gy1* 39 causetur] censetur *B Gy1* 39 quod] cuiquam *om. B* 39 quicquam] quidquam *B* 41 consciencie scrupulo] *o. i. B* 42 aliquod] aliquid *suprascr. B* 43 peccatum] *om. B M Gy4* 44 privilegio] principio *B*, in marg. superiore alia manus add. privilegii 45 quarumcumque] quarumlibet *Gy1* 45 alleviavit] alleviat *Gy4* 46 sic ... transgressione] *om. Gy1* 47 ordinis] fratres *del. M* 47 futurarum] futurorum *Gy4* 48 dicti] vestri *Gy1* 48 observare] in marg. cum rubro *B* 48 Ibi] quoque *add. Gy1* 50 habeat] habet *Gy4* 50 reverendissimus] reverendus *Gy1* 50 pater] *om. B* 51–52 ac ipsam ... studeant] *om. Gy1* 52–53 reverendus ... capitulo] *del. alia manus Gy1* 53 presidencium fratrum] *o. i. Gy4* 53 ordinat] ordinatur *Gy1*, corr. ex ordinat alia manus

29–30 *Tollite ... corde*] Mt 11,29 30–31 neminem ... contemnendo] cf. *Nicolaus de Lyra*: Postilla super totam Bibliam. I–III. Venezia, 1488. III. c3v: „discite a me, quia mitis sum, nullum ledendo, et humilis corde, neminem contemnendo”. (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5316856213;view=1up;seq=52>); Osualdis de Lasko: Sermones de sanctis Biga salutis intitolati, sermo XCIII, De sanctis Simone et Iuda apostolis. „Math. XI: Discite a me, quia mitis sum. Glossa: Neminem contemnendo et humili corde neminem ledendo.” (<http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=os/os098>) 31 *iugum ... leve*] Mt 11,30 46–48 Quodque ... incurratis] *Annales Minorum* XI. nr. 43. (p. 240.) 48–50 reverendus ... haberet] cf. *Annales Minorum* XI. nr. 43. (p. 238.)

BALÁZS KERTÉSZ
THE PROLOGUE OF THE 1499 AND 1518 CONSTITUTIONS
OF THE OBSERVANT FRANCISCANS IN HUNGARY

The Hungarian Observant Franciscan vicary, established in 1448, underwent a thoroughgoing reorganisation at the end of the 15th century. The chapter (*capitulum vicariale*) held in 1499 at the monastery of Atya (today Šarengrad, Croatia), accepted constitutions which determined in detail the organisational structure and functioning of the vicary. These, in fact, are the earliest known decisions of the vicary. The author of the regulation was Osvát Laskai, much better known as a writer of *sermones*, who was three times elected for the two-year vicarial office (1497–1499, 1499–1501, 1507–1509). The long work consists of two parts: while the first defines the offices of the superiors, that is, of the vicar, the *custodes*, the guardians and the visitors (*visitatores*), the second regulates the everyday life of the friars through an explanation of the Franciscan rule. The constitutions of Atya are not available in a modern critical edition, its only edition of 1827 being based on one single manuscript.

That important milestone in the history of the Franciscan Order, the Roman *capitulum generalissimum* of 1517, and Pope Leo X's Bull of *Ite vos in vineam meam*, naturally effected considerable changes in the life of the Hungarian vicary as well. For instance, the Hungarian vicar also became a minister, and the area under his supervision was consequently called a province. In reaction to the changes, the friars of the new province gathered in 1518 for an extraordinary chapter, under the leadership of provincial minister Albert Dereszlényi, at the tomb of Giovanni da Capestrano at Újlak (Ilok, Croatia). The importance of the constitutions of Atya is reflected by the fact that in 1518 the regulation of 1499 was merely updated in accordance with the new conditions. Among others, the necessary terminological modifications were carried out: vicary was changed to province, vicar to minister, and *capitulum vicariale* to *capitulum provinciale*. The text of the constitutions of Újlak has never appeared in print.

The two sets of constitutions are thus closely connected to each other. The present study offers the description and edition of their respective prologues, a preliminary to the forthcoming critical edition of the two regulations.

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

CONTENTS

THE COMMON GOOD IN THE DISCOURSES OF THE LATE ANCIEN RÉGIME IN HUNGARY

István M. Szijártó: The Concept of Common Good in Early Modern Political Discourse	499
Henrik Hönich: “Public Happiness” and “Common Good”. On the Terminology of <i>The True Patriot</i> by Zsigmond Osvald	505
Zsolt Kökényesi: The Training of Useful Citizens. The Relations between Common Good and Education in the 18th-Century Habsburg Monarchy	519
Márton Szilágyi: The Common Good in György Bessenyei’s Novel <i>Tariménés útazása</i> (The Journey of Tarimenes) (1804)	533
György Miru: Moral Values and Divisible Goods in the Political Thinking of the “Reform Era”	541

STUDIES

Patrice M. Dabrowski: “Discovering” the Carpathians. Encounters between Lowlanders and Highlanders in the 19th Century	555
Rubén González Cuerva: “The prodigious Transylvanian prince”. The “long war” against the Ottoman Empire (1593–1606) in the Mirror of the <i>relaciones de sucesos</i>	565

WORKSHOP

Petra Mátyás-Rausch: The Mining Region of Szatmár in the First Years of Gábor Bethlen’s Rule (1613–1619)	585
Dávid Turbucz: “Francis Joseph Sent a Message”. Imperial Birth- and Namedays during World War I	603
Adrienn Kapitány: Traffic-Related Proposals in the Commercial Elaborations of the National Committee of 1828–1830	615

DOCUMENTS

Balázs Kertész: The Prologue of the 1499 and 1518 Constitutions of the Observant Franciscans in Hungary	643
--	-----

E számunk szerzői

HÖNICH HENRIK, megbízott kutató (Molnár Tamás Kutató Központ) • KAPITÁNY ADRIENN, PhD-hallgató (ELTE) • KERTÉSZ BALÁZS PhD, tud. kutató (Országos Széchényi Könyvtár) • KÖKÉNYESI ZSOLT, tudományos segédmunkatárs (ELTE) • MÁTYÁS-RAUSCH PETRA PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • MIRU GYÖRGY, a történelemtudományok kandidátusa, egy. docens (Debreceni Egyetem) • PATRICE M. DABROWSKI PhD, tud. munkatárs (Bécsi Egyetem) • RUBÉN GONZÁLEZ CUERVA PhD, tud. kutató (Spanyol Nemzeti Kutatási Tanács, CSIC-IULCE) • SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, a történelemtudományok kandidátusa, egy. docens (ELTE) • SZILÁGYI MÁRTON, az MTA doktora, egy. tanár (ELTE) • TURBUCZ DÁVID PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI)

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható